

Р.И. Гьайдаров

Гафарикай кьейдер

Махачкала 2003

Дагъустандин государстводин университет

Дагъустандин чІаларин кафедра

Гафарикай къейдер

Махачкала 2005

Дагестанский государственный университет

Кафедра дагестанских языков

Заметки о словах

Махачкала 2005

ДГУ-дин редакционно-издателски советдин кьарардал асаслу яз чапдай акъудзава.

Редактор: доц. Абдулмуталибов Н.Ш.

Гъар гафунихъ гъар са ери
аваз лагъайбур я вири
(Сулейман Стальский)

Каждый префикс имеет свой прификс

Давайте объясним значения слов –
это устранит половину недоразумений людей
(Конфуция)

Яц квахъайди квахъна,
са чІал чидай кас къванни гьалтнайтІа!
(Лезги мисал)

Сифте гаф

Келдайдоз теклифзавай и ктаб кьетIен жуьрединди я, ам кхьинин мурадарни адетдинбур туш. Лап куьрелди икI лугъуз жеда: суьгьбетда, иллаки са шей кIелдайла, жувал дуьшуьш хьайи бязи кьариб гафарал куь фикирни желб авун ва а гафарин таъсирдик рикIяй феи хиялар аянарун – ингье авторди вичин вилик эцигнавай везифаяр гьа ибур я.

Хиялар лагьайтIа, гзаф вахтара "кьурубур" жедай адет я, гьакI ятIани, ктаб кхьинин жуьрэт чна са кардик умуд кутуна ийизва: белки, а хиялрикай бязибур дуьзбур жен ва я абуру гьуьрметлу кIелдайди вич маса, генани гьахьлу хиялрал гьин, я туш ада абурукай гьакьикьатдив такьазвай маса фикирар батIулардай делилар яз менфят кьачун.

Амма и кIвалахдин хсусивилер винидихь лагьайбуралди куьтягь жезвач, ам кхьинин саягьарни кьетIенбур я:

1) Гаф гьина дуьшуьш хьанатIа, адан чешме (текст), адет яз, кьейд ийизвач, кьетIенвал анжах чеб тIимил ишлемишдай ва я виридаз чин тийидай бязи гафариз авунва.

2) Гафунин ери-бине, маса гафарихь галаз авай адан мукьваввал анжах кьейд ийизва, ам субутариз ва я кIелзавайдал жуван фикир "гужуналди" илитIиз алахьун ина авач, яни "кIантIа агьугь - кIантIа ваь" принцип вилив хуьзва.

3) Чпикай кьейдер ийизвай "кьилин" гафар алфавитдин кьайдада ганва, ама им словарь я лугъуз жедач.

4) Эхирни, теклифзавай зегьметдин кьилин хсусивал: гафунин ва я ибарадин гьакьиндай садлагьана вичин кьилиз атай фикирар, рикIяй феи хиялар авторди жуьреба-жуьре словаррин ва я маса чIаларин векилривай суал-жавабдин куьмекдалди бинелу ийиз ва я, акси яз, инкар ийиз алахь тавуна, жезамай кьван, гьа фикирдиз атай тегьер сахламишна гузва.

5) Теклифзавай фикирар са шумуд жуьре пайда хьайибур я; лезги чIалан

факт вич къариба тегърдинди хьунухъ себеб яз; маса чІалан къариба гаф ва я ибара дуьшуьш хъайила, ва я ихътин къве себебни санлай аваз. Месела:

Алцумун ва *алцуарун* глаголар са дувулдин гафар я лугьун и гафарин чпин ванерин, морфемайрин къурулушдин ва мана-метлебдин хсусивилерихъ галаз генани дуьз лагъайтІа, а гафарай чавай къатІиз хъайи туьшвилерихъ галаз алакълалу я, маса делилар и гимандихъ авач.

Аялар гаф гъуьлуь "паб" лугьудай манада ишлемишун (къадагъа тир) табу тІвар алай явленидин нетижа туш. Ам вичикай лезги чІала *аял* гаф хъанвай *аил* гафунихъ араб чІала виче, "аялар" манадилай гъейри, "хизан", "папар" лугьудай манаярни авайвилай ва гъа гаф (*аил*) хсусан гъа манада жувал гъалтайла, къилиз атай фикир я.

Агалрин кІвал ибарадин ери-бине *агалун* глаголдихъ галаз ваъ, жуьреба-жуьре продуктар, ризкъи ва мсб. алцумун патал герек тайин уьлчмедихъ (меркадихъ) галаз алакълалу я лугьун: гъам рахун физвай ибарадин сад лагъай компонентдин (агалрин) форма "къариба" тирвилай, гъамни чал авар чІалан *агалаб* "уьлчме" гаф дуьшуьш хьунин эсер я ва икІ мад.

КІвалахдикай менфят къачуз асанти хьун паталди материал къве чкадал пайнава: а) умуми гафар; б) хсуси тІварар.

Кьилдин гафарин гъакъиндай куьрелди кхъенвай къейдерилай гъейри и ктабда автордин жуьреба-жуьре вахтара акъатай гафариз бахшнавай бязи макъалаярни машгъур ксари чІалан гъакъиндай лагъай келимаярни гъатнава.

Умуми гафар

Агалрин кІвал

Агалрин кІвал (техил, гъуър, яр-емиш ва маса продуктар эцигдай чка).

И кІвализ “агалай кІвал” (гекъиг: цІун кІвал, ацІай кІвал) лугъун тавуна “агалрин кІвал” вучиз лугъурай? Гъелбетда, и ибара “агалун” глаголдихъ галаз алакхалу авун тІебии кар я. Амма авар чІалан *гъолоб* нугъатдин материал кІелдайла, а нугъатдин *агалаб* гаф дуйшуьш хъана. А гафунин мана “уьлчме” (киле, зирба, юкІ, ва мсб.) я. И гафуни “*агалрин*” гафунин гъакъиндай цІийи фикир хиялдиз гъана: яраб, им *агалар* лугъудай существительнидин гз. къ. талукъвилин падеждин форма я жал? КІвализ тІвар ам *агалун* (кІевун) фикирда къуна ваъ, ана эцигзавай, хуьзвай шейэр фикирда къуна ганватІа белки?

Фонтазияди хиялдиз гъизва: недай-хъвадай шейэр, продуктар авай чкада, адет яз, жуьреба-жуьре уьлчмеярни (киле, зирба, терезар, къванер (гирванкаяр) ва мсб.) хьунухъ мумкин тир. Гъаниз килигна а кІвализ *агалрин* кІвал лагъана жеди. Уьлчме маса чІалай къабулнавай гаф тирвили инал алай гиман гужлу ийизва: белки а гафунилай вилик лезги чІалани авар чІала авай хътин (*агала-р*) гаф авайтІа?

Агъдабан

Агъдабан. Туьрк чІалай атай и келимадин ери-бине къве тегьерда къатІуз жеда: а) я им агъсакъал гаф хъиз авайвал къабулнавайди я, яни *агъдабан* “лацу дабан”; б) я и келима маса гаф дегиш хъана, лезги чІалан таъсирни аваз арадиз атана. И гиман гъакъикъи ятІа, дегиш хьунин процесс и саягъда къиле фена: *агъйалан* “лацу тапрукъ”, яни чІалахъ тежедай “лацу” тапарар ийидайди (урусрин “брехун”).

Лезги чІала келимадин мана мад са терефдихъ дегиш хъана, адак урус чІалан “каверзный” гафунин тах акатна: *агъдабан* – яни фитне гвай, женжелвал квай, масадаз хийир тагудай. Килиг: [Гаджиев, Талибов 1966: 275].

Аджижал-маджиж.

Им гзаф чІалара дуьшуьш жезвай ибара ва я сложный келима я. Араб чІала идаз *яджудж-маджудж*, китай чІала *гог-магог* ванер ава. Ибара инсанрин куьллуьвиликай ва акахъай жуьреба-жуьревиликай рахадайла ишлемишда.

Чи чІалаз и гаф араб чІалай атана, амма сад лагъай паюнин форма (аджиз-ал) дагъустандин чІаларин гзафвилин къадардин форма я.

Акун

И глагол *эkv* существительнидин бинедал арадиз атана. И кьве гафунин дувуларни сад я (*акв-*, *эkv*). Гекъиг: 1) Глаголдин формаяр: а) буйругъдин налонение *аку-у*); б) деепричастие *акв-аз*; в) причастие *ак-ур*. г) Прилагательное *экуь* существительное *эkv*-дикай хъанвайди ашкара кар я. Глаголдин формаира ачух сес [э] дегиш хьун ([а]-диз элкъуьн) мумкин я. Глаголдин суффикс –*ун* сифтедай къилдин гаф тир (*эkv+ун*). Цийиз арадал атай гафунин эвел кьиле авай ударение алачир [э] акал хъхъай паюник квай ударение алай [у]-ди вичиз ухшамишна, нетижада *акун* лексема арадал атана.

ЯркІи нугъатдал рахадай бязи хуьрера (Цумурар ва мсб.) и гафуна гужлу [кк]-дин чкадал зайиф [к] ишлемишуни чи гиман мадни гужлу ийизва.

Алцифун

Им Ахцегъ нугъатда авай *алциф* прилагательнидин дибдикай хъанвай глагол я. Литературный чІала адан чкадал *алцифай* ва я *алцифнавай* причастияр ишлемишзава. *Алциф* прилагательнидин эхирда авай (-ф) прилагательнийрин суффикс я. Агъул чІала ам хейлин прилагательнийрин эхирда сахламиш хъанва.

Рахун физвай гафунин диб *лацу* гафунин дибдихъ галаз алакъалу я. Гекъиг: *алци - ладз // лацу*.

Алцумун ва алцуарарун

И гафарин дибдин сифтегъан мана къатуниз хъижезмач, амма са кар ашкара я: абур къведни са дувулдин гафар я.

Арбабаш

И гаф чи литературада “кӀуфал туькӀвей: кар алакьдай виькӀегъ дишегъли” лугъудай манада ишлемишзава. Им асил араб чӀалан *арбаби* “къилдин касдин ихтиярда авай чил, мулк” гафунихъ галаз алакьалу я. Сифтедай, аквар гьаларай, *арбабаш* гафунин мана вичихъ “мулкар, никӀер, уьруьшар ва мсб. авай варлу дишегъли” тир.

Аялар

Вичин асул манадилай гьейри и гаф гьуьлуь “паб” лугъудай манада ишлемишда. И кар, чи фикирдалди, анжах са вичиз чӀалан илимда табу (къадагъа) тӀвар ганвай явленидин нетижа туш.

Араб чӀала *аил* “аял”, “бала” гафунин гз. къ. *аиле* “аялар, хизан” манадилай гьейри, “папар”, “паб” лугъудай манайрани ишлемишда.

АкӀ хьайила, *аялар* гафунин куьчуьрмишнавай мана араб чӀалан таьсирдик, гьа гафунихъ галаз санал къабулнавай мана я, табу тӀвар алай явленидин нетижа туш.

Бадгъавая

Бадгъавая, яни “нетижасуздаказ, метлебсузвилелди”.

И гаф араб чӀалан *бадгъ* “къумлухда, кас авачир буш чуьлда яшамиш хьун” ва гъавая гафар садак акахъна арадиз атана. Къве синоним ва я манадин жигъетдай чеб-чпиз мукьва тир гафар санал ишлемишна ва эхирни, абур сад-садак акахъна, цӀийи гаф пайда хьун лезги чӀала дуьшуьш жезвай кар я. Ахьтин гафариз мисалар агъадихъ чал мадни гьалтда.

БацІа ва БарцІ

Гекъиг: Чехи Петрдин музейда (Кунскамерада авай) жанавурдин маска *Боци*. «ХъуьтІуьн юкъвар» сувардин къилин персонаж. Килиг: «Дагестанская правда», 22 март, 2005.

БарцІак

Жузунар ийидайла, *флан кас гъикІ ава?* лагъана суал гайила, “*хъсан я, барцІак хъиз ава*” лугъуда.

Им гамишдин *барцІак* гафунихъ галаз бажагъат алакълу я: *барцІак*, адет яз, юхсул мешребсуз жедайди я.

Мумкин я, и гафунихъ маса мана-метлеб хъунухъ. Месела, авар чІала *барцІак* гамишдин данадиз ваъ, къасаб авун патал къетІен емдал эцигна, куькарзавай гъайвандиз лугъуда. Чи чІалани и гафунихъ асилдай гъахътин мана хъана.

БитІиш

И гафуну хиялдиз хейлин фикирар гъизва.

Са патахъай, им *бат* ва *тІиш* гафарикай-синонимрикай хъанвайди я (*бат* чечен, рутул ва маса чІалара “тІиш” манада дуьшуьш жезвай къилдин гаф я).

Муькуь патахъай, *тІиш* гаф вич *битІиш* гафунай *би-* гадар хъана арадиз атун мумкин я (*вел-бувел; гъуц-бугъуц; витІ-пІивитІ* гафарив гекъиг).

Эхирни ихътин хиялни атун мумкин я: *битІиш* гаф *бат* // *батІ* гафуникай - *иш* суффикс акал хъана тукІуьр хъайи гаф я. *Бат* ва *битІиш* ва я *тІиш* ва *битІиш* гафарин манайрин арада авай тафаватри и кар са къадар дережада тестикъарзава.

Чечен чІалай мисалар: *чІеран бат* “балугъдин тІиш”; *сай бат* “миргин тІиш”.

Буьркьюь

И прилагательное гила лезги чІала ишлемиш тийизмай *беркъ* гафунихъ галаз алакълалу ийиз жеда. Авар чІалан анцухский нугъатда *бер* “вил” мана авай адетдин гаф я. БацІбий чІалани *баьркь (бъваркІ)* гафунин мана “вил” я.

Дурумлу ибарайра гьалтзавай *пуьркь // буьркь* гафни *буьркьюь* гаф чеб-чпиз мукьва, са дувулдин гафар я.

Гекъиг: *Ада флан затІ (девет, пул ва мсб.) пуьркь авуна*, яни тІуьна, тахъай мисал авуна, тахквадайвал авуна.

Буьуь

Аялриз кичІе гун патал ишлемишдай и гаф “тІиб” ва я “байкъуш” манайра авар патан бязи чІалара адетдин гаф яз дуьшуьш жезва, месела, ботлих чІала.

Вай!

Хейлин междометияр виликдай чпихъ тайин манаяр авай адетдин гафар тир. *Вай // вайси* дарги чІала “пис”, “чуру” мана авай адетдин гаф я.

Дурумлу ибарайра *вай* гафунин мана лезги чІалани къатІиз жезма: *Вай гьал хъана*, яни “гьалар чІур хъана”. *Чугур къван зегьмет вай хъана фена*, яни “пуч хъана, чурукІа акъатна”.

Вар “кІвалерин къапу”, а къапудин “чІехи ракІар”

Мумкин я, и гафунин ери-бине араб ва фарс чІалара авай *дар* гафунихъ галаз алакълалу я. И гафарин манаяр туьш я. Эвел кьиле авай сес дегиш хьун мумкин кар я, иллаки цІийи гаф къабулзавай чІала гьахьтин сесерикай ибарат, гьадаз омоним тир гаф аваз хъайитІа.

Варвар. Варвардин цуьк

Варвар араб чІалан гаф я, а чІала адан мана “чІиж” (пчела) я. Лезги чІала *варвар* ва *вирвир* чІижрез ваъ, чІижерин душман къушдиз, гатун цикІиз гъавадин вини къатара лув гудай чубарук хътин нуькІрез лугъуда.

Гъам араб чІалан *варвар* гаф, гъам лезги чІалан *вирвир* а нуькІрен гъарагъуьнихъ, датІана *вирвир-вирвир* авунихъ галаз алакъалу я. *Чижер* а къушдал лезгийри илитІнавай чІуру лишан я.

Варданаг

Тили татун патал къавуз гудай, къавал жедай элкъвей залан къван ва я кІанчІ (каток).

И гафуниз бежитинрин чІала са шумуд вариант ава: *гъийтІина*, *гъартІана*, *гъиртІина*. Абурукай садни лезги чІалан *варданагдиз* сесерин жигъетдай са акъван мукъва туштІани, бежитин чІалан формаярни лезги чІалан “варданаг” са гафар я. Манадилай гъейри, и гафар мукъва ийидай умудлу делил и келмайра авай, сад-садан патав гвай ачух тушир сесерин жуътер (сочетанияр) - *ийтІ-*, - *ртІ-*, *ртІ* ва лезги чІалан *варданаг* гафунин юкъва авай *-рд* - сочетание я.

Са къадар мукъвавал вири и гафарин лезги чІалан *гъар* “тум вегъейла никІиз гудай” (борона) гафунихъ галазни кутІуниз жезма.

Векъел

Векъел “векъ” гафунин падеждин формадин омоним хъиз аквазва. Эгер ам лезги гаф ятІа, маса вире-вирд авун, тадбир гун герек жезвач.

Тбилисидин алим, лезги чІалан месэлайрал гзаф алахъай профессор Б.Гигинейшвилиди вичин “Дагъустандин чІаларин сравнительный фонетика” ктабда *векъел // векъел къил* гафунин вариант яз гъисабзава. *Векъел* гафунин эвелда авай *ве-* акализ-галудиз жедай пай яз гъисабзава.

АкІ хъайила, *векъел-ар* “векъелвияр” ваъ, “къилер” лагъай чІал я. И гимандик шаклувал кума.

Килиг: тIвар кьунвай ктаб, 69-чин.

ВетI

Мизмиз, мичек.

И гафуниз, скобкада ганвайбурулай гьейри, сесерин жигьетдай тафаватлу са шумуд нугъатрин вариантни ава: *фетI* (хьимил нугъат), *гветI* (яркIи нугъат) ва мсб.

И вариантрикай сад, мумкин я, манадин жигьетдай ветIрен “пешедихъ” галаз алакьалу яз ама. Гекъиг: *фетI* ва глагол *фитIинун*.

Къуба нугъатда *мичегь* форма ишлемишда.

Ви

И келима исятда тайин тир мана авай, вирида ишлемишзавай суффикс я. Ам сифтедай суффикс ваъ, халисан кьилдин гаф тир. А гафунин мана “инсан, кас, итим” тир.

Авар чIала ам гилани кьилдин адетдин гаф я. Месела:

Лезги чIалани *чи*-дин кьилдинвал тестикъардай делилар ава:

а) халкъдин рахунра бакуэгълидиз *пакутви* лугьуда, яни Бакудин инсан,

б) П.К.Услара *къупатгуь* лугьудай (яни Къубадин инсан) мисал ава.

в) Лезги чIала *чи*-дин гзаф варианттар ава: *гуь, гIуь, жуь, шу, чу* ва мсб.

Гзаф варианттар хьуни кьве кардикай шагьидвал ийизва: 1) *чи* маса чIалай атай гаф я. 2) хсусан кьилдин гаф тирвиляй адахъ варианттар хьана. Ам суффикс яз ишлемишнавай гафара адаз варианттар авач. *Туьквенчи* (*туьквенгуь, туьквенишу* ва мсб. лугьудач).

Чи-дин гьакьиндай килиг: 1) С.А.Джафаров; 2) Р.И.Гайдаров. “Лексика лезгинского языка. Основные пути развития и обогащения”. Махачкала, 1966.

Вирд

И гаф кьериз дуьшуьш жезма. Адан мана: “ихтияр, разивал (благословение) гун” я. Са къадар маса манада ам *вере-вирд* лугьудай келимада ишлемишзава: *вере-вирд авун*, яни вердикт, акьалтIай кьарар къабулун; са вакъиадин, дуьшуьшдин кIан-пун тайинарун.

Къейд тавуна жедач, урус чIала ишлемишзавай *вердикт* гафни лезги чIалан *вирд* шаксуз мукъва-къилияр я.

ВитI

1. Мумкин я, *витI* ва *пивитI* са дувулдин гафар хьун.
2. И гафарин дувул сесиниз ухшарвал авуна (звукоподражательно) арадиз атана.
3. Дувулдин сесерин кIалуб асилдай *витI* ваъ, *пIив* хьун фикирдиз къвезва, *-итI* ахпа акал хъайи къуллугъчи пай (суффикс) я.
4. Авар чIалан *вуцIцIине* “кисун” и гафунин мукъва-къили я. [тI] сесинин эвез [цI] ва я [цIцI] сесер ишлемишун авар чIала хейлин гафара дуьшуьш жезвай кар я. Месела: *тIан*, *тIвар*, *тIили* ва мсб. авар чIалан талукъ гафара [цI] сесер жеда.

Гавур

И гаф чи чIала са шумуд манада (“жанавур” ва я маса йиртижи гъайван, къуватлу, уьткем ва я гъейри динперес инсан ва мсб.) ишлемишзава. Лезги ва бязи маса чIалариз ам РагъэкъечIдай патан чIаларай, гъа чIаларал кхьенвай ктабрай атана.

И гафунин сифтегъан ва асул мана Индиядин халкъарин чIалара сахламиш хьанва: а чIалара *гавур* ва я *гаур* вич джунглийра жедай, гамишдин хьтин зурба жендек авай вагъши яцраз лугьуда. Гекъиг: *гав* “дагъдин къун ва яц”. Маса чIаларай атай бязи келимайрай сесер ва я слогар акъатун хейлин чIалариз хас кар я, иллаки гафунин а пай а чIалан вичин тайин морфемадихъ галаз туьш жез

хъайтIа. *Гавур* гафунай акъатнавай -ур чи чIалан причастийра гъахътин морфема я.

Гам

Гам гаф маса чIалара авай *гамак* гафуникай хъайиди я. Африканвийрин са къисада икI кхъенва: “Къвед лагъай стхадихъ са суьгъурлу *гамак* авай. Къвед лагъай стхадиз вич са чкадиз акъатна кIан хъайивалди, суьгъурдин гамакди ам гъаниз агакъардай (тухудай)” (Африкадин халкъарин хкетдай).

Урус чIала *гамак* гаф къве тарцин арада янавай къаткидай перпилагдиз лугъуда. Ахътин перпилаг гебедикай, гамуникай ийидай.

Гатфар

Гатфар, йисан вахт (сезон) хъуьтIуьнни гатун арада авай пуд варз къалурда.

И къве гъижадин гаф чара-чара, амма манаяр сад хътин къве келимадикай арадиз атайди я: 1) *гIад* (лезги гаф) ва 2) *фарфар* (фарс чIалан гаф). Абурун къведан манаярни сад я “гатфар”.

ГIад гаф мукъва чIалара саки са дегишвални тахъана амазма: *хъад* (табасаран чIал), *хъад* (рутул чIал), маса чIалара а гаф сесерин жигъетдай дегиш хъанва: *хъид* // *хъхъид* (агъул чIал), я тахъайтIа, куьруь тахъана, къве гъижадинди яз амазма: *хъаджерэдж* (будух чIал); *йухъхъан* (цIахур чIал).

Сад хътин манаяр авай къве гафунин бинедал са гаф арадиз атун, гафунин сад хътин къве паюникай (дибдикай ва я фонестемадикай) сад гадар хъун хейлин чIалара дуьшуьш жезвай кар я.

Чна мисал яз гъайи гафарикай бязибура лезги чIала хъиз сифте *гад*, ахпа *фад* дибар ава, будух чIала акси яз сифте “гатфар” мана авай пай, ахпа “гад” мана авай диб къвезва. И кардини а келимайрин асилдай къилдинвал тестикъарзава. Килиг: В.М.Загиров. Историческая лексикология языков

лезгинской группы. Махачкала, Учпедгиз, 1987. -стр. 81

Ген

Ген - аялдин кІвал (урус чІалан “послед”). Исятда тІимил ишлемишзавай и гафунин бинедал чи чІала, адан нугъатра хейлин гафар арадиз атана. Гекъиг: *гуьгъуьнлай* (гуьне нугъат), *чуьгъенлай* (ахцегъ нугъат), *чвен* (къуба нугъат), *жвягъ* (курагъ нугъат), *цен* (гуьне), *чан* (къуба нугъат).

Гигин

И гафунин мана “чинеба хабар гун” (урус чІалан “доносить”) я.

Амма сифтедай *гигин* маса мана авай гаф тир. П.К. Усларан ктабда ихътин мана ганва: “чуьнуьхай кас ва я квахъай шей къалурайла (лагъайла), гудай пул, гъакъи (“вознаграждение”).

Чи фикирдалди, и гафунинни “кхъин” гафунин арада тайин тир алакъа ава. Гекъиг: *кхъин* гафунин нугъатдин формаяр *киккин* - *киккена* ва *гигин* - *гигена*.

Эхиримжи вахтара *кхъин* глаголдин манадик “цІийи тах” акахънава, ам “чинеба хабар гун” манадани ишлемишзава.

Гинибаш

Гинибаш -“партал, алукидайди”.

И гаф туьрк чІаларай атайди хьунухъ адак квай “-баш” дибди тестикъарзава, и кар ашкара я. Туьрк чІалара и гаф, я авайвал, я са къадар дегиш хъана, беден ва я адан тайин тир пай къалурун паталди ишлемишзава. Месела, *кумык* чІала и гаф эвел къиле (з) сес авачиз, *инбаш* кІалубда аваз, манадин жигъетдай лезги чІалан “къуьн” гафуниз барабар яз ишлемишзава: *инбаш* “къуьн” (бедендин пай).

Инал авунвай тедбирди са кардиз мадни ишара ийидай мумкинвал гузва: *кумык* чІалан *ин*-диб ва лезги чІалан *ин* - диб ва лезги чІалан *къуьн* са дувулдин келимаяр я. Лезги чІалан нугъатра ачух тушир гужлу (къ)-дин чкадал ферцин

ачух тушир (*гъ*) лугъуни чи гиман гужлу ийизва.

ГитI

“Яран сувариз гъазурдай хуьрек” (гатай къуьлуькайни малдин къурай кIвачерикай ва я маса къурай кIарабрикай: къулан тар; хур ва мсб.)

Им араб чIалан *ид (гIид)* “сувар” гафунихъ галаз алакьалу я.

Гуьгверчи

И гаф лезги чIала тайин тир халкъдин манидин припевда ишлемишзава: “гуьгверчи угълан яр гележег”. Адахъ къве жуьредин манаяр ава: сад лагъайди, “лиф хьтин”, къвед лагъайди, “лифер хуьзвай, гъабурал машгъул кас”

Гекъиг: *говгурчуьн* “лиф” (*кумык чIал*).

Гуьгверчи огълан, яни лифер хуьзвай гада, жегъил.

Гуьгверчин

Лезги манида тикрар жезвай и гаф *кумык* чIаланди я, адан мана “лиф” я.

Гекъиг: Ай лачин угълан,

Яр гележег;

Гуьгверчин угълан.

Яр гележег.

Кумык чIала и гафунин ван са къадар масакIа акъатзава: *говурчун* ва я *говгурчуьн* “лиф”.

Мумкин я, и гафунихъ галаз вацIун тIвар *Гуьлгерни* алакьалу я: “лиферин ва я къушарин вацI”.

Гуьгъуьна

Гуьгъуьна, гуьгъуьнай, гуьгъуьнлай, гуьгъуьниз...

Вири и наречияр существительнидикай, адан падеждин формайрикай

хъайибур я. Существительное яз а гаф анжах бязи нугъатра сахламиш хъанва:

Жвягъ (къурагъ нугъат: килиг: “Лезги газет” 1999-й. 29-октябрь); *ччен* (кӀири нугъат). (мй. чӀала *ген* “последний” *гуьгъуьнлай къвезва*.

Мумкин я и дувулдин муказ талукъ гафар мадни авай. Месела, *ген* // *гвен* гаф. Гекъиг: нугъатдин гаф *гвяниз*.

Гуьгъуьниз

И наречие вич литературный чӀала ишлемиш тийизмай существительнидикай туькӀуьр хъанвай гаф я. Адан дибда авай гаф чеб нугъатра сахламиш хъанвай *чвегъ* (къуруш нугъат), аялрин гаф *ччен* ва лит. чӀалан *твех*. *цен* хътин келимайрив гекъигиз жеда.

Гуьнуь ягъун

Суварилай вилик квай няниз жегъилар кӀвалайя кӀвализ экъведай, кӀвалин иесийри абуруз жуьреба-жуьре недай затӀар гудай.

Жегъилри гъар са кӀвалин вилик тикрардай формуладик *гуьнуь* гаф тикрар жезвай. И гафунин мана “фу” я. Гекъиг: *гней* (цӀахур чӀал) “фу”. *гуьнуь* (агъул чӀал) “фу”.

Гъен

И келима “къецепад, кӀвалин мукъув гвай чка” манада ишлемишда. И гафуниз ухшар *къен* гаф *къенепад* (*ичер*) манада, яни *гъенни къен*, *къецини къен* антонимар я.

Чи фикирдалди, ибур антонимар ваъ, са гафунин вариантар, са жуьредин синонимар тир. Гекъиг: а) *къецин рехъ*; *къен ктканва*; *къец* “айван, балхун”.

Гъиргъир

И гаф кар, гъал, умудсуз хъайи чӀавуз, чӀур жез са тӀимил амайла, я

рекида, я амукъда (я рекъин, я амукъин) лугъудай шартIара ишлемишда. Урус чIала а келима “на слюняной волоске” лугъудай манада ишлемишда. Къариба жезвайди ам я хьи, чи чIаланни а келимадин дуьм-дуьз, буквальный мана гъа урус чIала хьтинди я. Ам къатIуниз тахьунин себеб *гъер* гафуникай *гъир* хьун, генани дуьз лагъайтIа, *гъир* гафуникай *гъер* хьун я. Маса чIалара и кар кьиле фенвач. Месела, фиярин нугъатда гъерездиз *гъир* лугъуда. *Гъиргъир* гафуна тикрар жезвайдини гъа *гъир* я.

Гъиргъирдиз чи чIала омоноим (аялар къугъвадайди (игрушка) мана авай са гаф мад ава. И кардини *гъиргъирдал* гафунин ери-бине къатIуниз манийвал ийизва. *Гъер* гафунин омоним *севре гъерер* келимадик ква. И ибарада адан мана *гъал* гафуниз мукъва я.

Гъун

Урус чIалан “принести” мана авай глагол.

И гаф нугъатра *гъ*-дин чкадал *х* аваз лугъуда Месела, фиярин, гелъхенрин, хьуьлуьдрин ва маса нугъатра. И дегишвили *гъунни хун* глаголар акадарзава, абурукай са жуьредин омонимар жезва. Литературный чIала и глаголар чара-чара манаяр авай гафар я (*кали дана хана*, амма *тарци бегъер гъана*).

Сифтедай, гъелбетда, анжах са гаф тир авайди: *хун*, яни нугъатра авайвал. “*Гъун*” ахпа, лезги чIала *гъ* сес пайда хъайила, арадал атана. И дегишвал хейлин гафара кьиле фена: *хуьл*, *хил*, *хунух*, *хуьр*, *хел*. Маса гафарикай *гъуьл*, *гъил*, *гъунугъ*, *гъуьр*, *гъел* гафар чара хъана.

Хун глаголдин мукъва-къили гафар мад ава: *хунуб*, *хая* ва мсб., амма а гафара *х* сес *гъ* -далди эвез ийиз жедач. Аквадай гъаларай, и эхиримжи мисалра авай гафар (*хунуб*, *хая*) анжах нугъатра ишлемишун ва я гафарин *гъ* сес квай варианрикай тIварар жедай аннамишунар чеб жагъанач.

Гъур, юргъ

Ибур са дувулдин гафар я. Абурун асил мана “сел, вацI” я. Гекъиг: *гIор* “вацI”, “сел” (авар чIал)

Гъур гафунин мана дегиш хъана, ам къадардилаь артух лугъудайлани, ишлемишзава: *Мехъер гъур алаз къиле фена*, яни лап хъсандиз, шаддиз, гъар са кар вини дережада аваз.

И гафунин лап мукъва гаф *гур* я: *Кефияр гъикI я, - Гур я.*

Мумкин я, *гургъа-гур* келимани гъа и гафарин мукай (“гнездодай”) я.

Гъуц, гъуцар, бугъуц

И гафар са дувулдинбур хъунин гъакъиндай махсус литературада кхъенва (килиг: Джейранишвили Е.Ф. Случаи Pluralla tantum в удинском языке // ИКЯ, т.11. 1948. 239-ч.; Гайдаров Р.И. Лексика лезгинского языка, Махачкала, 1996, 150-151-чинар).

Бугъуц гаф урус чIалан **бог** гафунизни мукъва (сесерин ва мана-метлебдин жигъетдай) я.

И гафар арадиз атун са шумуд саягъ къатуIуниз жеда: 1. *бугъ + уц = бугъуц*; 2. *бугъуц + ар = бугъуцар*; 3. *бугъуцар - бу-гъуцар; гъуцар - ар - гъуц.*

Гъуьл

И келима вири нугъатра сад хъиз лугъудач. Месела, фиярин ва Гельхенрин нугъатра и гафунин эвел къиле авай *гъ*-дин чкадал *x* сес лугъуда. Сесерин и дегишвал чпик *гъ* сес квай маса гафарани пайда жеда. Месела, ихътин гафара: *гъал, гъул, гъил, гъун, гъуьр* ва мсб.

Табасаран чIала кIвализ хул лугъуда (“гъач хулаз” - “ахлад кIвализ”). Сесерин и талукъвилер фикирда къурла, инанмишвилелди гиман ийиз жеда: *гъуьл* ва *хуьл*; *гъил* ва *хел* са дувулдин гафар я. Абур саки са гафар я. ТуширтIа, абурувай садавай муькуьди эвез ийиз жедачир: гекъиг: *вун ирид гъуьлуьз хъуй - вун ирид кIвализ хъуй!*

Гъакъикъатда *гъуьлуьз фин* маса ва я цІийи *кІвализ фин* лагъай чІал я. И баян *кІвализ* табасаранри хул лугъуни хейлин гужлу ийизва. Къариба факт рутул чІала Гъ.Х.Ибрагъимова къейд авунва: *хыл* “гъил” (рука); *гъил* “кІвач” (нога). И кардиз гъелелиг тедбир гун четин я.

Гъадди

Им фарс чІалан *гъадд* “сергъят” гафуникай хъанвайди я. Эхирдиз [и] атун чи чІалан комбинаторикадин къетІенвилини эсер я.

Мана-метлеб са къадар дегиш хъанва: *Адан гъадди вуч я?* яни адан мумкинвилер, дурумлувал гъиниз къван (гъинал къван) я? Яни ам мукъвал кІватда, табий жеда, адавай яргъалди дурум гуз жедач.

Гъамила

И келима лезги чІала “аялдик хъун, бугъаз хъун” манада ишлемишзава. Эхиримжи вахтара ам тІимил гъалтзава. Адан ери-бине монгол чІала ава, ана адан мана масад я: “*амила*” (эркек), *эмила* (диши) лагъай гафар я.

Амила ва *гъамила* са гаф тирди ва мана куьчурмиш хъун къатІунун четин туш.

Гъуьжет

Им сесерин кІалуб ва мана-метлеб са къадар дегиш хъанвай араб чІалан *худжат* “субут (аргумент)” гаф я. Лезги чІала *гъуьжет* гаф “акъажун, бяс, мерж ва я таржума къун” манайрани ишлемишда.

Гъуьжетчи “гъуьжетрал рикІ алай кас, урус чІалан “спорщик”.

ГІингъ

ЯркІи нугъатдин векилри, иллаки дишегълийри, мукъвал-мукъвал ишлемишдай и междометидихъ тахминан ихътин мана ава: “вуч?”, “ван хъанач,

тикрар хъия”. Маса нугъатда адан вариант *гІангъ* ва мсб. дуьшуьш жеда.

И гаф авар чІалан *гІин* “яб” гафуниз ухшар я, мана-метлебдин жигъетдайни ам междометие *гІингъ*-дихъ галаз алакълу я.

ДакІ. рак, тІвек

И гафар са дувулдинбур яз гысабдай делилар ава: а) къурулушдин, сесерин ухшарвилер; б) мана-метлебдин мукъвавал; в) къуша формаяр хъун: *тІеквен, дакІар, рикІин*.

И гафар чеб-чпивай чара хъун, яни гъар сад кълдин гафуниз элкълун икІ кълле финиф фикирдиз кълвезва: *тІвек - дакІ - рак*.

Дарги

И гафуниз сесерин жигъетдай мукъва *дарга* гаф ава. *Дарга* вилик вахтара Азербайжанда налогар кІватІдай (сборщикдиз) касдиз лугъудай.

Килиг: “Приключения Ибрагима” (автор Али Саттар Атагишиев).

Де

Исятда лезги чІала и гаф анжах къллугъчи гаф яз, рахун, фикир лугълун теклиф ийидай дуьшуьшда ишлемишзава: *Де лагъ кван, накъ гынавай?*

Амма асилдай “гаф” лугълудай термин вич лезги чІала пайда жедалди, *де*-дин мана “гаф, келима” тир. Дагъустандин бязи чІалара ам гъа манада амазма, месела, дарги чІала: *дегъ* “гаф”.

Дерхълб (дарги чІал)

Даргийрин шад межлисра мукълвал-мукълвал и келимадин ван кълведа. Ички авай истиканар хкажзавай чІавуз, тост лугълузвайда бирдан *дерхълб!* лагълана гълрайда, яни куьнени зи теклифдин пад яхъ, куьнени хълхъл!

Зи фикирдалди, и келимадихъ асилдай маса мана авай. Белки ам жегълри

(чамрани суса) кьуъл ийидай вахт хьанва ва я *просто кьуъл!* лагьана эвер гун тиртIа? (месела, урусри “горько!” лугьудайди хьыз). И гафунин гьакьиндай маса гиманни ава: *дехъаб* сесерин дегишвилер кьиле фена, чир хьижен тийизмай араб гаф “берекат” я.

Дехъне

И, вич рахунин чIалаз хас, келимадиз са шумуд вариант ава: *техъне*, *техънен*, *къетехъне* ва мсб.; амма гафунин къадим вариант ахцегь наречидин фиярин нугъатда ама: *техи* “фад”. И гафуна *-и* прилагателнидин суффикс я, *тех* - диб я. Чи фикирдалди, *дехъне* гаф хсусан гьа и дибдин бинедал арадиз атана. Гекъиг: *техи* “фад”; *техиту* “фадамаз”; *техизилагь* “фадлай”; *техи-техи* “фад-фад” (фиярин нугъат).

Дехъне гафунин мана урус чIалан “недавно, давеча” гафарин манадиз барабар я.

Дехъне гафуникайни *къе* гафуникай чи чIала маса гафарни арадал атанва: *къетне*, *къетехъне*, *дехъненанди* ва мсб.

Дуру “михьи”

И прилагательное вичин кьурулушдиз килигайла, шаксуз, существительнидикай анжах са ачух сесиникай ибарат суффикс акал хьана арадиз атанва: *дур* + *у* (гекъиг: *лац-у*, *яр-у*, *чIур-у* ва мсб.). И гафунин дувулда авай существительное кьилдин гаф яз цIахур чIала ама: *дур* “ламувал, кьеж” (жидкость).

Дуьгуь

Бязи уьлквейра и магьсулдиз ва ризкьидиз *сорочиндин цуькI* лугьуда. Месела, Кубада.

Им гьакIан манадин талукьвал, са тIвар масадалди эвез авун туш, ина

сесерин жигъетдайни мукъвавал хьунухъ мумкин я.

Гекъиг: *цукI, дукI, дуьг-уь.*

Маса делилар гьелелиг авач. Сорочиндин *кьуьл, мух ваь, хсусан цукI* лугьунихъ са сеbeb тахъана жеч.

Еке

Им туьрк чIалан *бейук* гафунин бинедал арадиз атана. И гафунай эвел кьиле авай *б* сес гадар хьун лезги чIала классдин “показателар” лугьудайбурал амал хьувун тавунихъ галаз алакьалу я.

Гекъиг: монгол чIала *еке* “чIехиди” манада, амма анжах дишегълийриз талукъ яз ишлемишда.

ЧIалай классный показателар акъатунихъ галаз бязи араб гафарни дегиш хъана. Месела, “бадан” гафуникай лезги чIала “тан” гаф хъана, адан манани са кьадар дегиш хъана.

Килиг:

Забитов Автореферат кандидатской диссертации.....ч.

Жегъиз

Гьуьлуьз физвай руша гьазурдай ва гваз фидай затIар (гьебейар, гуьлуьтар, кисеяр, ягьлухар ва мсб.).

И гаф араб чIалан *джихаз* “жегъизар” ва рушан бубади рушахъ галаз гузвай маса шейэр (малар, кIвалин инжинас ва пул)” урусдалди “приданое” лугьудайди. *Джихаз* гафуникай хъайи *джехиз* гаф маса манада “яракьар, тадаракар, герек затIар” ишлемишда, сесерин (ванцин) жигъетдай а гаф лезги чIалан *жегъиз* гафуниз *джихаздила* гзаф мукъва я.

Мумкин я, асилдай айгьамдалди чиз-чиз *джихаздин* чкадал *джехиз* ишлемишун ва я гафуна ачух сесер дуьзгуьн хьунин нетижада *джихаздикай джегъиз* хьун.

Жегъри, яру

Асилдай чеб сад хътин ва я анжах са мана авай гафар, маса чІаларал рахадайбуру сесерин жигъетдай чара авун, са гафунин дибдал къве гаф яратмишна, ишлемишун мумкин кар я.

Месела, лезги чІала къилдин гафар тир *жегъри* ва *яру* са дибдикай хъанвайбур я. Гекъиг: *ярусалим* (араб чІал), *джарузале* (чувуд чІал). Ихътин келимаяр мадни ава: *Закаръя* (дарги чІал) - *Закержа* (лезги чІал), *Юнус* ва *Жунуз*, *Джуъни* ва мсб.

Жими-журу

Жими-журу. ХапІаяр, чими хуърекар.

И келима *жими* лугъудай дибдикай ам гъадав вичив къадай тикрар тапан гаф, вичихъ къилдин мана-метлеб авачир сесерин комплекс акал хъана, месела, *тИимил-шимил* келима хъиз, арадиз атайди яз къатІуниз жеда.

Амма гъакъикъатда и гафуник халисан, чпихъ сад муькуьдаз акси манаяр авай къве диб, къве гаф ква: *жими* “къери” “яд гзаф квай” ва *журу* “экъи, лахта хъанвай” (месела, иви). Гекъиг: 1) лезги гаф - *курут хъун*, 2) табасаран гаф - *куру* “экъи”, 3) *журу* диб *куру*-дикай хъайиди я:

И дегишвилер и саягъда къиле фена: *куру*, *гуру*, *журу*. Лезги чІала *журу* гаф гъадалай вилик квай *жими* гафуна авай /ж/ сесинин таъсирдик пайда хъана.

Мягътел жедай мукъавал и келимадин урус чІалан “крутой” гафунихъ галазни ава, амма а мукъавал дуьшуьшдин кар я.

Жуьтер

Са бязи гафарин ери-бинейр лап мукъувай, сесерин жигъетдай ухшамешвал авай гафарин жуьтерай къатІуниз жеда. Ихътин дуьшуьшра кар алайди ва четинди а гафарикай гъим гъидакай хъайиди ятІа тайинарун я.

Месела, *ли* ва *лит* гафар. Гьелбетда, ибурукай *ли* муькуь *лит* гафунин этимон я. Инсанри къара малдин хамуниз *ли* сифте ва я фад лагъана, ахпа ам ишлемишуниз килигна *лит* гаф яратмишна. Гуьгъуьнлай марфадикай, мекъивиликай ва мсб. къутармишун паталди *ли* ваъ, маса шейэр ишлемишиз башламишайлани, *лит* гаф чАалай акъатнач, адакай менфят къачун давам хъана.

Ихътин сад муькуьдан бинедал арадиз атай сад муькуьдан этимон тир гафарин жуьтер чАала хейлин ава: *хъвехъ* - *хъвер*; *чарх* - *чхра*; *хун* - *гъун*; *гъил* - *хел*; *цук* - *цул*; *чАал* - *кАел*; *хъен* - *хъенчА*; *цАил* - *чАул*; *цегв* - *цел*; *яргъ* - *баргъ*; *кичА* - *кицА*; *кисун* (гъил); *экъичун яд*; *куьсун* (чин); *экъуьчун* (хъвайиди); *гъвар* - *гъар* ва мсб.

Амма и жуьредин жуьтерин таяр тир гафарин мукъавилер ва я сифтединди гуьгъуьнай пайда хъайиди къатГунун хейлин дуьшуьшра четин хъанва, бязи жуьтера ерли къатГуз жезмач (*къе* - *накъ*). Мисал гъайи хътин группайрик къвед ва я гзаф гафарни хъунухъ мумкин я. Месела: *къин* – *йикъ* - *къин* (смерть, траур, клятва); *юкъ* (йикъ) - *юкъва* - *къул* - *къула*- *цАивин* - *чАагъун* (гов.) - *чАух*; *кАвенкА* - *кАлукА* - *къуьк*; *цАерцА* – *чАарцА* (говор); ва мсб.

Хейлин дуьшуьшра чАал вилик фирдавай сесерин ва мана-метлебдин системайра дегишвилер къиле финикди чун рахазвай жуьтери ва группайрин производный таяр (маса гафуникай хъанвайбур) чАала сахламиш хъанва, амма чпикай цАийи гафар арадал атай дибдин гафар чАалай акъатнава ва я ишлемишзамач. Ахътин гафар чАала, иллаки прилагательныйрин системада, хейлин ава.

Ингъе гафарин дибар: *ицА*-, *ичА*-, *гъяркъ*-, *уьцА*-, *цАий*-, *шуьтр*-, *пехъ*-, *хъуцА*-, *хц*-, *пичА*-, *гуьтА*-, *чАех*-, *гъвечА*-, *михъ*-, *хес*-, *шуькА*-, *буьркъ*-, *векъ*-, *къетА*-, *жим*-, *хибр*-, *кич*-, *мукъ*-, *чАул*-, *къецА*-(чуплах) ва мсб.

Гьелбетда, алимри чпин илимдин кАвалахра ибурукай бязибурун баянар ганва, амма халкъдин гегъенш къатаривай, иллаки жегъил несилдивай абур къатГун жезмач, бязибурай гьелелиг алимрин къилни акъатнавач.

Загъа

И гаф лезги манидик *зачин* яз тикрар жезва: *загъадурзагъа, гада Мирзегъа...*
Адан мана “пишкеш”, “савкъват” я.

Загъадур загъа, яни пишкеш це, пишкеш...

Зар

Им асилдай *кал* лугъудай гафунин чкадал ишлемишзавайди тир. Гекъиг: рутул ва цахур чІалара - *дер*; крыз чІала – *дзар*; будух чІала – *заър*; андий чІала - *зиву*; каратин чІала - *зини*; цез чІала – *зия*.

Гила и гаф куьгъне хъана, чІалай саки акъатнава. Аялрин чІала (месела, КІирида) а гаф амазма. Ам бугъа калел гьалдарун патал междометия хъиз ишлемишда: *зарр, зарр!*

Звар

Звар (звер / гІвер / гвер) – диб лезги чІалан вири нугъатра авач. Адан эвезда бязи нугъатра *яла, кат* ишлемишда. Аквадай гьаларай, *эверун* асилдай гьакІан катун (чукурун, чамарун) тушир, ам тайин тир къайдада катуниз (месела, элкъвез-элкъвез, чархар ягъиз) катуниз лугъудай. И кар фикирда къуртІа, ам шаксуз *звар гун* гафунихъ галаз алакьалу я.

Зиба. Зар-зиба (Е.Эмин)

И келимадик квай *зиба* къилдин гаф тир. Адан мана “ипек” я. Гекъиг: *зибек* (къазах чІал); *йуьпек* (туьркмен чІал).

Лезги чІалан *сипекІ* “тут; тутун тар” гафни гъа жергедай я. Ипекдин кІазарин ем тутун тарцин (сипекІдин) пешер я.

Зизи // дзидзи

И, аялрив рахадайла, ишлемишдай гафунин ери-бине акъалтІай къариба я. Ам чІехибуру аялривай, гъабуру лугъудай саягъ тикрарунин нетижа я. Аялар лагъайтІа, гафарин ванер дегишардай устІарар я.

Рутул чІала *дзидзи* “нини” лагъай чІал я. Чечен чІала адан мана “иер, гуърчег, аялдиз хуш са вуч ятІани” я. Бязи фразайра зизи “гуъзгуъдин кІус” ишлемишда. Гъа и мана и гафунин ери-бине хъунухъ мумкин я.

Зирба

Зирба - техил ва маса чикІидай затІар алцумдай уълчме ва къаб.

И келима-комполит къве дибдикай (*зур* ва *рипе*) арадал атана. И кар лезги чІал чидай гъар са касдивай къатІуниз жезма. Амма ам туъкІуър хъунин саягъ, галай-галайвал ва себебар тайинарун регъят кар туш. *Зур* ва *рипе* гафарикай *зирба* гаф хъун патал а дибра хейлин дегишвилер, жуъреба-жуъре явленияр къиле фенва. Гъич тахъайтІа ихътинбур: а) са слог гафунай акъатун (*зур* риппе *зирба*; б) ударенидин чка дегиш хъун, ам пуд лагъай слогдилай сад лагъайдал куъч хъун (*зуррипе* - *зирба*). в) сад хътин къве сесиникай (рр) сад гафунай акъатун; г) ачух сесинин жерге дегиш хъун (къулухъ жергедин /у/ вилик жергедин /и/ диз элкъуьн; д) вансуз гужлу ачух тушир /пп/ ванлу сесиналди /б/ лугъун (*зуррипе* - *зирба*). И дегишвилерилай гъейри мана-метлебдин жигъетдайни комполит са къадар айру я. Алцумзавай затІунин къадар (*зуррипе*) къалурунилай гъейри *зирба* гафунихъ са мана мадни ава: алцумдай предмет къаб (*зирба*) вич къалурун (*ам зирбадал ацукъна; къунишидин зирба*). Эзбернавай дегишвилерихъ чпин себебар ава, абур чІалан морфологиядин ва комбинаторикадин законрилай аслу я. Абурулай гъейри къейд авур дегишвилер са къадар дережада маса къетІенвилерилайни аслу я, месела, чи чІала “*зурба*” гаф аваз хъун ва я чІалан нугъатра авай *зирба* гафунин ванер: *гуърба* (яркІи нугъат, *журба* (ахцегъ нугъат). [у] сесининни [и] сесинин нубатар лезги чІалан маса гафарани дуъшуъш жезвай кар я, месела: *тажуб* ва *тажиб*; *гъазур* ва

гъазир.

Икълам

Им араб чІалай атай гаф я. Араб чІалазни ам грек чІалай атайди я. Урус чІалан *климат* гаф и гафунин мукъва-къили я.

Етим Эмина и гаф икІ ишлемишнава: *Ирид цавар чилерин, Ирид икълим гъуьлерин...* (“Аллагъдиз”).

Имам

Им араб гаф я. Адан сифтегъан мана “вилик акъваздайди” я. Вилик акъвазун, гзафбуру санал капІ ийидайла, чарасуз кар тир. Гуьгъуьнлай адан мана-метлеб дегиш хъана: “динэгълийрин къиле авайди, чІехиди, регъбер”. Гъа и манада ам чи чІалани ишлемишзава.

Иран-туран

Халкъдин сивяй, иллаки яшлубурун рахунра “иран-туран” ва я “иран-туьрен” адан вагътедай фич (фидайди туш) гафар ван жеда. Им вуч лагъай чІал я? И фразидин мана-метлеб вичикай рахазвай кас “терс; сакІани рекъив текъведайди я” лугъун я. Фразида ишлемишнавай “иран-туран” вужар я? И суалдиз къве саягъда жаваб гуз жеда: 1) *Иран-туран* – ибур гъукуматар ва я уьлквеяр я. И манада а гафар П.К.Услара ишлемишнава: “Туран страна или земли к Востоку от Аксуса” (килиг: “Древнейшие сказания о Кавказе”. Тифлис, 1881 г.- стр. 3).

Тат (дагълу чувудрин) чІала *ира, тюра* гафарихъ маса манаяр ава: *ира* “ам, адан”, *тюра* “вун, ви”. И къве манадихъни рахун физвай келимадин гъавурда акъун патал менфят къачуз жедай метлебар ава: 1) А касдин вагътедай я гужлу гъукуматар фидайди туш; 2) я ам вун ва я масад хътинбурувай рекъив гъиз жедайди туш. Мумкин я, фраза вич лезги чІалаз тат чІал арада аваз атайди я.

ИчИи

И прилагателно кьве манада ишлемишзава: 1) “затI авачир, буш”; 2) “лап ухшар, гьам хьтин” (урус чIалан “вылитый”). Ибурукай кьилинди, гьелбетда, садлагьай мана я. Ам (*ичИи* гаф) *ичI* существительнидикай суффикс *-и* акал хьана арадал атанва. Существительное *ичI* суффикс *-и* галачиз табасаран чIала сахламиш хьанва: *ичI* “затI авачир чка, легьв”. Гекъиг: а) лезги чIалан нугьатра авай *эчI* гаф (*Камилан векьин эчI* (КIири); б) Авар чIалан *гьечI* “авач” гаф.

ИчИи гафунин кьвед лагьай манани дуьшуьшдин ва чун рахай манадив са алакьани авачирди туш, акси яз ам гьадахь галаз алакьалу я. Мисал: *Ам ичИи вичин буба я*, яни *кIусни амачир вичин буба я*. И саягьда мана куьчуьрмиш хьун чIала лап кьериз-цIаруз дуьшуьш жедай кьариба кар я.

Йис

И гафуниз мукьва гаф кумык чIала ава: *йас* “чIарар”.

Гекъиг: *яс кьун*, яни “чIарар кьун тавун, чуруяр тун, чIар акьалдарун”.

Кавал

Яргьи йис алай хьицикьрикай авунвай фирягь партал.

И гафунин ери бине а партал алукуIунин ва ам цунин тегьердихь галаз алакьалу я: сад лагьайди, ам гьилер туна алукуIдайди туш, кьуьнерихь вегьедай затI я; кьвед лагьайди, адан кьуьнерихь вегьедай пай кьетIен саягьда цванвайди я, ам фирягьдиз юкьвал кьван кьве кьатнавай винел падни яргьи тилерин хьицикь жедайвал цвада.

И кьетIенвили ам *кьуьн* (плечо) гафунин омоним яз ишлемишдай мумкинвал гузва.

1. Гекъиг: *кавал* “кьуьн // кьуьнер” (кьуба патан хьимил нугьат).
2. Гекъиг: урус чIалан “плечи” гаф.

Кавха

Лезги чІала и гафунин мана “хуьруьн чІехиди” (старшина) тир. Ги́ла ам маса гафари э́вез авуна.

Ери-бинедин жигъетдай им лап къариба келима я, ам асилдай “къунан хва”, ва я “къун” вич лагъай мана авайди тир.

А гафунин сифте пай *гав* - “дагъдин цІегъ, къун” я, *-ха, хва* “*гада, хва*” лагъай чІал я.

Бязи кавказлу халкъарин чІалара *кавха* гафуникай прилагательное хъанва. Месела, чечен чІала а гафунихъ, грамматический класдиз килигна, 4 вариант ава: *вовха, довха, йовха, бовха*.

“Гавра хва” манадилай гъейри, лезги чІала и гаф макъамдин тІвар язни (*авар кавха*) ишлемишда. И дуьшуьшда гъам къуьлуьнин, макъамдин туьнтвал (хкадарун) ва, мумкин я, гъа макъамдал аварри рикІ алаз къуьлер авун фикирда къунва.

Кал

Хъуьлуьдрин хуьре гзаф къариба микропонимар ава: *къени кал; чІуру кал; тунІал кал*. Ибур гъа хуьруьн мулкуна авай дуьзен чкаяр я.

Къариба жезвайди ам я хъи, ина *кал* “кІвалин гъайван” ва *кал* “дуьзен, ник” гафуник акадарна, *калуз* гудай определенияр калузни талукъарнава. *ЧІуру кал* и объектриз (*кализ ва никІиз, чкадиз* - къведазни лугъуз жеда, амма *тунІал кал* хъуьлуьдрин къариба яратмишун я.

Канда

Канда. Ахцегъ нугъатдин гаф “пис; усал”

И келима лезги чІалан маса нугъатра дуьшуьш жезмач. Мумкин я, а нугъатра ам ерли тахъунни.

Ахцегъ нугъатдиз ам чувуд чІалай атана. Чпик дагъустандин дагълу чувуд чІални акатзавай шугана-руганский чІалара *ганда* гаф гъа ахцегъ нугъатда авай хьтин манада ишлемишзава.

Карагун

И глаголдин бинеда монгол чІалан *кирагъа* “экуьнахъ жедай хурушумар” гаф ава.

Монгол чІалахъ галаз лезги чІалан бегъем ва яргъалди давам хъайи алакъаяр хъана, амма а чІалан таъсир ерли ахтармишнавач. Инал даях къунвай монгол гаф *чи* “Вопросы языкознания” журналдин, 1974-й., N 2, 32-чина дуьшуьш хъана.

Кван

И гафунин асил мана авар чІалан *квен* “тІуьн, недайди, ем” гафуна сахламиш хъанва. *И гьер за кваназ тунвайди я*, яни нез, къуруриз ва я як паталди. Хсусан гъа ихьтин манада и гаф Е.Эминани ишлемишнава: *Дугъри игридаз кван я дуьньяда...*

Кек

И гаф “кІвач” лугъудай манада (*столдин кек хана; балкІанди кек яна* ва мсб.) ишлемишунин себеб неинки, *кикени кІвачин* бязи функцияр туьш хьунилай гъейри, абурун диб сад хьунухъ я.

Гекъиг: *куог* “кІвач”, “столдин кек” (чечен чІал). И эхиримжиданни лезги чІалан *кек* ва *кІвач* гафарин сесерин дегишвилер регъятдиз къатІуз жедайбур я.

Лезги “кек” ван авай маса гаф (ноготь, нокти) хьунухъи “кек” гаф *кІвач* манада ишлемишун тІимиларна.

Кибаштан // икибаштан.

“Гъелбетда” гафунин синоним.

И келима-наречие азербайжан чІалай атайди я, ам пуд паюникай ибарат я:
1) *ики*- “къвед”; 2) *-баш*- “къил”; 3) *-дан* падеждин эхир. Адан таржума лезги чІалалди “къве къляйни, къве патайни” я. Халкъдин рахунра и келима эвел къиле [и] сес авачиз ишлемишда.

Киле

И (техил, гъуър ва маса шейэр алцумдай) уьлчмедин тІварни, *зирба рипе*, *пут* хьиз, маса чІалай къачур гаф я. Адан ери-бине араб чІалан *килла* гаф я.

Лезги чІала и гаф шаксуз фадлай гъатна. (*киле-киле* къугъунин; нехирбандиз ва мсб. гудай *шагъаддин* тІвар яз ; *лакІаб* яз). Эхиримжи вахтара урус чІалай уьлчмейрин маса тІварар къабулунихъ галаз *киле* гаф рахунра тІмил дуьшуьш жезва.

Кис. Куьс. Куьрс

И саки сад хьиз къатІун мумкин тир гафар гъакъикъатда чара-чара манаяр авай, гынал хъайитІани садавай масад эвез ийиз тежедайбур я.

Гекъиг: а) *Гвай пул гаралай авуна, ахпа масадаз гъил кисмир* (яни тІалабмир); б) *И йикъара ада вучиз ятІани чин куьснава*; в) *Ам турникдикай куьрс хъанва*.

И келимайрин арада грамматикадин жигъетдайни еке тафават ава.

Гекъиг: 1) *куьрс, куьрсун, куьрсрун*, амма 2) *куьсун, кисун* - и гафариз *кисрун, куьсрун* формаяр авач, абурухъ авайди анжах кечмиш тежер формаяр я.

Кифил

И гафунин ери-бине лап яргъара ава, адан мукъва-къили са гаф лезги чІала вичени ава, амма ам мукъвади ятІа чир жезвач. Гекъиг: а) грек чІалан *кефар* “кифилдиз ухшар муз. инструмент”; б) лезги чІалан *фирне*. *Кифил* ва *фирне*

гафарин мукъвавал, и инструментрин ухшарвилерилай, абурун (и гафарин) ванерик уртах фонестемаяр хъунилай гъейри, са карди мадни тестикъарзава: *кифил* ва *ферне* гафара нугъатра сад хътин сесерин дегишвилер кьиле физва: Гекъиг: *кифил* - *куъсуъл* - *куъхъуъл* ва мсб. *Ферне* - *суърне* – *хъуърне*. *Ферне* гафунин маса вариант (зуърне), мумкин я, азербайжан чІалай къабулун.

Куг. Аялрин махарик квай персонаж.

И гафунин этимон *коге* “духи” (руьгъер) я. Ам аялрин махарик ква “куган руш”. Лезги чІала *Куг* хуьруьн тІвар язни ишлемишзава (Хив район: Куг (Хъукъвар).

КъетІен жинсинин бурандикай ва я къабахдикай цилер акъудна, къабух сагъдаказ къурурна, ийидай графиндиз ухшар къапунизни лезги чІала *куг* лугъуда. Якъин гъахътин кІалуб авай сив-туьд дар, вич элкъвей футболдин кІватІ хътин къапара жин хуьдай, лазим хъайила ам ахъайдай (“Аладдин” лугъудай къисадик квай саягъ). Аялрин хкетдик квай “куган руш”, мумкин я, “жинжин руш” лагъай чІал я.

КутІа

Им чи чІалан лап къадим гафарикай сад я. И гаф къванцин векда пайда хъайи важиблу инструментдин тІвар я.

И гафунин ери-бинени *кутІунун* глаголдин дувул сад я. *КутІа* эвелдай гилан хътинди тушир, адан кьил тумунал кутІунавайди тир, тІвек акъудна, тум акалнавайди тушир.

Куькведа

И гаф анжах малдиз талукъ яз ишлемишда, адан мана хъсан гъалда, якІа-чІарчІе хъун я. Гафунин ери-бине табасаран чІалан *куькю* “цуьк” гафуна ава.

Гекъиг: урус чІалан “в цвету, в расцвете”.

Лезги чІала и келимадин “мукьва-кьили” гаф “куькди” я.

Куьруь

И прилагательное -уь суффиксди арадал гъанвай гаф я. Ахьтин прилагательнияр чи чІала существительнийрикай арадиз кьвезвайди тир. Гекъиг: *кьиб - хьити; лаз - лацу; чІур - чІуру; экв - экуь* ва исб. *Куьруь* существительное *квер*-дикай арадиз атанва. А гаф “гьил” лугьудай манада дагъустандин маса чІалара амазма, лезги чІала ам *хел* гафуникай хьайи *гьил* гафуни эвез авуна.

Гекъиг: *квер* “гьил” (авар чІал). Чи чІалан нугъатра *куьруь* гафуниз *квери, чвери* варианттар хьунухьини чи фикир гьахьлу ийизва.

Куьсуьс

И куьгъневилин лишан квай келима лезги чІалан бязи нугъатра амазма, месела, яркІи нугъатда, а гаф чал Зияудин Эфендиеван эсеррани гьалтна.

А гафунин асул мана “кьуш”, “нуькІ” я, ахпа а гаф “аял” лугьудай манада ишлемишиз хьана, месела, Келеяр лугьудай яркІи хуьре, за ихьтин предложение кхьена: *санал акъваз, хва кьейдан куьсуьсар!* (Им аялрихь элкьвена лагъай келима тир).

Ничхирар (гьвечІи кьушар) кухунардайлани *куьс!* ва я *куьс-куьс!* лугьуда. Бязи туьрк чІалара *кьуш* гафунин эвезда *кус* лугьуда, месела, ногъай чІала.

И карди чи гиман гужлу ийизва.

КуьцІуьн

И глагол табасаран чІалан *кІлерциуб* “уьзуьр, азар, кефсузвал” гафунихь галаз алакьалу ийиз жеда. Мумкин я, чи чІалан *кутІун* (нугъатра *китІун*) гафни гьа и дувулдин мукай я.

Къхин

И глагол *кун* глаголдин бинедал арадиз атун мумкин я. Ихътин фикир са шумуд делилди тесикъарзава: а) и гафунихъ чи чІалан нугъатра *кикин* вариант ава; б) лак чІала и гафуниз *чичин* талукъ я. А гафни проф. Г.Б. Муркелинскийди *чич* дувулдикай *-ин* акал хъана арадиз атайди яз гысабзава; в) лезги чІала аялрин гаф *кихъ* ва *чурч* лугъудай гаф хъунухъи винидихъ лагъанвай фикир дуъзди яз къалурзава.

Къадакъ-ракъ хъун

И ибара къати къаяр хъана, чилер кІевиз тІакъана, къван-къванце акІуниз лугъуда. Чи фикирдалди, ибарадин сад лагъай пай *къадакъ* гаф ваъ, *къада* “къван” тир. А гаф *къадакъ* гафунин ухшамишвилин ва *ракъ* гафунин эхирда авай [къ] сесинин таъсирдик дегиш хъана. Гекъиг: *къада* “къван” (авар чІал).

Къайгъанах

Тат чІалай къабулнавай гаф я. Гекъиг: *хоегина* “къайгъанах”. *Хойе* “кака” (тат чІал). И гафунин хсуси лезги чІалан синоним *куку* я.

Къапачи

Аялрин бендиник дуъшуъш жезвай и гаф *къаб* гафуникай арадиз атайди я лагъана фикирдиз къведа: *Къелечи*, *къапачи*, Пуд балкІандиз са къамчи. Къелечийрив къапар хъуни, абурун пеше къапариз къеле гун ва я бязи къапар рас хъувун (тум кухтун, тІевеквен кІевирун, лугъуъм гун ва мсб.) хъуни винидихъ лагъай фикирдиз къуват гузва. Амма *къапачи* гафуниз маса ери-бине ава, ам “кІурт” лугъудай мана авай гаф я: Гекъиг: *хъапачу* “кІурт” (авар чІал); *къавачу* “кІурт” (лак чІал); *къабачей* “кІурт” (рутул чІал). Лезги чІала адан мукъва гаф *кІене* “усал бармак” я.

Идалай гъейри, бязи нугъатра *хъана* бармак лугъудай терминни дуъшуъш

жеда. Адан мана “къакъан йис алай хъицикъдикай цванвай чІехи бармак” (маса нугъатра чичІан бармак лугъудайди!).

Къаргъа

Агъади авурбур мукъва

Инсанривай яргъа жер туш.

Лачин, туьлек авай векъе

Гъуьрч ийидай *къаргъа* жер туш. (Е.Э.)

И куплетда шаирди къаргъа гаф рифма, ритмадин жигъетдай лап устадвилелди ишлемишнава. Манадин жигъетдай са жуьредин “разисузвал” къатІунзава: *къаргъа* гъуьрч ийидай йиртижи къуш туш эхир,

Себеб кІевера авач. Лезги чІала “чинеруг” мана авай вичин хсуси гаф *къиргъа* авайди тир. А гаф маса чІалара ама. Месела, дарги чІала. А чІалан *къиргъу* гаф “чинеруг” лагъай чІал я. Вични къушдин гъарагъунин тегъердив къазвай, а гъарагъуник квай сесер тикрар жезвай гаф. Адан диб *къиргъ-я,-у* суффикс.

Килиг: А.А.Сулейманов. “Школада тІварар чирдай методар”. 122-чин.

Къариба факт

Эгер са затІунин тІвар дегиш хъайитІа, адан чкадал жуван ва маса чІалай цІийи гаф пайда хъайитІа, а затІунин усал тай къалурдай мана акал жеда.

Месела, дергесдин сифтегъан тІвар *чІанакІ* я. Ам авар чІала гилани ама: *чІеникІ* “дергес” (коса) - авар чІал.

ЧІанакІ “бывшая в употреблении исхудавшая коса” (лезги чІал).

Къе

И наречие асилдай “югъ” мана авай существительное тир, ахпа ам “юкбуз” лугъудай манада ва гуьгъуьнлай “къенин (алай) юкбуз” манада ишлемишна.

Гекъиг: *къо* “югъ” (авар чІал); *къаб* “югъ” (хиналугъ чІал). *Югъ* гафни *къе* са дувулдинбур хьунухъ *югъ* гафунин кирс формайрани (*йикъа*; *йикъар* ва мсб.) малум жезва.

Къекъеш

Тикъетдин мана квай и гаф, гьелбетда, *-еш* суффиксдин куьмекдалди арадиз атана. Адан ери-бине “кІвач” мана авай гафунилай башламишзава. И кар адан мана-метлебдилай (“кІвачерал къакъан яхун кІвачер квай дишегъли”) гъейри, са къадар дережада материальный терефдайни къатІуниз жезва. Гекъиг: а) *къел* “кІвач” (цІахур чІал); б) *къуьл* (лезги чІал); в) *къекъуьн* (лезги чІал).

Къелейрин тІварар

Лезгийрихъ, малум тирвал, яракъдалди тадаракламишнавай дяведин чІехи къелеяр хъайиди туш. Бязи чІехи хуьрера къаравулчи, хуьр хуьдай, лазим дуьшуьшра тадиз хуьруьнбур кІватІдай, ва я азанар, минежетар ядай минараяр аваз хъана. Бязи хуьрера минараяр (месела, Хуьруьга) ва я абурун бинейр амазма.

Дяведин къелеяр лагъайтІа, абур Лезгистанда фарсари ва туьрквери яратмишна. Фарсари эцигайбурал “*кІеле*” ва туьрквери эцигайбурал “къеле” тІварар ала: *Кайи кІеле*, *Хенжел кІеле* (фарс), *ЛукІар къеле*, *Турпагъ къеле* (туьрк) ва мсб.

Къелейрин тІварар, адет яз, объектдикай информация квайбур я, абуру къелейрин къетІенвилер къалурда. Инал эзберай къуд тІварни гъахътинбур я, амма абуруз манаяр, тІвар гунин себебар сад хъиз къатІуниз жезмач ва я виридаз чизмач.

Хенжел кІеле адан кІалубдиз, дараматдин формадиз килигна ганвайди я. Ам са патахъай гуьтІуь, муькуь терефдихъай гъяьркьуь, тикдаказ къилихъди

акъвазарнавай яцІу ктабдиз ва я къизил керпичдиз ухшарди я. Яргъалай килигайла, ам хенжелдиз, гапурдиз ухшар я.

Турпагъ къеле. И тІвар къве жуьре тедбир ийиз жеда, абур къведни дуьзбур я: а) *накъвадин къеле*, цлар ва мсб. эциг тавуна, накъвадин парудалди элкьюрна кІевнавай ва я пару тирвал дерин яд авай къаналдин гьалкъада тунвайди; б) сергьятламишнавай къеле, къваларив гвай майдандивай атІуналди чара авунвай чка, мезре.

Гекъиг: а) *турпагъ* “накъв, чил”; б) *турпагъ* “сергьятламишнавай тайин чка”. Ибур туьрк гафар я.

КІеле ва *къеле* гафар чебни лезги чІала жуьреба-жуьре манайра, жуьреба-жуьре мурадралди ишлемишзава: а) хуьрерин тІварар яз: *КІелеяр* (Сулейман Стальский район), *КІелет*, *Каладжух* (Къалажух) (Докъузпара район), *КІелед хев* (Ахцегъ ва Къурагъ районар) ва мсб.

Къут (*къут къутдал атун // татун*)

Лап мумкин я, *къут* гаф вахт къалурдай гафарин жергедай я. Гекъиг: 1) *къут къутдал татуй*, яни вахт вахтунал татурай (яни йис атІудалди, йис йисал къведалди); 2) са къатдиз агакъайла адаз акьул къвез башламишна. Ина *къут* гафунин чкадал, чи фикирдалди, *къат* ишлемишнава.

Къун

И глагол, чи фикирдалди, *къин* глаголдикай хъайиди я. И кар тестикъарун патал ихътин делилар ава: а) *къ* сес лезги чІала геж пайда хъун; б) *къун*-дихъни *къин*-дихъ сад хътин вахтарин формаяр хъун: *рекъизва* - *рекъизва*; в) бязи ибарайрин манаяр туьш хъун, *рекъизва* -дин чкадал *рекъизва* ишлемишун: *Мекъила рекъизва*, *рекъизва* ваъ; г) *къун* глаголдила *къин*-дин манаяр, ишлемишдай дурумлу ва адетдин синтаксисдин ибараяр гзаф ва гегъенш хъун.

Къурен карч Лап тИмил, кьериз, тек-туьк дуьшуьш жедай затI.

Адан кIвале авачир къурен-карчни жеч. И ибара пайда хьуниз вичин себеб ава: яргъалай крчар алайди хьиз аквадай, амма гьакъикъатда вичел крчар алачир къурерин жинс ава. Адаз вольпертингер ва я джекалоп лугьуда. Ахьтин къурерин жинс Боварияда (Германия) ава. Аквадай гьаларай, лезгийризни гьахьтин къурер акуна.

Къуьн

Инсандин бедендин тIварарикай гзафбур -л сесиналди акьалтIзава: *вил, кьил, кьвал, пел, гьил, цил, къуьл, кIул* ва мсб. *Къуьн* гаф и жергедик акатзавач. И кардин себеб якьин я: эгер къуьн гафунани -л хьанайтIа, ам *къуьл* (техил) гафунив туьш омоним жедай. ЧIала хейлин дуьшуьшра гафари барабар ванер авайбур тахьунихъ, сад муькуьдавай къакъатунихъ майил ийизва.

КъелитI

Им *кьил* лугьудай дибдикай лезги чIала гзаф дуьшуьш жезвай суффикс -*итI* акал хьана, арадиз атай гаф я. Эвелдай *къелитI* чIехи стхадин папа гьвечIи стхадин, яни и хизандиз вичелай гуьгьуьниз гьайи сусаз лугьудайди тир, ахпа чIехид, гьвечIид чара хьувунач, къведакайни къелитIар хьана.

Гекъиг: а) *кIилитI* “юлдаш”, *кIилин* “юлдашар” (хиналугъ чIал); б) *мукьва-кьилияр*: багъри ва мукьва хьанвайбур (родственники по крови и по свойству); в) бязи нугъатра къелитIар вахарал эвленмиш хьанвай стхайризни лугьуда.

Къеце

Пагъливан къугъвадайла, адаз гьунарар гуз куьмек ийидай, халкъдин гуьгьуьлар ачухардай “пагъливандин сев”.

И гаф *къун*, *цIегь* гафунин синоним я, ам гзаф хуьрера *къеце* гафуналди эвез ийида. *Къеце* тюрк чIаларин *кэзэ-дин* вариант, тай я. Мумкин я, *къеце*

гафунин мукъвавал урус чІалан “коза, козел”-дихъ галазни ава.

Къил тун (ттун)

И глагол (хци чукІулдалди, уьлгуьчдалди къилел алай чІарар ттун манада ишлемишда. И келимадихъ тажуб жедай са къетІенвал ава: чІарар *ттуна* вучиз лугъузва? Къуна, атІана, чІарарикай михъна лугъун тавуна?

Муьжуьд чІал чидай арифдар, полиглот рагъметлу М.Гъ.Садыкъиди заз ихътин тедбир гана: вилик вахтара чІарарикай азад хъун патал къилел эцигдай палчух хътин жими къар авай. Къилиз гьам яна, са арадилай чуьхуьдай, къилел чІарар аламукъдачир, яни чІарарикай азад хъун патал, къил *къарада ттун* лазим тир. А серенжем вич амачтІани, *къил ттуна* лагъай ибара чІала амазма.

Къиса

И гаф араб чІалан *хадиса* гафуникай хъайиди я. Гафунин юкъва авай бязи сесер акъатун, ам куьруь хъун лезги чІалаз хас кар я. Гекъиг: *Хиби, Хидирнебидин* чкадал.

Къуркъушум

Эгер им халис ва я асил лезги гаф тирди якъиндаказ чир хъанайтІа, адан ери-бине лап регъятдиз тайинариз жедай: “къуру (къурай) яд”. Амма и гаф хейлин маса чІаларани дуьшуьш хъуни ахътин фикир са къадар игътиятлу ийизва. Месела, “Къафкъазэгълияр” лугъудай ктабда кхъенва: “чегем вацІун вини къилера къуркъушумдин руда хкудзава, а дагъдиз (чкадиз) Каргашин-Тау лугъуда”.

Вилик вахтара Къурушдал къуркъушум хкудун тестикъ факт я. Белки а хуьруьн тІвар вич *къуркъушум* гафуникай ва гьадахъ галаз алакъалу ятІа? Бажагъат я. Вучиз лагъайтІа *къуруш* гаф *крыз* гафуниз гзаф мукъва я. Къадим гъилин ктабра (рукописра) *Къуруш* тІвар *Къуруз* кхъенва. *Къуруш*, чи

фикирдалди, *кьурузши* (курузви) келимадикай хьанва. (А.Р.Шихсаидован “Абумуслиман тарих” макъаладиз килиг. Самур, 1992, N4, 3-8-чинар).

Вири и веревирдер дуьзбур ятIани, *кьуркьушум* гафунин ери-бине лезги чIала ава, адан туькIуьр хьун лезги чIаланди я, мана-метлебни, винидихъ кьейд авурвал, “кьурай (кьуру) яд” я. *Кьурай* гафуниз чи нугъатра *кьуркь // кьуркьу* лугьудайди я.

Каргашин-Тау дагъдал тIвар хьуни чи тедбир, гиман ред ийизвач, акси яз, гужлу ва бинелу ийизва.

Кьуьд

КIеви кьуьд. И гафарин ибара чаз адетдин табийвилин азадди хьиз аквазва: *гьихьтин кьуьд? КIеви кьуьд.* Амма хьсандиз фикир гайитIа, им кьариба ибара я. Йисан тайин сезон ва я пай кIевиди хьун мумкин туш, гьаниз килигна ибардин гъавурда чун масакIа акъазва: *кIеви*, яни гзаф мекьи, яргъал вахтунда давам хьайи, гзаф живер кьвайи.

Гьакьикъатда и гафарин арада асилдай табийвилин алакъа авачир, ам адетдин галкIурунин ибара тир, ана сад хьтин манаяр авай сад муькуьдаз табий тушир кьве диб ава: 1) *кIеви* “кьуьд”; 2) *кьуьд*.

1) Гекъиг: *кIиви // кIеви* “кьуьд” (лак чIал). Им чIала муьквал-муьквал гьалтдай кар я: *тек-бир, дад-бидад, тIал-квал, рахун-луькIуьн, лагь-луьгьун, дарадар* ва мсб.

2) Гекъиг: *кьуьд* (лезги), *кьурд* (агъул), *кIиви* (лак).

КIакI // кIак

Дар, гуьтIуь куьче.

Им *рак, тIвек, цак* хьтин халис лезги гаф хьиз кьатIуниз жеда. Амма чяхъ са маса гиманни ава. И келима, *куьче* гаф хьиз, тюрк чIалай атайди я. А чIалан *сакак* “куьче” гаф *кIакI // кIак* гафунин этимон я. Тюрк гафунин сифте слог

гадар хъана. Себеб: *са*-дихъ лезги чІала вичин хсуси мана авайвилай.

КІвал

И гафуниз манадин ва сесерин жигъетдай мукъва, гъадаз ухшар келимаяр гзаф ава. И карди адан ери-бине (этимон) тайинарун четинарзава. Ухшар гафарик, месела, ихътинбур кутаз жеда: *къвал, къвал, тІал, квал* ва мсб. И гафарин вири сифтегъан ачух туширдалай гуьгъуьниз ачух *о* сес аваз лугъуда: *кІол, къол, къол, тІол, кол*. И къетІенвилини абур сад садаз мукъва ийизва, чун рахазвай гаф лезги гафарин тайин жергеда твазва, ам асилдай лезги гаф тушир лугъудай фикирдивай яргъа ийизва.

Муькуь патахъай, къунши чІалара *КІвал* лугъудай манада ишлемишзавай келимаяр дуьм-дуьз ва я живи тафават аваз араб чІалан *КІвал* гафуниз мукъва я.

Гекъиг: *хал* (табасаран чІал); *хал* (араб чІал), (агъул чІал), (дарги чІал).

И туьшвили *КІвал* гаф араб чІалай къабулнавайди тестикъарзава. *КІвал* гафунилай гъейри, КІвалерикай ибарат еридин тІвар *хуьрни* араб чІалай атайди я: гекъиг: *хуьр* (лезги чІал), *хІур* (араб чІал).

Къариб кар ам я хьи, *КІвал* гафуниз гъам ванцел, гъам мана-метлебдал гъалтайла, лап мукъва, саки омоним хътин гафар Лезгистандивай яргъал тир миллетрин чІаларани дуьшуьш жезва. Месела, мансийский чІала *кол* “КІвал (дом, жилище) гаф ава. Им дуьшуьшдин кар туш.

КІвалах

Кар, кеспи, къуллугъ.

И келимадин бине табасаран чІалай жагъизва. Ана урус чІалан “работа, занятие” гафарин мана *лях* гафунихъ ава.

КІвалах гафунин сифте пай *кІва*-(нугъатра *ква*) “гъил” лагъай чІал я. Гекъиг: *ква* “гъил” (рука) (дарги, лак, бацбий ва мсб.)

КІвалах // *квалах* гафунин сифтегъан мана гъар гъихътин хъайитІани кар,

кеспи ваъ, “рукоделие” (гъилин кІвалах) тир.

КІел

Чи фикирдалди, *кІел* асилдай гъар гъи кІелез хъайитІани лугъудачир. *КІел* анжах къветхвер кІелез, дулдай масадни галаз атай кІелез лугъудай. Гекъиг: *кІел* “къвед” (дарги чІал). Лезги чІалан *къветхвер* гафунани числительное *къвед* ава.

КІи. ТІачин гъуър

И тегъердин гъуър авун паталди хъсан къуъл чуъхвена, са къадар вахтунда ам экъечІдай шартІар яратмишна, ахпа къурурна регъведай. ЭкъечІдайла къуълуън тварцел пайда жедай назик лацузмай цІирериз *кІи* лугъуда. И гаф маса чІаларани дуъшуъш жеда. Месела, дарги чІала *хъи*, амма ам тІачин гъуъруъз ваъ, гъа лацу таза цІирериз чпиз лугъуда. Лезги чІала авай тІварар-ибараяр “кІид фу”, “кІид гъуър” гъа и гафунин дибдикай хъанва. Бязи хуърера *кІидгъуъруъз* “тІачингъуър” лугъуда.

КІи гафунин ери-бине *кІах* “харарин са жинс, жуъре” ва *кІа* “къуъл” (гекъиг: *гъажикІа* “гъажид къуъл” (туърк чІалай калъка гекъиг: *гъажибугъда* “гъажид къуъл”. Дагъустандин маса чІаларани *кІа* гаф ва адан варианттар “къуъл; фу; недайди” лугъудай манайра дуъшуъш жезва.

КІир ва кІур.

И гафар са дувулдин ва манадин мукъвавал авай гафар я.

Лезги чІала *кІур* кІарасдикай авунвай, палчух авайла, акъахна экъведай затІуниз (урусрин ходулядиз) лугъуда. Табасаран чІала кІвачиз *кІур* лугъуда. И эхиримжи манада *кІур* лезги чІалани ишлемишда (*далудиз кІур гана; балкІанди кІуру яна*). Муъкуъ патахъай, *кІур* гафни лезги чІала “кІвач” лугъудай манада ишлемишун мумкн я (*шегъердиз физ кІанз кІуринал хъанва*, яни фадлай ва рикІивай кІвачин хъанва).

Эхирки, *кIур* ва *кIур* гафар асилдай сад хьтин манаяр авай, са дибдин гафар я. Ихьтин са дувулдикай хьайи гафарин мукар кьилди лезги чIала вичени хейлин ава. Месела: *тIуьн*, *тIун*, *тIан*, *тIа* (аялрин гаф), *тIур*, *тIуб*, *тIач* ва мсб.

Лагъан

Чалай акъатзавай и гаф туьрк чIаларай атайди я. Адан мана гзаф чими уьзуьрлу чка; уьлегандиз элкьвенвай чка тир.

Гекъиг: *Лагъар* “уьлеганламиш хьанвай чка, ери” (кумык чIалан кьайтагъ нугъат).

Лакъа

КIирийрин ва кьунши хуьрерин турпагда *Макъа* лугьудай “чка ва чIехи, кьакъан тарарин там” ава. Белки гьа топоним рахун физвай гафунин мирес я. Лакъа лакIаб язни ишлемишда: лакъа, яни зурба жендек авай кас.

Лам

Ихьтин ван (звучение) авай гафар лезги чIала пуд ава: а) *лам* (кIвалин гьайван); б) *лам* (ламувал , сырость); в) *лам* (ламу чкайра жедай пепе).

И эхиримжи гаф икI арадиз атана: 1) *лам*-у гафунин диб кьилди ишлемишна ва я “наоборот” - у суффикс чара авурла; 2) *Лам* гаф квай ибарадай компонент тир келима гадарайла.

Гекъиг: *Къуьлан дажи* (табасаран чIал) “къифрен лам” ибара сифтегъан пай галачиз ишлемишайла.

Лам гаф маса ибарайрикни ква, ва я цIийи гаф арадал гьидай диб яз: *ламран хва* “экъуьгьун”; *ламамI // ламутI* “минтIикъ, бегьемсуз кас”.

Лат

Булахдин вилик малари хъун патал эцигдай еке легв, къен акъудна, яцІу кІанчІуникай авунвай емкость.

И гаф хейлин ва жуьреба-жуьре чІалара дуьшуьш жезва:

а) *Лат* (*a*) “уьлен, ламу чка” (лак чІал);

б) *ЛетІа* “палчух, чеб, чил” (мегрел ва гуржи чІалар);

в) *Латарик* “булахдин мукъув гвай гъамиша яд авай ламу дугун” (КІирийрин топоним).

Са шумуд чІала хъунухи и гаф маса чІаларай къабулун тестикъарзава. “Еке легв, цин къаб (емкость)” манада аваз и гафуникай проф. Г.А.Климова кхъена. Килиг : “Этимология”, 1979, 170-ч.

Лезги

И гафунин гъакъиндай чпин фикирар са шумуд касди лагъанва, газетра журналра макъалаяр чапнава. Им тІебии кар я. Халкъдин тІварцІин ери-бине чир хъун вирибуру интерес ийидай месэла я.

Лезги гафунин гъакъиндай чи фикирар куьрелди ихътинбур я:

1) Асилдай им тек са чи халкъдин (гилан лезги миллетдин) тІвар тушир. И тІвар (гаф) маса дагълу халкъаризни талукъ тир.

2) Ихътин тІвар чаз ва маса мукъва халкъариз къуншийри гайиди ва эвелдай адахъ лакІабдиз хас мана-метлеб хъунухъ мумкин я.

3) Гафунин вичин ери-бине, адан дувул гила чна ишлемиш хъийизмачир *ляй* (“чинеруг”) (гекъиг: “ляйци ягъайди хъиз тухвана”) гафунихъ галаз алакъалу я.

4) Аквадай гъаларай, халкъдиз тІвар ам яшамиш жезвай чкадиз, адан къилихдиз килигна гана, яни къушран тІвар инсанрин коллективдал, тамам халкъдал куьчуьрмишунин эвелимжи себеб (“первопричина”) чкадин ва инсанрин къетІенвилери арадал гъана.

5) Лезги гафунин морфология, морфемайрин къурулуш къил акъудиз

тежедай четинди туш. Къиле фенвай дегишвилер асул гьисабдалди къвед я: а) /я (аь)/ сес [э] сесиниз элкьуьн; б) -з сес *ляй* гафунин эхирдин составдай дибдин морфемадиз куьч хьун. -*Ги* и гафуна шаксуз яшамиш жезвай ва я хайи чкадиз килигна инсандиз тIвар гудай суффикс я, нугъатра адаз -*ви*, -*гуй*, -*г/уй*, -*жув*, -*шу* вариантрани ава.

б) И саягъда халкъдиз тIвар гунин ва я гьахьтин тIвар арадиз атунин маса дуьшуьшар чIалан илимда къейд авунва. Месела, *цез* лугьудай халкъдин тIварни, лезги гафуни хьтин рехъ куьчуьрмишна, арадиз атайди я. (Гекъиг: *цей* “лекъ” - *цез* “цез халкъдин векил цезви”).

Лезги гафунихъ галаз туьшвилер авай къариба фактар-гафар хейлин ава, абурукай виридалайни интереснийбур ибур я:

а) Къадим Грецияда *пеласги* лугьудай тайифа хьунухъ;

б) Албаниядин пулуниз *леки* лугьун (гекъиг: гуржийри дагъустанвийриз лугьудай тIвар-лакIаб - *леки*);

в) Ингури вацIун бассейнда Чехи Къафкъаздин къибле патан гуьнеда *лекзири* лугьудай ледник ава;

г) “Къафкъазэгълияр” тIвар алай ктабда (227-ч.) Къафкъазда *лозеинар* лугьудай тайифа ава лагъана къейд авунва;

д) Чечен чIалан арандин нугъатда чинеругдиз *куьйра* лугьуда. (Гекъиг: *куьре*, *куьреви*).

Вири и делилри жуьреба-жуьре фикирар арадал гьизва.

Лезгийриз къунши стха халкъари *лезги* гафунилай вилик ва я гьадахъ галаз къуша тIвар яз ихьтин тIварар ишлемишзава: *яркаршув* (агъул чIал); *йьирк* (ругул чIал); *йикIи* (цIахур чIал); *ярккуржви* (табасаран чIал); (*ярккурар*). Вири и халкъари чаз *лезгияр* лугьун тавунихъни тайин тир макъсад ава. И кар, мумкин я, абур чебни лезгийрик акатзавайвиляй хьунухъ. Лезгийри чпини абуруз садазни лезгияр лугьузвачир.

“Лезги” терминдин гьакъиндай са къадар артух малуматар “Лезги газетдай”

(1991-й., N 10) жагъида. (А статья и ктабдихъ алава яз акалнава).

И гафунин ери-бине жагъурун лезги чІалан илимдал машгъул ксари гележегда мадни фикир хгун лазим месэла я.

“Лезги” ва ихътин маса важиблу гафарин халис этимология (гафунин гьам тарихдин, гьам формальный терефар къведни гьисаба къуна ийизвай цІийи гиманар ва баянар) жагъуриз гележегдани чалишмиш хъана кІанда.

Гъахътин са баян “лезги” гафунин гъакъиндай чавай и контекстдани теклиф ийиз жеда.

Къадим заманадин (грекрин, финикийвийрин ва мсб.) мифологияда *лелегар* лугъудай пиратар, гъуьлуьн-къачагъар хъайиди къейд ийизва. Белки гуржийри гъа къачагърин тІвар *лелаг* чпин къуншидал дагълара яшамиш жезвай ва чеб секин тан тийизвай тайифайрал (гилан дагъустанвийрал) куьчуърмишнатІа? Гуржийри чал эцигай тІвар *лекІ-и* гъа *лелег* гафуникай хъайиди ятІа?

ЧІалан илимдинни тарихдин ва формальный жигъетдай им лап асантвилелди къиле фидай ва кІамай къван тешпигъар ва тайин мисалар авай кар я.

Эхирни, са кар мадни фикирда къун лазим я: Дагъустандин ва Къафкъаздин бязи халкъарихъ “Лекърен культ” (“Культ орла”), гъадаз икрамун ва гьам чпин лишан яз гьисабун аваз хъана. Гъа халкъарин жергеда, мумкин я, лезгиярни хъунухъ.

ЛекІури

“Лезгинка” (къуьл ва я макъам) мана авай и гаф гуржи чІаланди я, ам гъа манада лак чІалани ишлемишзава. Килиг: 2001-й. декабрдин 1-даз акъатай “Дагправдадихъ” галай алава “Дагъустандин литература”.

И контексда адакай рахунихъ бинелу себеб ава, а композитдин къве дибни (*ле-* ва *-кІур*) лезги ва дагъустандин маса чІаларихъ галаз алакъа авайбур я. *Ле-*

компонент *лекI* гафуникай *кI* сес гадар хъана арадал атайди я, *кIур* чи чIалани авай (*кIур*) гаф я. Композитдин эхирда авай *-и* гуржи чIала вири существительнийрихъ акалдай элемент-флексия я. *ЛекI-* паюнай эхиримжи ачух туширди (*кI*) гадар хъун композитдин къвед лагъай пай (*-кIур*) /*кI*/ сесиналди башламишунихъ галаз, сад садан патав сад хътин къве сес пайда хъунихъ галаз алакълалу я (*лекIкIур лекIур*).

Композитдин къилин компонент *-кIур* лезги чIала авай адетдин келима я: *кIур-у яна; кIур гун; кIурар пад* ва мсб. Идалай гъейри, ам (*кIур*) лезги чIала къуъл гафунин дуъз синонимни я: *къуъл илисун; къуъл алукуьн; къуъл гун* ва мсб.

Къейд авун лазим жезва, лезги чIала *кIур* гаф хъиз *кIур* гафни ава, гъамни манадин жигъетдай винидихъ рахайбуруз (*къуъл, кIур*) мукъва гаф я (*къакъа дабанар квай туфляяр алаз, ам кIурерал алайди хъиз къекъвезвай; палчух авай чIавуз аялар кIурерал алаз къекъведай*). Аквадай гъаларай, *кIур* ва *кIур* виликдай къилдин гафар ваъ, са гафунин варианттар тир, гележегда гъам манадин, гъамни сесерин жигъетдай абур са къадар дережада сад муькуьдавай къакъатна.

ЛуькIуьн

И гафуниз чи чIала мукъва гафар са шумуд ава: **луьгун, рахун** (литературадин чIала) ва диалектра. Амма а гафарин мукъвавал анжах са мана-метлебдинди туш, абур сесерин (материальный) жигъетдайни мукъва я.

Гиман ийиз жеда, *луькIуьн* гаф икI дегиш хъана: а) *луькIуьн, луькуьн, луьгуьн, лугъуьн, лугъун*; б) *хърахмир, хълагъмир*.

Вири и гафар са дувулдинбур я.

Мавлид

Им къетIен капI я.

Мавлид са кардал разивал къалурун патахъай чухсагъул лугъуниз талукъарда, я са вакъиа, инсан рикIел хкуниз.

Месела, Алейксалам Мегъамед пайгъамбар хайи югъ мавлиддалди къейд ийидай адет ава.

Хъсандиз фагъумайла, урус чІалан “*молитва*” келима *мавлид* гафунин вариант хъиз, гъадаз ухшар яз аквада. Мумкин я, гъакІ язни я. *Мавлуд* (эркекрин тІвар) *мавлид* гафунин тай я.

Маж (маж хаПа)

И келима туьрк чІаларай къабулнавайди я. Гекъиг: *увмач* “шурпа-хаПа” (“суп похлебка”).

Макъун. КІарасдин жинс.

Малум тирвал, тарариз, кІарасриз лезгийри абурал жедай майвайриз, абурукай чпикай ийидай шейэриз, керестайриз килигна тІварар гуда (инидин, мегъуьн, пипин; ва я: гъулцин, гигин; цацун, хъипен ва мсб.). Амма бязи дуьшуьшра тарциз тІвар гуниин себеб къатІуниз четин хъанва. Месела, *макъун* гафунин ери-бине *магъ* гафунихъ галаз алакъу ийизмач. И кІеви кІарасдикай вилик вахтара туьрездин макъар ийидайди тир. Табасаран чІала макъун кІарасдиз са эхирни акал тавуна, *микъ* лугъуда. И карди винидихъ къейднавай чи гиман гужлу ийизва, а гафуник дибдилай гъейри -ун эхирни квайди тестикъарзава.

Чи фикирдалди, *макъун* гафни *гигин*, *гъулцин*, *хъипен* гафар хъиз туькІуьр хъайиди я. Гекъиг: *гиг* (арабадин), *гъул* (фитер, самар ва мсб. тухудай), *хъипен* (хъипи ранг илядайла, ишлемишдай хъипи тан авай кІарас ва мсб).

Маргъ, маргъал

Маргъ гафунихъ “векъ, хъач, чІур” мана авайди тир. Гекъиг: 1) *мур* “векъер” (дарги чІал); 2) *марк* (лезги чІал); *муьхц* бязи нугъатра *муьрх* (лезги чІал). *Маргъал* и гаф са шумуд жуьре къатІуниз жеда: 1) *маргъ* гафунин гзафвилиин къадар; 2) *маргъ* + *гъал* - *маргъал*. Гекъиг: лезги чІалан *гъал* гаф; авар

чІалан *гъал* “киф” гаф. Гъа икІ, *маргъал* яни “векъин гъал” ва я “векъин киф”.

Мах. Фольклордин жанрдин тІвар.

И келима вич “гаф” лугъудай мана авайди тир, термин яз ам гуьгъуьнлай ишлемишиз башламишна. Гекъиг: а) *Махъ* “гаф” (лак чІал); б) *махъ* “сказка” (табасаран чІал); в) *магъ* (диал. “сказка” (лезги чІал).

Мез (анатом.), **мес** (ксудай)

И гафарин ери-бинедикай гъеле чавай са тайин къейд ийиз жезвач. И келимайрихъ са къариба “къетІенвал” ава: абур са чІала ваъ, са шумуд чІала сад-садаз ухшар ва я сесерин жигъетдай сад хътин ва лап мукъва гафар я. Гекъиг: 1) *мотт* “мез”, “чІал”, *мотт* “мес” (чечен чІал); 2) *мез* (*медз*) “бедендин пай, рахунин орган”, *мес* “ксудай инжинас” (лезги чІал); 3) урус чІалан *матрац* гафунин сифте пай, авар ва дарги чІаларин *мацІи*; украин чІалан *мова*. И фактар чаз А.А.Селимова лагъайбур я.

Ментарар

Ихътин тІвар КІирида са тухумдал ала. А тухумди хандин балкІанриз алафар гъазурдай ва адан рамагар хуьдай. А тухумдиз лап хъсан векъ ядай чкаяр чара авунвай. Ахътин са чкадал “*ментаррин хев*” тІвар акаьалтна, ам гилани микропоним яз хуьруьнбуру ишлемишзава.

Хуьруьн юкъвал *ментаррин гъен* лугъудай гъвечІи майдан ва хуьре “*ментарар*” лугъудай миресар - тухум ава.

Мидж // меж

Лезги чІала и гафарин кбилдинвал квахъна, абур хъчарин сложный тІварарик дуьшуьш жезва. Гекъиг: *кІелемидж*; *миччер*; *кІелемеччер* ва мсб. Ибурун мана къве жуьре тайинариз жеда: 1) “кІелен хъчар”; 2) “кІелен меццер”.

Чи фикирдалди, сад лагъайди гъакъикъатдиз гзаф мукъва я.

Мугъуштан; Муьгъ

1. “КІула къуна тухузвай пар мягъкем ва ялиз асанта хъун патал хъуьчІерикай гъана кутІундай еб, кашу”. И гаф *далу* гафунихъ галаз алакъалу я. Гекъиг: *муьгъ* “далу” (авар чІал).

2. *Муьгъ* гафни авар чІалан “далу” мана авай гаф я.

Мулах

И гаф къве манада ишлемишзава:

а) куьнуьдин рекъер (гекъиг: *улх* “куьнуьдин регъ” чечен чІал).

б) цІурур тавур мум.

Чи фикирдалди, и гафунин дувулдихъ *чІиж* вич лугъудай манани авайди тир. А манада и дувул *мулдин* (цуьк) гафуна ишлемишнава, *мулдин цуьк*, яни *чІижрен цуьк*.

Цуьквериз ихътин тІварар гун лезги чІала адетдин кар я: *шутІра цуьк*, *варвард цуьк*, *атра цуьк*, *махпурд цуьк*, *алгъанд цуьк* ва мсб.

Къейд авун лазим жезва, *варвар* гафунин асул манани *чІиж* я. Бязи нугъатра (КІири) *варвар* чубарук хътин, гатун юкъвара цавун аршда къугъвадай ничхирдиз лугъузва. А ничхир лезгийри чІижерин душман яз гъисабзава. *Варв* агъул чІала “чІиж” лугъудай манада гилани ишлемишзавай гаф я.

Къариба кар ам я хъи, *варвардиз* урус чІала *чІижик* тІвар ганва. Им, гъелбетда, дуьшуьшдин кар я, ери-бинедин мукъвавал и гафарихъ бажагъат ава.

Нажах

И гаф урус чІалан “нож” “чукІул, кант”, гъам вич куьгъне прусс чІалан *нагис* “чахмахдин къван”, (“кремень”) гафуникай хъанвайди я. Килиг: Я.Лоя -

Г.В. Лейбниц. Новые опыты о человеческом разуме. М.-Л. 1936, стр. 71.

И инструментдиз лезги чІала маса тІварни ава: *якІв*, амма исятда *нажахни якІв* чпин формадалди ва ишлемишунин жигъетдай сад-садавай чара хьанва. ЯкІв харат устІарри, кІвалер эцигдайбуру элкъвей кІарасдин къвалар ягъун паталди ишлемишдай алат я. Адан чапла патан къвал цІалцІамди ва тум акалдай чка эрчІи къвалал алайди я. Исятда *якІв* гафуник куьгъне хьунин лишанар акатнава. Амма фразеологизмайра *якІв* амазма: *Тарциз якІв ягъа, тамуз ван хьурай*.

Накъв

Исятда лезги чІала и гафунин мана асул гьисабдалди урус чІалан “почва” гафунин мана хьтинди я: “чилин винел патан бегъерлу къат”. Амма виликди ва бязи нугъатра гилани и гафунихъ маса манани авай ва ава: “сур” (“инсан кучуднавай чка”).

Табасаран чІала суруз *накъв* лугъуда. Лезгийрин бязи хуьрера мийит кІвалаяй акъудиз мукъвал хъайила, “накъварал экъечІ гъа-а!”-лагъана гъарайда. Дишегълийри “Вун накъвадик фий” - лагъана къаргъишда.

Накъв ва *сур* сад хьтин манайра ва я акахъна ишлемишун дуьшуьшдин кар туш. Чи фикирдалди, и кардихъ къве себеб ава: 1) вилик заманайра инсан кучукнавай чкадал накъварин кІунтІ гъасилун чарасуз тир. Сурун лекъвяй ва я фурай акъатайбурулай гъейри къецен, къерехдин накъварни вегъин адет тир. Гъахътин кІунтІунин (кургандин) саягъ кучуднавай чка хуьнуьхни чарасуз тир (гъайванрикай, тІебиатдин завалрикай (къвал, гар ва мсб.)); 2) “Накъвадикай хъайиди я, накъвадик хъифидайди я” хиве къун мусурманвилин шартІарикай сад, исламдин догмайрикай сад тир.

Араб чІала суруз *некъв* // *некъ* лугъуни винидихъ чна къалурай гиман гужлу ийизва.

Нек

И гафунин ери-бине монголрин ва туьрк чІаларай я. Гекъиг: а) *инек* “кал” (Орхано-Енисейский кхьинра); *инек* “кал” (къумукъ чІалан къайтагъ нугъат); *инек* “кал” (азербайжан чІал).

И мисалрай малум жезвайвал, гъайвандин тІвар гъада гузвай продуктдал куьчурмиш хъанва.

НутІуф

И гаф *вирт* гафунин вич маса чІалара сахламиш хъанвай жуьредикай арадиз атанва. Гекъиг: 1) *вирт* (лезги чІала), *нуцІо* (бежитин чІал “вирт” ([тІ]) лезги чІалан - [цІ] авар патан чІалара адетдин нубат (чередование) я. Месела, лезги чІалан *тІвар*, *тІан*, *тІили* гафара авай [тІ]-диз авар чІала [цІ] талукъ я; *цІар*).

Идалай гъейри, *нутІуф вирт* гафар *нацІ* (“камыш”) гафунихъ галазни алакъалу я.

НутІуфа

Лезги чІалан нугъатра жуьреба-жуьре (*нутІуф*, *нуьтІуфф*, *нитІуф*) варианттар ава. И келимадин ери-бине “мед” гафуна ава. И кар гафунин вичин манади аянарзава: *нутІуфа* “хвехверикай ва я финикай, метелди къуна, гъазурнавай гъалва, ширин шей”. Ахцегъ нугъатда адахъ *метІуф* ван ава.

Гекъиг: Куьна мехкуьтІ, метІиф я бул,

Мукъвал я квез там, Гъетегъар. (Ахцегъ Гъажи).

Келимадин эхирда авай *-иф* фонестема асилдай прилагательный арадал гъидай, гъадаз хас пай, суффикс тир. Гекъиг: *м*-дин чкадал *н*-ва я *н*-дин чкадал *м* лугъун лезги чІала гегъенш дегишвал я: ништІер - миштІер.

Панкъ “аялрин къугъварган”

Им сесиниз ухшар (звукоподражательный) гаф хьиз аквада.

Гьакъикъатда и гаф фарс чІалай атай *тифенг* гафунин ван (адак квай сесер) дегиш хьунин нетижада арадиз атай гаф я. И гаф келимадин къурулуш, адан ван, сесерин состав гьикъван дережада дегиш хьун мумкин ятІа, къалурун патал къетІен мисал я. *Тифенг - типанг - туманкІ* (авар чІал) - *панкъ*.

Гьелбетда, ина тайин тир роль тфенгдин (иллаки куьгъне заманадин тфенгдин) ванцини къугъвана. Гекъиг: *Панхъна тфенг акъатна*.

Пар ва ппар.

Алай вахтунда лезги чІала и къве гаф кхьинра туьш жезва (омографар), амма рахунра абурун ванер чара я, садан эвелимжи ачух туширди вансуз зайифди я (пар), муькуьдан сифтегъан ачух туширди гужлуди (ппар) я. И гафарин айрувал бинедилай авайди туш, чеб маса чІаларай атай, гъа чІалара сад хьиз сивяй акъатзавай и гафар (*ппар* ва *ппар*) лезги чІала чара хъана: абурукай сад зайиф /п/ сесиналди, муькуьди гужлу /пп/ сесиналди лугъузва.

И кардихъ са шумуд себеб ава:

1) Вири чІалариз, гъабурукай яз лезги чІалазни хас тир омонимар айру хьунин терефдихъ дегиш хьунин адет ва закон.

2) И сеферда къилин роль къугъвазвайди чІала пайда хьунин вахт (хронология)я. Ориентализм *ппар* “рекъиз тхузвай залан шей, йуьк” чи чІалаз урус чІалан ппар гафунилай вилик атана, адан лексикада тайин тир чка ва кІалуб къуна, урус чІалан гаф геж атайвилай дегиш хьуниз муьтІуьгъ хъана.

Ибурулай гъейри, са шумуд маса делилни къалуриз жеда: а) пуд лагъай чІалан эсер (и сеферда азербайжан чІалан); б) Лезги чІала урус гаф къабулдалди гъадаз мукъва мана-метлеб авай маса гаф (бугъ) авазвай. И кардини урус гаф (*ппар*) ишлемишунин сергъятар ва тегъер са къадар гуьтІуь авуна.

ПенкI

“Вилик вахтара канаб финикай, хвехверикай, дугуьдикай ва мсб. дингина гатана ийидай чIулав тини хьтин недай затI”. И гафунин ери-бине фарс чIалан *бенг* “гашиш” гафуна ава. Гекъиг: Физулидин “Бенг ва баде” шиир.

Пер

И гаф лезги чIала “*перце, перце хьун*” келимайра дишегъли аялдик хьун манада ишлемишда. Бязи чIалара и гаф суффикс-эхир ва я куьмекчи глагол галачизни ишлемишда. Месела, чечен чIалан аккинский нугъатда *бер* “аял” я. Ктилиг: И.Г.Арсаханов. “Акинский диалект”, 90-ч.

Лезги чIала и рахазвай гафунин диб ва манадин мукъвавал “перлинцI” гафуна ава.

Перем

Чи чIалаз туьрк чIалай, гьадаз араб чIалай атай гаф я.

Араб чIала *ихрам* гафунихъ кьве мана ава: а) “Меккедин пак тир чилел кIвач эцигдалди беден чуьхвейла алукидай гьяркьуь партал-перем; б) “Меккедиз фидалди чарасуз ферз тир и адет вич”.

Пулур (“регъуьн деталь; тIвек, кIах”)

И гаф, гьикъван къариба кар ятIани, *вил* гафунин вариантдикай хьайиди я: *пил* “вил” - *плор* “вилер” (хиналугъ чIал).

Пут

И гафуникай махсус литературада кьейдер авунва. Адан мана ахцегъ наречидик акатзавай нугъатра (ахцегъ, фия ва мсб.) “киф” я. Гъа и манадин бинедал лезги чIала *нетIре нуд* “свас” арадиз атана. Гила а гаф куьгъне хьанвай гафарин жергедик акатзава.

Тайин тир эсер и кардиз заланвили уьлчме яз лезгийри маса чІалай кьабулай *пут* гафунини авун мумкин я.

Пухча

И гаф лезги чІала “кьейи касдин партал ва мес-кьуьж” манада ишлемишда. Ам туьрк чІалай атай гаф я.

Гекьиг: *бохча* “багълама”; еке парчадин кІусуник (парчадин затІуник), шалдик кутуна кІватІнавай парталар ва маса шейэр (азербайжан чІал).

И гаф хьел квай чІавуз, ва я исятда тадиз герек хьанвай шейэр чкадал алачирла, ишлемишда.

Шузар ва мсб.

Жуьреба-жуьре себебар аваз хейлин гафарин теквилин кьадардин чкадал гзафвилин кьадардин форма ишлемишун ва гзафвилин кьадардин мана аннамиш хьувун тавун ва я зайиф хьун мумкин я. Ингье ихьтин са шумуд гаф: *ракІар* (рак), *жилдер* (жилд), *пІузар* (пІуз), *алер* (ал, гьел), *мясер* (мяс), *дакІар* (дакІ) ва мсб.

Ихьтин гафарикай бязибурухь кьвед лагъай сефер гзафвилин эхир (-ар, -эр) акал хьун ва манадин жигьетдай чара хьун мумкин я. Месела, *дакІ* - *дакІар* - *дакІарар*; *рак* - *ракІар* - *ракІарар*; *кІар* - *кІаркІар* - *кІаркІарар*; *мяс* - *мясер* - *мясерар* ва мсб.

Сад лагъай гзафвилин кьадар ва я теквилин кьадар кьвердавай тІимил ишлемишда, я ерли ишлемиш хьийидач. Месела: *таб* - *тапар-тапарар*; *данІ* - *данІар* - *данІарар*; *гур* - *гурар* - *гурарар*. *Тапар*, *дакІ*, *гур* формаяр гьахьтинбур я.

Са бязи гафарин ери-бинейр тайинарун паталди ахьтин формаяр ихтибарлу делилар я. Месела, *пур* “балкІандин яшдин уьлчме”, *кьулар* “кьифер ва маса гьвеч.и гьайванар кьадай” гафарин ери-бинейр гьа гафарин муькуь формайрай аян жеда.

ШупІни-шубуб

И келима лезги чІала, гзафни-гзаф адан фразеологияда дуьшуьш жеда, ам лап середаказ С.Сулейманани ишлемишна.

Келима дуьм-дуьз сад хьтин манаяр авай кьве чІалан гафарикай яратмишнава: *nIynI* - (лезги чІал) - *шубуб* (табасаран чІал).

Лезги пай сесерин ва туькІуьр хьунин жигьетдай дегиш хьанва (*пудни*-дикай *nIynIни* хьанва, яз ам эвелдай *йипудни* тир. *Й* сес адан гуьгьуьнал *у*, *и* сесерни галаз гадар хьун (иллаки гьисабдин тІварара) лезги чІалаз хас кар я: *ци* - *йици*-дин чкадал; *сан кьиле* - *йисан кьиле*-дин чкадал ва мсб.

Амма келима анжах сесеринни туькІуьр хьунин жигьетдай ваь, маса терефрайни, эвелни-эвел манадин жигьетдайни дегиш хьанва. Асилдай и ибарадин мана са чІални чир тахьун (я лезги чІал, я табасаран чІал) тир, гуьгьуьнлай адан мана лап простой крарни чир тахьун, авамвал хьана. С.Сулейманани фраза хсусан гьа и манада ишлемишнава: “Миллионрикай я рахун, вичиз пІупІни-шубуб тийижиз”. И кардиз *пуд*-акай *nIynI*, *шубуб*-дикай *шупІynI* хьуни еке мумкинвал гана.

Рагьданд

И гаф фарс, мумкин я, тат чІалай кьабулун. Бегьем фикир тагана килигайтІа, и гафунин эвел пай *рагь* гаф хьиз кьатІунун мумкин я. Фарс чІалаз мукьва осетин чІала *рагь* “син” (“хребет”) лагьай манада ишлемишзава. Лезги чІала адаз мукьва гаф *раг* я. *Рагьданд* гафуниз ухшар, манадин жигьетдайни гьадаз са кьадар мукьва гаф авар чІалани ава: *рагІад* “хьен, серин”.

Хуьруьн тІвар *Арагь* гьа мукай хьун мумкин я.

Раж

1. “ЧкИдай азар, хума” и манада *раж* гафунив авар чІалан *рачІарал* “пришедший” причастие гекъигиз жеда.

2. Мумкин я, и гафунин кьвед лагъай манани “нубат” атун глаголдохъ галаз алакьалу хьунухъ. Гекъиг: *Нехирдив фидай кас жагъанач, хуьруьнбуру рачар ийизва*.

3. Са жуьредин алакьа и гафунин пуд лагъай манадинни “хьуьтІуьз” нез регъведай техил ва я “регъвенвай гьуьр” винидихъ кьейд авурбурун арадани аваз хьун.

Рас-

И дувул, чи фикирдалди, азербайжан чІалан *раст* гафуникай арадиз атана. Адан мана гьа чІала “дуьз, дуьздаказ” я. Гекъиг: *рас хьувун* (лезги чІал), яни дуьз ва я дуьзар хьувун.

Рат

“Юг гатадай чка, харман” мана авай и гаф индо-европейский чІалара “дяве, гьуьжет” манада дуьшуьш жезва. Алимри а чІалариз араб чІалай и гаф атун ва сифтедай адан мана “чарх, элкьвейди” тирди тестикьарзава.

Килиг: Журн. “Языкознанидин месэлаяр”, № 4, 1983-й., 79-ч. В.И.Абаеван макъала.

Чи чІала хьиз, и келима маса чІаларани гьатна: *рад* “чарх” (немец чІал); *рота* (латин чІал); *ротас* (литов чІал); *ратс* (латыш чІал); *ратный подвиг* (урус чІал).

Рафт

Им фарс чІалан келима *раф*-дин вариант я. Фарс чІала адан мана тарашун, кІаняй акьудун” я.

Лезги чІала са тІимил маса мана ава: “*къативал, тифтиф акьудун*”.

Килиг: В.И.Абаев. Вопросы языкознания, № 4, 1983,79-ч.

Рехъ

Им, аквар гьаларай, фарс чІалай къабулнавай, амма фонетикадин жигъетдай лезгиламиш хьанвай гаф я.

Риб

Вичелди тІвек акъуддай инструмент. И гафунин диб квай къве гаф лезги чІала мад ава: *раб*, *кІараб*. Агъул чІала рипиниз *рев* лугъузва. И кардихъ себеб ава: са слогдин чпин эхирда *б* ва я *пІ* авай гафар гзафвилин къадарда вири сад хьиз, *-вар* эхир акал хьана, (эхирда авай *б*, *пІ* -дин чкадал *в* сес атана) арадиз къведа: *тІуб* - *тІувар*; *раб* - *рувар*; *хеб* - *хІавар*; *купІ* - *кувар*. Эгер мисал гьанвай гафара хьиз, *риб* гафуникайни *рувар* хьанайтІа, а гаф *раб* гафунивай айру жедачир, гьадан гзафвилин къадарни *рувар* жедай, гьаниз килигна ам вич дегиш хьана, *риб*-дикай *рев* хьана.

РикІ

И гафунинни кумык чІалан *юрек* “рикІ” гафунин мукъваввал ава лугъун мумкин я. *Йу(ю)* гафунин эвел кыляй аватун дуьшуьш жезвай кар я. И гафуниз маса чІалара талукъ гафар гекъигунни интересни я: *РикІ* (лезги чІал), *ракІ* (авар чІал), *дакІ* (лак чал), *уркІи* (дарги чІал, агъул чІал), *йикІ* (табасаран, рутул чІалар) ва мсб...

Гафунин эвел кыле авай ачух сес гадарун (аватун), маса чІалан гафар къабулдайла, гзаф дуьшуьш жедай кар я. *РикІ* гафунай *юъ* акъатайди хьиз, *нек* гафунай, ам къабуладйла, *и* сес акъатнава.

Гекъиг: *юрек* “сердце” (кумык гаф); *рикІ* (лезги гаф), *нек* (лезги гаф).

Рипе

“Техил алцумдай уьлчме”. Яргъал уьлквейрай атай гафарикай я. Адан

алакъаяр хинди чІалан *руний*, урус чІалан *рубль* гафарихъ галаз ава. Лезги чІала адан пай *зирба* гафуник ква (*зур* + *рине*).

Руг

И гафунин ери-бине иран чІалара ава: таджик чІала “къумадиз” *рек* лугьуда. Идалайни гъейри иранлуйрин топонимикадани гьалтзава. Килиг: (Востокдин топонимика, М., 1962, стр. 69).

РуцІугул “стамеска”.

Урукул “муткъаб”, сверло”.

КукуцІул “ракІар къазвай дабанар”.

Гуърцел “ракІарин, дакІардин коробкадин къвалар”.

Вири и гафар са дувулдинбур хьун мумкин я. Гъа дувул дарги чІалан *уриул* “тар, кІарас” лугьудай гафунани ава лугьуз жеда.

Рух I.

Канаб гьаларикай храй чилел экІядайди. Палас.

Им фарс чІалай атай гаф я. Сифтедай адан мана гегъенш тир, ам гамунизни лугьудай, ахпа, *гам*, *сумаг*, *гебе*, *халича* келимаяр акъатайла, ам тайин тир пІартІалдиз, хсусан канаб гьалариндаз лугьуз хъана.

Фарс чІала рухунин тІвар *рух* ваъ, *сарух* я. Ана гамар храдай устІарар ва карханаяр авай, гъа кардалди машгьур хъанвай шегьер Сарухни ава.

Лезги хуьруьн тІвар *Рухун* (Сулейман Стальский район) и гафунихъ галаз алакьалу ийидай жуьрэт гьелелиг чахъ авач.

Рух II.

И гафунин дувул *хрун* глаголдин дувулдихъ галаз туьш я. Агьул чІала *храй* причастие *руху* гафунни эвеззава, акІ хъайила, *рух* “хранвайди, ткань, хранвай

затГ” жезва. И гафар урус чІалани са дувулдинбур я: *ткань* ва *ткать*.

Хрунихъ галаз алакьалу муькуь глагол *рушунни* мумкин я, гьа и дибдай я.

Рухва (-яр)

И келима чна *хва* гафунин гзафвилин къадардин форма яз къатІузва ва ишлемишзава: *хва* - *хваяр* Амма адан ери-бине, чи фикирдалди, масад я: ам “руш” ва “хва” гафар садак акахьна арадиз атай келима я.

Руш гафуникай адак кумайди морфема *ру-* я, муькуь компонент *хва* тамамвилелди сахламиш хьанва. Им мумкин кар яни? Чи фикирдалди, эхъ.

Лезги чІала халисан вичин *аялар* лугьудай мана авай келима авач, генани дуьз лагьайтІа, ам амач. А гафунин теквилин форма *аял* араб чІалай атай гаф я. И карди *руш*, *хва* гафар акахьун патал мумкинвал арадал гьана, яни чІалан илимда вичел опрощение тІвар алай процесс кьиле фена. Бязи инсанри, гьатта чІал хьсандиз чидай устадрини *хва* гафунин эвезда *рухва* ишлемишун гьавайда кар туш. Килик: Абдул Фетягъ “Зи экуь рагъ”, 32-ва 79-чинар.

Сарсах

Фарс чІалай атай “гъавурда тваз тежедай; кьиле ял авай” мана авай *сяр-сяхт* гаф я. Чи чІала адан мана-метлеб са тІимил дегиш хьанва: “шит амалар ийидайди”, “фикирдиз кьезилди”.

СберкъечІ

Им авар чІала кьариба саягъ арадал гьанвай келима я, ада сберкасса гаф эвез ийизва. Ихьтин чпин компонентар чара-чара чІаларай тир гафар чи чІалани ава. Месела, *сберегательный кассаяр* акьатай сифте йисара лезги чІалани са пай араб чІалай, муькуь пай урус чІалай къабулнавай *аманаткасса* лугьудай сложный гаф ишлемишна. Гила а гаф чІалай акьатна. Мисал гьанвай авар гаф, мумкин я, сифтедай хьуьруьн ва я ягьанат кваз ишлемишун,

ахпа адакай адетдин виридаз чидай ва вирибуру ишлемишдай келима хьун. - *Къеч* пайни и гафуна дуьшуьш яз ваь, урус чІалан “кубышка” гафуниз айгьам ва я ишара авун яз ишлемишнава. А гаф авар чІалани гетІедин са жуьредин тІвар я.

Сенфиз

И гафуна “йифиз” лугьудай мана авай къве гаф ава: *сен* “ночью” + *физ* // йифиз. Гекъиг: 1) *сан* “йифиз” (табасаран чІал), 2) *сонисеб* “накъан” (авар чІал). *Сонисеб* гафуна -*себ* къуллугъчи пай я.

Сенфиз сифтедай тайиндаказ “накъ няниз, накъан йифиз” манаяр авай келима тир.

Сив хуьн (сив къун, сив хкудун)

И ва ибуруз мукъва маса келимаяр (*сив гва; сив хкатда* ва мсб. (араб чІалан *савм / сыям* келимадихъ галаз алакьалу я. Араб гаф лугьун (сивяй акьудун) лезгидиз са къадар четин тирвиляй ва муькуь патахъай и гафунинни лезги чІалан “сив” гафунин ванерин мукъваввал (сад хьтин сесер) себеб яз араб гаф лезгиламиш хьана. Идалайни гъейри, лезги *хуьн* гафунинни араб чІалан *савм* гафунин мана-метлебдин мукъвавилени и карда вичин роль къугъвана: *сив хуьн*, яни “туьтІуьн, ризкъидивай бегъриз хьун, каш эхун” (лезги чІал) - *савм* “къулухъ хьун, темягъ тавун, недайдавай яргъаз хьун” (араб чІал).

Мумкин я, и гафарин алакъайра са карди мад иштирак авун: лезги *сав* гафни, араб *савм* гаф сесерин жигъетдай сад муькуьдавай къакъатунихъ чалишмиш хьун, айрувал гьиссдай терефдихъ дегиш хьун. Амма и эхиримжи гиманда шаклувал ама.

Стха

Им къве чара-чара гаф сад-садак акахьна арадал атай гаф я. Адан сифте пай

ст - *сит* гаф тир, адахъ вичихъ къилди *стха* гафунихъ авай хътин мана (“брат”) авай. Гекъиг: *шид* “стха” (къирицІ чІал). Къвед лагъай пай *-ха тха* гафуникай, ам вични *таха*-дикай амай пай я.

Вичин тукІуър хъунин къайда фикирда къурла, *стха* гаф ахцегъ нугъатдин *девах* хътин келима я, яни адан мана асилдай дуъм-дуъз “стха-дах” тир.

Ихътин гафар мадни ава: *бубахва*, *девах* ва мсб.

Сусбур

Бязи лезги нугъатра дуъшуъш хъижезмай и келима *са-садбур* ибаредин сесер дегиш хъанвай вариант туш, ам *сад* гафуникай ваъ, вичин хсуси маса дибдикай тукІуър хъанвай гаф я. Дагъустандин бязи чІалара адан диб тир *сус*, *сис* гафар амазма. Гекъин: а) *сус* “сад” (цез чІал); б) *сис беризи* “са берихинви”.

Садан чкадал *сус* лезги чІалан яркІи нугъатда ишлемишзама: *сусбуру* “са-садбуру”, яни ам гилан аямда сесер дегиш хъунин эсер ва я нетижа туш, чи чІалан къерехдин нугъатда сахламиш хъанвай исторический факт я.

Цез чІалан мисалар А.К.Абдуллаеван кандидат. диссертациядин авторефератдай къачурбур я. Килиг: гъа и рефератдин 18-ч.

Таа

И кІусуниз ухшар наречие “гъиниз къван? гъинал къван?” манайра ишлемишда. Эвелдай адан мана гегъеншди тир, ам “мус? мусалди?” манайрани ишлемишдайди тир. И эхиримжи мураддалди ам лак ч Іала ишлемишзама: *та* “мус” (лак чІал).

Хъсандиз фикир гайитІа, и келима лезги чІала гегъеншдиз ишлемишзавай *тай* са яшдин гафунизни мукъва я.

Тагъ

ХапІадиз ядай чІух (поджарка).

Им туьрк чІаларин *тагъма* гафуниз лап мукъва гаф я, ам гъатта гъа гафунин диб хъиз аквазва, абурун манайрин мукъвавал гъисс ийиз жезва. Амма гъакъикъатда “*тагъ*” араб чІалай атай келима я, ана “тІеам, хуш эсер” мана авай *тІагъм-ун* // *тІагІм-ун* гаф ава.

Тан

Буй, жендек, корпус.

Саид Забитова вичин “Лезги чІала араб гафар” тІвар алай диссертацияда и гаф араб чІалан *бадан* гафуникай хъайиди я лагъана тестикъарзава.

Эгер и гиман гъахълуди ятІа (чи фикирдалди ам бинелуди я), чавай са шумуд эгъмиятлу чІалан тарихдиз талукъ къейдер ийиз жеда:

а) *ба*- слог и гафунай аватун классрин показателар лугъудайбур чи чІалай акъатунихъ галаз алакъалу тир.

б) Классдин показателар акъатунин кар лезгийринни арабрин алакъаяр башламишай девирда давам жезвай.

Показателар акъатай ва гъабуруз ухшар морфемаяр, фонестемаяр, акъатай гафариз мисалар: *еке* (гекъиг: *йеке*) - показатель *б* акъатна.

Танг

Аял къепІина ферикъатдайла кутІундай шуькІуь кашу, чІул.

В.И.Абаева и гаф осетин чІала “чІул” манада хъайиди тестикъарзава. Фарс чІала *танг* “балкІандин пурарихъ галай, абур кутІундай чІулуниз (подпругадиз) лугъуда.

Асилдай и гаф “чІугун” (тянуть) глаголдикай хъайиди яз гъисабзава В.И.Абаева.

И келимадин дибдикай хъанвай са гаф лезги чІала мадни ава: *мугъуштан* “залан шей” (шала, чувал ва мсб.) кІула ферикъат авун патал къуьнелай гъана кутІундай кашу, балдур (подтяжка) ва я ам кутІунунин саягъ вич.

Тапрак.

Гъили храй гъвечи чувал. Техил ва маса затлар твадай къаб.

Къапариз ва емкостдиз жуъреба-жуъре лишанар фикирда къуна тIварар гуда. Ракъ ягъай ва шифердал кIевирнавай кIвалер акъатдалди цIийи кIвалериз накъв гудай мелер жедай. Накъварни дишегълийри кIулаваз гъидай. И кар паталди я шешел, я чувал, я харал, я хуржин ярамиш жедачир. Меле иштиракзавай дишегълийрив анжах тапракар жедай. Гиман ийиз жеда, “тапрак” лугъудай тIвар хсусан гъа и везифадихъ галаз алакълу я: гекъиг: *тапуракъ* “накъв” (ногъай чIал). Алава: агакъзавай рушари мехъерлай вилик, хейлин вахт амаз, яваш-яваш жегъизар гъазурдай, гъабурни тапракда кIватIдай. Тапрак жегъил сусав чарасуз хъана кIандай тадарак тир.

Тархи чIал

И къве гаф, чи фикирдалди дуьшуьшдин бинесуз ва я зарафат квай келима туш, адахъ вичин вахтунда тайин тир мана авай.

Къурагъ райондин КIирида *тархар* лугъудай тухум ава. Лап мумкин кар я, абурухъ сифтедай чпин чIал авай. А тухумдин эркекар саки вири чатун устIарар тир. *Тархи чIал* ва я жаргон, яни *тархар* рахадай ва я тархарин чIал, яни вири гъавурда такъадай къетIен чIал, рахунин тегъер авай.

Тегъмезхан

“Недай хъач; чилин хъач”

И гафуна гзаф къариб крар киле фенва. Сифтедай им *тегъ* + *мез* + *хъач* (*тегъ* “кIек; верч). Ухшар ван авай хсуси тIвар себеб яз (*Тегъмезхан*) ва *кIек*, *верч* гафари *тегъ* гаф куьгъне авуна, къерехдиз ягъун себеб яз, *тегъемез* хъач *тегъмезхандиз* элкъвена. Гекъиг: 1) *тегъерхъан* лакIаб, яни “верчерал рикI алайди, верчербан”; 2) Чпин составдик *мез* компонент квай маса тIварар

(хъчарин).

Тегъне

И гафунин ери-бине ашкара я: ам араб чІалан *тахаллус* гафунин сесер, ван са къадар дережада мана-метлебни дегиш хъанвай вариант я.

Тахаллус “лакІаб“ шаирди ва я алимди вичи хкъанавай, халкъдин арада са къадар машгъур хъанвай тІвар, халис тІварцІин эвез я.

Лезги чІала адакай арадал атай *тегъне* гафунин мана “синих, нукъсан” къалурун я. Гила и гафар сад масадан чкадал ишлемишиз жедач.

Тахаллусар тарифдин, ва я виниз дережада къунин мураддалди гузвайди тушир (Етим, Межнун, Кесиб), акси яз, авторди вичин *скромность* къейд авун патал гузвайди тир.

Тиягъай

И прилагательный лагъай кар тийидай, мийир лагъай кар давамардай, женжелвал квай аялдиз лугъуда. Урус чІала ам са шумуд гафуналди лугъуз жеда: а) “босяк”; б) “сорванец”, “лоботряс”, в) “непутевый”.

Тиягъай гаф бязи нугъатра *йитих* // *йиртих* гафаралди, ва я *тийихай* (къуйсун нугъат) гафаралди эвез ийида. *Тийихай* гаф вични, мумкин я, винидихъ тІвар къунвай *йитих* гафунин бинедал *йитихай* гафуникай хъайиди я.

Дидедихъни бубадихъ авай сад тир; Ван техъидай къарай атІай са затІ тир. (Х. Тагъир).

ТупІал

И гафунин ери-бине, ам тукІуър хъунин къайда ашкара я: ам *тІуб* гафунин дибдикай (*тупІ-*) суффиксдиз элкъвенвай падеждин формадикай (*-ал*) арадиз атанва. Манадин жигъетдай и гафунин тІвар гузвай тайин шейинин, и сеферда безекдин чка *тІуб* къалурзава:

Мумкин я, сифтедай *тупІал* безек ваъ, тайин тир кІвалах ийидайла, тупІал гьалддай къаблух (чехол) хьунухъ.

Бязи хуърера *тупІалдиз* “*тупІалан*” лугьуда. И вариант “чехол” манадив генани хъсан къазва.

ТупІал лугьудай муькуь гаф, прилагательный, манадин жигьетдай лап айруди хьиз аквазватІани, гьамни *тІуб* -дибдикай хьайиди я.

ТупІал кал, яни дана тахана, нек ацазвай кал, тупІарин куьмекдал нек къачузвай мал.

Муькуь *тупІал* (*тупІал фекьи*) айгьамдалди, хийир тІимил квай, везифаяр са уьтери тамамарзавай, диндин, шариатдин месэлаяр бегьем течидай фекьидиз лугьуда. Гьа и манада ам А.Фатахова ва маса писателрини ишлемишнава.

Халкъдин сивяй ва бязи эсерра *тІуб* келима *ялгьуз*, *тек* манадани ишлемишда: *ам са тІуб хьтин ялгьуз итим я*. И фразеда *тІуб* гаф, чи фикирдалди, *тІуб* келимадин чкадал ишлемишнава. Гекъиг: *одинок как сова* (урус чІал), *тІуб хьиз ялгьуз я* (лезги чІал).

Туш

И куьмекчи алакьачи глаголдин инкарвилин форма (*я* - тестикьарун; *туш* - инкарун) исятда вич чІала амачир, амма шаксуз хьайи глагол *тий*-дин инкарвилин гилан вахтунин форма я. Сифтедай ам *тич* ва бязи нугьатра *туч* кІалубда пайда хьана, ахпа *-ир* эхир акал хьайила, (*тич-ир* // *тучир*) ванцин жигьетдай дегеш хьана, *тушир* кІалубда гьатна, *тушир*-дин бинедал алай вахтунин формадани {ш} сес къадим хьана, исятда чна ишлемишзавай *туш* арадал атана.

Глагол *тин*, адан формаяр *тий* ва мсб. чи чІала хьайидакай нугьатри шагьидвал ийизва: *йей* (Ахцегь нугьат), *тиз*, *тизна* (къуба нугьат).

Бязи глаголрин куьгьне формаяр чІалай акьатун мумкин кар я. Месела, *чин* глаголдин. Ахьтин формаяр бязи вахтара са шумуд гафуникай хьайи

составной гафаралди эвез ийизва. Месела, *чир тахъун, чиз амач* ва мсб.

Чун вичикай рахазвай *тин* глаголдиз анжах кьве форма (*тин, тир*) ама, гьа глагол хьтин *чин* глаголдиз *чир* ва гьадакай туькГуьр жезвай *чирун, чирна, чирда, чидай, чиз* ва мсб. ама.

Тиш (чиш)

Им семит чЛаларай (араб, къадим чувуд) къабулнавай гаф я. Исятда чи чЛала адан мана, хьуьтГуьн цИг хкатайла, гьадан гуьгьуьнай кьвезвай цЛувад югь я. ТІвар къунвай чЛалара и гаф тайин вацран тІвар тир ва адахь *тишра* кЛалуб авай. И гафунай *ра-* акъатун ам чи грамматикада тайин формадин эхир тирвиляй я. Гекъиг: *къуш-ра, хуз-ра* ва мсб. Араб чЛала *тишра* гафунихь (“суваррин вахт, суварин йикъар”) манани ава.

Туьрез

Лезги ва къафкъаздин маса чЛалара виридалайни къадим гафарикай сад. И гаф *пер* “къетІен жуьредин лопатка” (гекъиг: *салаз пер яна*) гафуникай хьайиди я. *Туьрез* гафуниз гзаф чЛалара ванцин жигъетдай вичин вариантар ава: *пуруцІ, берецІ* (авар чЛал), *бурадз* (дарги чЛал) ва мсб.

ТІветІвел

Гатфариз аялрин чинра пайда жедай чЛулав хал. Им маса гафуникай ва я дибдикай хьанвай (производный) келима я. Адан диб *тІветІ* гаф я. А гафарин манадин мукъвавал хамуник, иллаки чинал пайда хьун, тІветІверин кар яз, гьабур ацукьуник амукъзавай чиркер яз гьисабунивай я. Амма им тапан тестикъарун я. *ТІветІвел* гафунин асул диб гьашарат (насекомое) *тІветІ* ваь, *цуьк* гаф я, ам бязи чЛалара, месела цІахур чЛала гьахьтин кЛалубда сахламиш хьанва. Гекъиг: *тІетІ* “цуьк” (цІахур чЛал)

Тиш

Тиш гаф туьрк чІаларани дуьшуьш жезва, амма адан мана са тІимил айруди я. Гекъиг: *тІиш* “кІуф” (морда) (лезги чІал); *тиш* “сас” (зуб) (кумык чІал).

Аквар гьаларай, *сас* (нугъатра *сар*) гаф лезги чІала я геж пайда хьана, я адахъ маса мана авай.

Туьн

И гафунин дувул ачух тушир *тІ* сес я. Ам чи чІала цІудав агакьна гафарик ква: *тІун*, *тІуьн* (тІвар), *тІуьн* (глагол), *тІунутІ*, *тІур*, *тІан*, *тІа*, *тІач*, *тІух*, *тІанахъан*. И гафари, гьабурукай жезвай маса гафарихъ галаз санал, халис муг (“гнездо”) яратмишзава.

Са дувулдикай гзаф гафар хьун гьа дувул яратмишзавай сесинилайни аслу я. Адет яз, ахьтинбур лугьуз регьят, чеб масабуруз элкьвен тийидайбур я.

Лезги чІала *тІун* гаф маса манадани гьалтда: *регьуьн тІун* “регьвезвай гьуьр аватдай, кІватІ жедай чка”.

Удин (халкъ ва чІал)

И гафунин ери-бине, мумкин я, а халкъдин диндихъ галаз, цІуз кьуллугъ, икрам авунихъ галаз алакьалу я. Гекъиг: *ут* “цІай” (азербайжан чІал).

Улус. Мегьарамдхуьруьн района мегьал, участок.

Им монгол чІалай атай гаф я. Адан мана гегьеншди я, ам тайифадиз, ордадиз, мал-мулкуниз, хуьруьз ва мсб. лугьуда. Чи чІала алай девирда *Улус магьалдик* ихьтин хуьрер акатзава: Тегьира хуьр, Хтун, Кьуйсун, Мегьарамдхуьр ва мсб.

Аквадай гьаларай, и магьалда монголрин агъавал ва абурун кьайдаяр яргьал йисара давам хьана.

Килиг: Э.М.Мирзоев. Очерки топонимии. Москва, 1974. стр. 264.

Улус гафунихъ вичин вахтунда маса манани хъана. Килиг: “Лезги газет”, Магомедханован макъала.

Уълкве

Виликан девирда туъркери вири чІурар, цадай чкаяр, тамар, дагълар ва мсб. абурукай ни менфят къачузватІа, абур нин ихтиярда аватІа, гъадаз килигна жуъреба-жуъре группайриз пайнавай. *Уълквеяр* дяведин начальникриз ганвай, гъабурун ихтиярда авай чилериз лугъудай.

Чи чІалаз и гаф азербайжан чІалай атана. Адан виликан мана халкъдин рикІелай фенва, гила чна ам “вилаят” манада ишлемишзава.

Уълуьган.

Гам храдай станокдин (тарарин) пай.

И гафунин ери-бине, асилдай авай мана-этимон “гилигдайди” я. И яргъи гафуна сесерин са шумуд дегишвал кьиле фейивилай чна адан сифтегъан мана къатІузмач. А мана тайинарун патахъай чаз маса мукъва чІалари куьмек гузва, месела, дарги чІала. Дарги чІала, *чеибзан* хсусан *уълуьгандиз* лугъуда. Адан дуьм-дуьз мана “гелигдайди” я. Килиг: С.Абдуллаев “Дарги чІалан грамматика”, 87-ч.

Эгер и гиман дуьзди ятІа, гафуна ихътин дегишвилер кьиле фенваз гъисабна кІанда: 1) эвел кьиле авай [в] гадар хъана (гекъиг: *вил //уъл*); 2) [и] сес [уь]-диз элкъвена; 3) эхирни гафунин эвелда хьунухъ лазим тир [г] сес-инфикс гафунай ерли акъатна.

Чи фикирдалди, храдай тарарин станокдин тІварцІе ихътин дегишвилер кьиле фена: *виликан - вилиган - уълуьган*.

Уь-уь-уьуь

Звукоподражательный келимаяр чара-чара чIалара жуьреба-жуьре пайда жеда. Ингье са мисал: немец чIала кIекрен гъарагъун *кикерики* гафуналди эвез ва я тикрар ийида, лезги чIала лагъайтIа, *уь-уь-уьуь*-далди.

И мисалда кьве къариб кар ава: 1) немец чIалан подражание лезги чIалан *кIек* гафуниз мукъва я; 2) немсерин гафуна, гъакI урус чIалан *кукареку* гафунани сесер фикирда кьунва, лезги чIалан *уь-уь-уьуь*-да экв хьуникай хабар гузва. Сятер авачир заманда ва чкайра кIекрен гъарагъунар вахт, вьде тайинарун паталди ишлемишзавай. *Экуьн кIекериз, кIек* рахун, *сифте кIекер* рахадайла вахт кьалурзавай ибараяр я.

Лезги ва ингилис чIалара кIекрен вичин тIварни бегъем ухшарбур я. Гекъиг: 1) *кIек* (лезги чIал); 2) соск (кок) ингилис чIал).

Футфа ва футфу

И сад садаз лап ухшар келимаяр сад муькуьдавай лап яргъал уьлквейрин халкъари ишлемишзава. Лезги чIала *футфа* -китай чIала *футфу*.

I Лезги чIала *футфа* “тади, кьалабулух акатун”. Идалай гъейри, и дибдикай тIварарни ава:

а) *Фулфан дагъ* “дагъдин тIвар” (Рутул район);

б) *Цун фул* “приступ”;

в) *Фуфулаг // фурфалаг* “аялар кьугъвдай затI” (игрушка ва я вертушка).

II Китай чIалан *футфу* “легкоатлетикадин са жуьре” (гуьзлемиш тийизвай саягъ хкадарунар, кьилин-пацарар ва маса гьерекатар авун).

И гафарин ванерин ухшарвилер, манайрин мукъавилер дуьшуьшдинбур туш. Гъатта *футбол, футляр* гафарин компонент *фут*, яргъивилин уьлчме *фут* мисал гъайи гафарин мукай я.

III *Фулфан дагъ* кьетIен мескен я: ана адет хъанвай диндин серенжемар, жегъилрин жуьреба-жуьре кьугъунар, катунай, хкадарунай ва мсб. акъажунар кьиле тухуда.

Хак

Шей акалун ва я мал кутІунун паталди цлаз ядай даях. И гафунин ери-бине ам ийизвай материалдихъ, кІарасдихъ галаз алакълу я. Дагъустандин бязи чІалара *хак* “кІарас” ва я “тар” лагъай гаф я. Гекъиг: а) *Хук* “тар, кІарас” (рутул чІал); б) *Ам хак хъиз акъвазнава* (лезги чІал); в) *ЦИийи кул хукунал жеда*. БалкІандиз ядай цІилинихъ чилиз ягъун патал кІвенкІ авунвай кІарас жеда, гъадазни *хак* лугъуда: *Алад, са векъ алай чкадал балкІандиз хак ягъ*, Ам хак акъатай лам хъиз ава (лезги мисал).

Хая

Ахцегъ нугъатдин гаф я. Яни “диде”, “яшлу дишегъли” мана гузвай гаф я.

Араб чІала и гафунихъ “яшамиш хъун” (“жить”) мана ава. Къариба кар ам я хьи, хейлин чІалара и манадиз мукъва мана авай гафарик [х] сес ква. Месела, лезги чІала: *хун* (глагол), *хуьн*, *хва*, *хеб*, *хунуб* (нугъатдин гаф), *хур*, *хуьр* “хизан манада”, *ху* “кицІ” (табасаран чІал), *хуху* “къуьзуьди; къуьзуь къари” (дарги чІал) ва мсб.

Къадим египетвийри Сфинксдиз XV (“хуьзвайди”, “хранитель”) лугъунни дуьшуьшдин кар туш (Килиг: эврика, 1969, стр.80).

Хванахва. ЯркІ-ар

Сад лагъай гаф къве дибдикай, муькуьди гзафвилин къадарда авай тек диб ашкара я, амма абурун асил мана, тукІуьр хъунин саягъ умудлу яз къатІунун гъеле четин гиманар яз ама.

Аваро-андо-цезский чІаларик акатзавай ботлих чІала инсарин группайриз къариба тІварар ава:

а) *гъванекІва* “къил - келле, инсан” (голова-человек);

б) *кунтІеква* “итим // эркек инсан” (муж // мужчина-человек);

- в) *иешикIва* “руш-инсан” (дочь-человек);
- г) *кIунтIаркIкIи* “гъуъл-паб” (муж-жена);
- д) *аркIкIи* “паб” (жена).

Къейд авунвай гафара чи чIалан кве гафунин хъсан чешне (прообраз) ава. А гафар сад *хванахва*, муькуьди *яркIар* я. Табасаранри лезгийриз лугъузвай “яркклар” гъа мукай я.

Хват

Хват лап дегзаманайрин емишрикай сад я. Ам дуьньяда саки вири уьлквейра битмиш жезва. *Хват* гафни жуьреба-жуьре вариантра аваз хейлин, гъамиша чеб сад-садавай къакъатнавай, чIаларани дуьшуьш жезва. Китай чIала *хуа (хва)* “хват” лагъай гаф я. Москвада ахъайнавай кафедин тIвар *Майхуа* “хтун цуьк” (“цветок сливы”) я. И емишдин тIвар силли хьунихъ себеб ава: *хват* гатфарихъ виридалайни вилик цуьк ахъайдай набатат, растение я.

Лезги чIала и растенидиз кве тIвар ава: 1) *хват*; 2) *хвад*. Къуба нугъатра ибуру чIуру ва къени хутар къалурзава.

Хвашкалди

И, маса чIалай къабулнавай, мугъман тебрик авунин формула-келима кве жуьреда баянламишиз жеда: а) им туьрк чIаларин кве дувулдикай (*хуш* ва *гелди*), бязи сесерин дегишвилер ($y > a$; $z > k$; $\varepsilon > a$) кбиле фена, лезгийри лугъудай саягъ кIалубда гъатнавай гаф я; б) и гафунин эвелимжи дувул *хуш* ваъ, *хаиш* / *хваш* я. А дувулдин ва я гафунин мана “мугъман” я. Гекъиг: а) *хаиш* “мугъман” (чечен чIал); б) *Хваш* ва *Хвеш* гададин лакIабар;

Рахун физвай килима *хвеш* прилагательнидихъ галазни муьква ва алакьалу ийиз жеда. *Хуш* дувул сесер дегишарна лугъунихъ са себеб мадни ава: и гафунихъ хьтин *хуш* ван авай гафар лезги чIала са шумуд ава: а) *хуш* “тик”; б) якIун буш усал чка”. И кардини “хуш”-дикай “хваш” хьунин себеб

ачухарзава, амма, чи фикирдалди, сад лагъай гиман гъакъикъатдиз мукъва я.

Хен

И гаф къадим еврей чІала “регъим, шафакъат, хъсанвал” манада ишлемишзавай. Лезги чІала ихътин къилдин гаф авач, амма бязи гафарик ихътин пай дуьшуьш жезва: *алхен*, *гелхен* (хъуьтІуьн эхирдай алуькдаь ирид йикъарин (лежбер календардин) вахтар), *Гельхен* (хуьруьн тІвар) вучиз ятІани и гафунив мукъвавал авайбур хъиз аквазва. Гъакъикъатда и туьшвал дуьшуьшдин кар я. Хуьруьн тІварце *-хен* “гъен, гъаят, тевле” мана авай пай я. Ахцегъ неречидин фиярин нугъатда *хен* “гъуьлуьн стха” манада ишлемишда. Гекъиг: *Хенен фис* “къелитІ” (фиярин нугъат). Гъуьлуьн гъвечи стхадиз маса нугъатра *хенцІ* лугъуда. Амма и гаф алай девирда айгъамдалди ва маса мана фикирда къуна лугъузвайди я.

Хемир

Араб чІалай къачунвай гаф я (гекъиг: *хамр* “гил, гъвар, тум, хук, дрожжи”) (араб чІал). Гъа и чІала ам *хамара* “гил, тум, гун”, “цуру авун” мана авай глаголдикай хъанвайди яз гъисабзава.

ХинкІ, хинкІал

И гафунин лап къадим мана “къиф” я. Ахпа и гаф тини ва я элчуьхнавай сав гъута чуькъвейла арадиз къвезвай къифрез ухшар кІалубдиз лугъуз хъана. *ХинкІер* (*хинкІар*) гъа эхиримжидан гзафвилин къадардин форма я. *Кинияр*, *чкалар*, *хумравар*, (*тунІутІаяр*, *ириштаяр* ва мсб.) *хинкІердин* геж пайда хъайи жуьреяр я.

Дагъустандин маса халкъарин чІалара и гафунин вариант *хинкал* ишлемишзава. И вариантни *хинкІ* гафунин гзафвилин къадар я, гъа и форма урус чІалани ишлемишзава. Гекъиг: 1) *чІункІ* “къиф” (авар чІалан анцух нугъат). 2)

Аялрин хкетдин персонаж *ХуьнкIали* (*ХуьнкIалидин мехъерик квай Чичанбегаз хъша лагъ!*).

Профессор Т.Е.Гудавади и гаф авар чIалан гзафвилин къадардин форма яз гьисабзава: *хинк* + *ал*. Им чIалахъ хьуник квай гиман я. Лезги чIалани *хинкIар* // *хинкIер* шаксуз *хинкI* гафунин гзафвилин къадардин формаяр я.

Ихътин гужлу субут аватIани, профессордин гиман гъуьжет алачирди туш. Чечен чIала *гал* лугъудай (*хинкI*, ”галушка”) маса келимани ава. АкI хъайила, *хинкIал* келимада тахминан сад хътин манаяр авай къве гаф (*хинкI* ва *гал*) сад хъанва, яни *хинкал* простой гафунин форма ваъ: сложный келима я.

ХитI (“атIун, тукIун”)

Им гила куьгъне хъанвай, аялрин чIала ва бязи фразеологизмайра сахламиш хъанвай гаф я.

И гафунин ери-бине семит чIалара, хсусан чувуд чIала ава. Гекъиг: *шойхет* “диндал кIеви чувудриз малар, къушар тукIадай кас”. *ЧукIулди хитIда, чукIул тур* (аялдив рахадайла).

Хкянек “Къатух, маст”.

И куьруь келима чара-чара пуд гафуникай хъайиди я: *хук* + *ягъай* + *нек*. *Хук* “къене авай руфун” (урус чIалан “желудочек”). НекIедиз гил гун патахъай, ам арутна атIун патахъай ва я адакай ниси ийидай мегъ хьун патахъай некIедик *хук* хуькуьрдай. *Хук* вич лап таза, яни вичи я нек хьун тавур, я векъ тубтIуьр кIелен хуквадикай махсусдаказ (специально) и кар патал турбада тунвай ва некIедик хуькуьрайла, мад сеферра ишлемишун патахъай сахламишдай, нек цуру ийидай тум, мая.

Хтул

И гафунин ихътин тубтIуьр хьун, гьадаз ухшар, эхирдани *-ул*, *-ыл* авай

гафар лезги чІалан нугъатра ва литературный чІала са шумуд ава: *хтул, путул, шутул, гытыл, рутул, куриІул, агъул* ва мсб.

Манадин жигъетдайни и гафарин мукъвавал къатІуз жезва: ибур я инсанрин, я гъайванрин балаяр, я гъвечи миллетрин тІварар, я хуьрерин тІварар я.

Чи фикирдалди, и келимайрин ванеринни туькІуьр хьунин ухшамешвал дуьшуьшдинди туш. Мисал гъанвайбурукай бязи гафарин ери-бине дуьздал ала: *куриІул* “буьркьуь цІул (шараг)”, *цуциІул* ва мсб.

Рутул, агъул гафара -ул суффиксди ва я эхирди гзафвилини къадар тайинарзава. *Шутул, КІутІул* гафарни тайин дибдикай сад хьтин суффиксди арадиз гъанва.

Эхирни *хтул, путул, гытыл* гафар несилрин тІварар я. Гила куьгъне хъанвай *ругул* “эркек аял” гафни и группай я.

Твар къунвай гафар манадин жигъетдай умумиламишдай келима яз *дул* гаф къейд ийиз жедай, амма адахъ инанмиш хьун четин я. Винидихъ эзбернавай вири келимаяр лезги чІала *дул* гафунилай вилик авайбур я.

ХупІ. “Цин стІал”.

И келима араб чІалан *гъуббатун* гафуникай амуькнавай пай, къатІ я. *Гъуббатун*-дин мана *хупІ* (“глоток”) я. Къариба кар ам я хьи, а гафуникай са келима мад хъана: *къуба* “лап гъвечи *къаб*” (емкость). Цвалар ийидайла, тупІал гьалддай затІ.

Шегъердин тІвар *Къуба* сифтедай анжах къеледин (крепость) тІвар тир. Дериндай рахайтІа, гъамни къеледин кІалубдиз (ам эцигнавай саягъдиз килигна) ганвайди тир. Гекъиг: *купол* (урус чІал).

Хуху

Аялар секинарун паталди ишлемишдай и гаф маса чІалара тайин метлеб

авай келима я. Месела, дарги чІала: хуху лап кьуьзуь хьанвай кьаридиз лугьуда.

Гекъиг: *кьуьзуь хаха* “кьуьзуь кьужа” (кьари ваь).

БицІекриз кьурху гун патал ху гафни ишлемишда, адан мана масад я. Ху “кицІ” (табасаран чІал).

Хуьр.

И келимадин ери-бинедикай чна вилик сефердани кхьейди я. (килиг: “Гафарин ери-бинейрикай кьейдер”. Махачкала, 1998. 24 ч.).

И сеферда анжах са гьвечІи алава хьувун лазим хьанва. *Хуьр* гаф асилдай инсанар яшамиш жезвай ойконимдин тІвар яз ваь, цадай ва я цайи чкадиз, никІиз лугьузвай. Хуьруьн тІвар адакай са ни ятІани сифте цайи чкада гугьгьуьнлай масабурони кІвал-югь кутурла, ахпа хьана. Ахьтин чкадал арадиз атай хуьрел гьа касдин хуьр лагьана тІвар акьалтиз хьана.

Хуьр / хур

И гаф лезги чІалан куьгьне гафарикай гьисабун лазим я. Кхьинрин памятникра и гаф агьзур йис идалай вилик гьатнава. Рахун лагьайтІа, а кхьинра гьадалайни вилик алатай девиррикай физва. Хуьрерин тІварарин составда и гаф гьич тахьайтІа VIII-IX векрилай геж тушиз гьатнава. Месела, “Абумуслиман тарих” лугьудай хроникада лезгийрин *Ачихуьр* (гьвечІи хуьр) тІвар алай чка кьейд авунва.

Хуьр гафунин ери-бине тайинарун регьят туш. Сесерин жигьетдай адаз ухшар, мана-метлебдин мукьвавални кьатІуниз жедай келимаяр са шумуд ава:

1. Авар чІала цадай чилиз, никІиз *хур* лугьуда. Проф. Е.А.Бокарева *хуьр* гафунин этимон гьа им яз гьисабзава.

2. Лезги чІаларикай сад тир арчи чІала *хир* тухум лугьудай манада ишлемишзава.

3. Монголрин *хурал* гафни *хуьр* гафуниз лап мукьва я. 4. Бязи хуьрера,

нугъатра *хар, хъар* гафар “къветІ” (пещера) “магъара” манайра дуьшуьш жезва. Чи фикирдалди, и гафарикай садни къетІвилелди *хуър* гафунин бинеда авай гаф яз гысабиз жедач. Чахъни теклифдай маса гаф авач. Месэла кылдидаказ ахтармишна кІанда. Гьелелиг лугъуз жеда и гафуниз лезги чІалара ва Дагъустандин амай чІалара хейлин варианттар ава, абур вири кІватІна ери-бинедай кыл акъудун лазим я.

Ингье, чи фикирдалди, а варианттар: *хуър, хуъл, хар, хул, гьул, хун, хур, хир*. Гекъиг: Алідхуър, Цехуъл, Цудахар, Хутхул, Рухун, Цахур, Къуьчхуър (гъа хуьруьрнбурун чпин лугъунра: *Хъичхир*) ва мсб.

Хъалабай

Араб чІалай атай гаф, бязи хуърера лакІаб яз ишлемишда. Асул мана и гафунин “яргъи, лацу аба (“туник”), халат” я, Ахътин партал хадж куьчуьрмишна элкъвена хквезвайбуру алулкІун лазим (адет) тир.

Меккедин чилел кІвач эцигдалди алулкІдай партал *ихрам*-диз къаншар гаф.

Хъалхъас. Хъипрен жинс (черепаха).

И гафунин ери-бине адан лезги чІалан вариантди са къадар дережада ачухарзава: *кІвал алай къиб*. И кар субут ийидай маса делиларни ава: 1) дарги чІала *хъархъала хъали* “къванцин кІвал” лагъай мана авай ибара я. *Хъархъала* гафуник квай [хъ...хъ] сесерин туьшвили, 2) лезги ва дарги ибарайрик къведни “кІвал” келима хъуни чи гиман гужлу ийизва.

Хъархъ

КІерецдал ам тарцел аламаз жедай къацу чкал.

И гафунин дибда “вини пад” мана авай *хъар* келима ава. Ам дагъустандин бязи чІалара ишлемишзама. Месела, дарги чІала: *хъар* “винел пад; вини пад, чкал”. Чи фикирдалди, а диб *хъархъу, хъурхъ, хъире, хъирепІ* гафарани ава.

Хъи

Гам храдай тарарин (станокдин) пай, ам гамунин юкъвалай тІуз (поперек) жеда. Адан везифани къетІенди я: ада ишлемишзавай жуьреба-жуьре гьаларин кІетІер къада, цІийи ян вегьейла, рушанвай гьаларин чкаяр дегишарда. Хурун давамардай цІийи жерге яратмишда.

И куьруь гаф *къун* глаголдин дувулдикай хьанва (гекъиг: *яхъ* гаф).

ЦІахурри чпиз *йикъи* лугьуда. Мумкин я, и чпи-чпиз ганвай тІварцІик *къун* глаголдин эсер ква.

Хъипи “тІекъ”

И келима продуктрикай, я туш инсандин чинин ранг тайинардайла, рахуна ишлемишда. Ихътин гекъигун манадин жигъетдай са акъван кутугнавач. Иллаки гьеридикай, инсандин суфатдикай рахадай чІавуз.

Бес ишлемиш вучиз ийизва? И кардихъ вичин себеб ава. Виликдай лезги чІала вичин хсуси *тІегъ* гаф авай, ам маса чІалай къачур “цуьк” гафуни эвез авуна. *Хъипи тІегъ хътин* (яни *хъипи цуьк хътин*) лугьудай чкадал башламишна *хъипи тІекъ* хътин лугьуз. Бязи нугъатра, чпиз фасагъатдаказ чІал чидай ва гафар хкъягъиз рахадай ксари *хъипи тІекъ* лугьудач, *хъипи цуьк хътин* лугьуда.

Авар чІалан арадаринский диалектда сахламиш хьанвай *тІегъ* “цуьк”гафуникай раханвай чешме: М.М.Магомедов. Канд. диссертациядин автореферат. Махачкъала, 1993, 215-ч.

Хъсан

И гаф араб чІалан *хасан* гафунин бинедал арадиз атана. Дагълуйрин маса чІаларани ам мягкъемдиз гьатнава.

Гекъиг: *хъинсса* (лак чІал); *къисан къасан* (лезги чІалан къуба нугъат); *хасан* (чечен чІал) “гуьрчег”.

Хъуьченар

Виранрин гъуър (Лезги чІаланни урус чІалан словарь, 355-чин).

И гаф *хъичин* глаголдин дибдикай хъайиди я. *Хъуьченар*, яни регъуьн чархуни кьерехдиз ягъай, регъуьн тІуназ ават тавур гъуър.

Цел

И гафунин ери-бине *цегь* гафунихъ галаз алакьалу я. *Цел*, адет яз, *цегьрен* хамуникай кутІунда, хипен хъицикь и карда виже кьведач. Авар чІалан бязи нугъатра *цегьрез* *цел* лугьуда (анцух нугъат). Хам ишлемишзавай гъайванрин тІвар адакай ийизвай метягдадал акьалтун, куьчуърмиш хьун лап регъятдиз жедай кар я.

Церав

Лапагдин жинс.

Церав лапагар абурун тумунин (курдюкдин) формадалди гуьдекривай чара я. Абурун тумар куьрс хьанвай, кьул хьтинбур (плоскияр) я.

Церавдин дуьм-дуьз мана “сикІрен хеб” ва я сикІрен гъуърч (лисья овца, или хвостатый овца, или лисья охота) я.

Цер авар патара сикІрез лугьуда.

ЦикІен (нугъатра: *цикен*). КьетІен саягда чранвай фу.

И композитдин тукІуър хьуниз фикир гайила, сифтени-сифте кьве затІ хиялдиз кьвезва: *цІай* ва *кІан*, яни а недайди гъазурунин саягь. ЦикІен цІун гъвечІи жуьгьенарни квай эфенвай (кудай) руьхъверик, гъабурун кІаник чрадай. Ахпа, ам гъазур хъайила, руьхъверикай, цІун ва я цІивиндин кІусарикай михьдай.

Композитдин кьурулушда ам арадал гъанвай кьве дибни (*цІун* ва *кІан*

дегиш хъанва. И дегишвилер лезги чІалан комбинаторикадиз хас, чеб маса гафарани къайда яз дуьшуьш жезвайбур я. Ингье абур: /цІ/ сес /ц-/диз, /у/ ва /а/ сесер /и-/диз ва /е/ (э)-диз элкьюьн ва я абурун нубатар.

И дегиш хьунри ва я нубатри чІала комбинаторикадин къанунрин гужлувал, абур чарасуз кьиле фин тестикъарзава. Эгер гафуна сад хьтин лишанар, артикуляциядин къетІенвилер авай кьве слог сад патав хьайитІа, абурукай сад (я сифтегъанди, я кьвед лагъайди) дегиш жеда. Гъа и закон вилив хвена, чна я *цикІен* лугъузва, я *цикен*.

Цилез // целев

Руфунал алкІанвай ичалат.

И гаф мана-метлебдин ва ванцин жигъетдай урус чІалан *селезенка* гафуниз хейлин мукъва я, мумкин я, ам урус чІалай къабулун.

Амма лезги чІалан нугъатра авай и гафунин “вариантар” фикирда къуртІа, *цилез* гафунин ери-бине масакІа къатІуниз жеда.

Месела, лезги чІалан хъимил нугъатда *джуьлуьз* “зайифди, бушди, хьуьтуьлди” лагъай чІал я. Идалай гъейри, бязи нугъатра *цуьлез // гъуьлез* лугъудай гаф ава, ам дишегъли-мугъмандиз ва мугъман дишегълидиз лугъуда.

Штулрин нугъатда чун рахазвай ичалатдал лап къариба тІвар ала: *кІалхун афар*.

Цицивах

Им нугъатдин гаф я (ахцегъ ва хъимил нугъатар). Адан мана “эме” (бубадин вах) я. Къурагъ нугъатда адаз “бубавах” лугъуда. *Цици* гафунин мана гъеле тайин чизвач. Мумкин я, а гафунин кьвед лагъай пай *-ци* падеждин эхир я, сад лагъай слог *ци- дац // даци* “дах” мана авай гаф тир, ам рахунра дегиш хъана.

Къафкъаздин бязи халкъарин чІалара аялдал тІвар эцигдайла, а тІварцин

вилик са гъайвандин, ничхирдин тІвар къада, кутада, ахпа адан гуьгъуьнилай аялдиз гузвай халис тІвар.

Чечен чІала гъахътин халис тІварцІелай вилик *Дахка* “къиф”, *бош* жунгав”, *цицин* “кац” ва мсб. ишлемишда.

Белки и эхиримжиди *цицивах* лугъудай келимадани ишлемишнаватІа?

ЦуцІул

Агъул чІала и гаф “сикІ” лагъай манада ишлемишзава. И гафуна са фонестема тикрар жезвач, ина халисан чара-чара манаяр авай къве дувул ава: *цу* - *ва* - *цІул*. Сад лагъай дувул, чи фикирдалди, *яд* гафунихъ галаз алакъада ава, къвед лагъай дувулдин мана “сикІ” ва я гъадаз ухшар маса гъвечІи гъайвандин тІварцІихъ галаз алакъалу я. Гекъиг: *куруцІул*, яни *буьркъуь цІул* (шараг). Куьрелди: *цуцІул* “цин (йицин) *цІул* (сул), яни йицин (цин), це жедай “сикІ” лагъай чІал я.

Цуьк

И гаф монгол чІалан *циг* гафунин тай я.

Гекъиг: *алтын циг* (монгол чІал) “къизилдин цуьк”.

Цуьруьгъуьл

И келима къариба саягъ тукІуьр хъанвай, ери-бинедай къил акъудиз тахъанвай гафарикай я. Адан гъакъиндай якъинвилелди анжах ихътин къейдер ийиз жеда:

а) Гаф шаксуз къве дибдикай ибарат я: *цуьруь* + *гъуьл*;

б) *гъуьл им гъил* гафуникай хъавнай пай я;

в) *цуьруь* - *куьруь* гафунин вариант хъиз аквазва, амма ам туш. *Куьруь* гафунин умуми манадив (грабли) ам къазвач; г) нугъатрин вариантри *цуьруь* паюнин ери-бине тайинаруниз куьмек гузва, амма тамамавилелди ачухарзавач.

Месела, хымил нугъатда формадин (*джиригъил*) бинедал *цуьруьгъил* гафуник *гъуьл* ва я *гъил* диб ква, муькуь пай икI арадал атанва: *джир, джири*.

И гафуниз и жуьреда баянар гайитIани жеда:

1) *цуьруь* лезги чIалан нугъатра “куьруь” гафунин вариант;

2) *куьруь* гаф вич вирида сад хъиз, сад хътин сесер кваз лугъудач, *куьруь*-дин чкадал *квери* лугъуда;

3) *квери* келимади маса чIалара (месела, авар чIала “*гъил*” гаф эвез ийизва;

4) *цуьруьгъуьл* гафуна ачух сесер сад-садав къуна, сигъал хъанва, е-дикайни *и*-дикай *уь*-яр хъанва;

5) санлай *цуьруьгъуьл* гафуна къве сеферда *гъил* диб ишлемишнава, яни ам *гъилин гъил* лагъай келимадиз элкъвенва. Сесер дегиш хъунин, *цуьруь*-динни *квер* гафарин сифтегъан манаяр къатIун хъувун тавунин нетижада *цуьруьгъуьл* гаф бине къатIуз тежедайдаз элкъурнава.

6) Лезги чIала авай *цирихим, къуьруьгъуьм, шуьруькъуьм, гъуьруьгъуьл* хътин гафарини рахун физвай *цуьруьгъуьл* гаф хсусан гъа и кIалубда гъатуниз таьсир ва куьмек авуна.

Цуьрц

И гаф туьрк чIаларай (кумык чIал) атун мумкин я. Адан сесерин къурулуш са тIимил дегиш хъанва.

Гекъиг: *цуьрц* “таза хел, побег” (лезги чIал); *урцец // гъурцец* тарцел жедай цIийи тIур” (кумык чIал).

ЦIай ва цIам

И къве келимани са дибдинбур я: гекъиг: *цIай* “огонь” (лезги чIал); *цIами* “огни” (дарги чIал).

Рахун физвай гафарихъ галаз са къадар мукъвавал авай келимаяр лезги чIала мадни ава: *цIайлапан*. Им виридаз ашкара я; *Цнал* (хуьруьн тIвар). И

гафунин дибни *цІай* хьунухъ мумкин я, адан сад лагъай гъижада *а* сес зайиф хъана, гафунин ванцикай хкатна.

Манадин жигъетдай *Цнал* тІварцІинни *цІай* гафунин мукъвавал мумкин яз гъисабдай тІебиатдин делил ава: *Гатун чими йикъан хурушумриз Цлахъай* (Цлахъ патай) *килигайла*, *Цнал пата цІаяр* кузвай хътин яру ялавар аквада. И явленидихъ галаз, чи фикирдалди, гуржи чІалан *цІани* гафни алакълу я, а чІала ам урус чІалан “святой” гафунин синоним я: *цІани*, яни *nІur*, *шейх*.

Цава авай гъетрезни (звезда) Къафкъаздин са шумуд чІала *ца*, *цай* лугъуда. Им дуьшуьшдин кар туш, цІунни гъетрен арада мукъвавал хьун ашкара я. *Цайлапан* гафни гъа группадай я. *Ца* “гъед” (бежитин чІал).

Цай хьувун

И ибарада кІвале (кбула) цай хуьнин эсер ава, гъавиляй “пакамахъ къарагъна цай ая ваъ, цай хъия лугъуда”. Ибара чІала, адан грамматикада дуланажагъдин, адетрин гелер сахламиш хьунин, лап хъсан мисал я.

Цангур - НацІадин тан

И келима тек-туьк гафара дуьшуьш жедай тегьерда арадал атанва. Адан дибар *нацІни къур* я. Талукъвилин падежда сад лагъай дибдикай *на*-гъижа аватна (*нацІан* - *цІан*), къвед лагъай дибда *къ* сес *г*-див дегиш хъана: *нацІан гурдикай* (*нацІун*) *цІангур* гаф арадал атана.

Цвелин.

Тарцин, кІарасдин жинс.

Тарариз абурун жуьреба-жуьре лишанриз, къетІенвилериз килигна тІвар гуда. Месела, адал жедай емишриз, кІарасдин кІеви-хъуьтуьлвилиз, рангуниз ва мсб. килигна.

Цвелин гаф (тІвар) тарцин маса лишандиз килигна ганва, адан вичин

кІалубдиз, хилеринни тандин акунриз килигна.

ЦІвелин тарцин хилер дишегълидин яргъи цІвелер (чІарар) хъиз куърс жеда, гъавиляй адаз цІвелин тар лугъузватІа, белки? Гекъиг: *плакучая ива* (урус чІал), яни хилер ишезвай дишегълидин чІарар хъиз куърс хъанвай “ива”.

Ихътин, чеб вучиз ганватІа ва я пайда хъанайтІа, садлагъана къатІуз тежезмай, чпин этимонар халкъдин рикІелай алатнавай тарарин тІварар мадни ава. Месела: *макъун, гъулцин* ва мсб. Ахътин келимайрикай бязибурун ери-бинеирин гъакъиндай гиманар авун мумкин я, бязибурун гъакъиндай са гафни гъелелиг лугъуз жедач. Чна инал мисал гъайи къве гафуникай садан (*магъ гафунин*) ери-бине чи фикирдалди, тайин я, муькуь келимадикай (*гъулцин*) тайинвилелди гъелелиг затІни лугъуз жезвач.

Макъун гафунин делил кІарасдин кІевивал я: *магъ* \ *макъ* “ракъ” лагъай чІал я.

Гъулцин гафунин делил гъелелиг чуьнуьх хъана амазма. Мумкин я, гъамни кІарас ишлемишунихъ, адакай гъихътин сенятар ийидайла менфят къачузватІа, гъадахъ галаз алакъалу хъунухъ. Гекъиг: *мах* “ракъ” (лак чІал); *мегъ* “ракъ” (дарги чІал); *махх* “ракъ” (авар чІал).

Гигин келимани *макъун* гаф хъиз, адакай ийизвай *керестадихъ* арабадин *гиг* гафунихъ галаз алакъалу я. Гигин кІарас виридалайни тІимил кІуьредаи дурумлу кІарас тирвиляй арабадин гигер хсусан гъадакай ийидай.

ЦІерцІел

И гаф гзафбуру *чІар* // *чІер* келимадикай хъанвайди яз къатІунзава, амма гъакъикъатда ам *цІерцІ* гафуникай хъайиди я, гъадаз муькуьва яз амазни ама. *ЦІерцІелар* (лап гъвечІи чІулав куквар) чІимел вахтара бязи тарарин цуьрцерални акъалтда.

ЦІиг (кирс формаира **цикІ-**)

Мумкин я, вичин “гъвечІивилиз” килиг тавуна и гаф сложный гафуникай (къве дувулдикай) сая хьунин нетижада арадиз атана. Ихьтин фикир лак чІала *кли* “къуьд” мана авай кьилдин гаф хьуни хиялдиз гъизва. Идалайни гъейри, *кли* лезги чІалани хьуьтІуьхъ галаз алакьалу продуктдин (тІач гъазурун патал кутадай, сифте экъечІарна, къурурна, ахпа регъведай гъуьр) (*клид фу* “гъа гъуьруькай авур турфу, афар хьтинди ва я цикІен) тІвар хьуни, ва генани, *цикІен* гафни рахун физвай *цлиг*, *кли* гафарин мукьва-къили хьуни и кар тестикьарзава.

Асилдай *цлиг* гафунин мана “цІийи къуьд” хьунухъ мумкин я.

Цуьрнуьгъ “ВакІан жекьи”.

И гаф *цлур-/ цлуьр*-дибдикай *-нуьгъ* суффикс акал хьана арадиз атанва. А дибдихъ “вак” лугьудай мана авай. Маса чІалара а гаф сахламиш хьанва. Месела, дарги чІала: *цура* “вак”.

Чагъ

Им туьрк чІаларай атай гаф я. Адан мана “вяде, вахт ва я яш” я. И гафунин формаяр ва я адан диб квай маса келимаярни ава: *чагъин*, *дамах-чагъ* ва мсб.

Чандар

И гаф лезгийри инсандин тІвар яз ва бязи чІехи тарарин тІвар яз ишлемишзава. Гъакьикъатдани, а гафунин мана “*чІехиди*, *зурбади*” я.

Гекъиг: а) *чандар* “къакъан раган кьилел алай зурба тар” (КІирийрин хуьруьн кьилихъ);

б) *чон* “екеди, зурбади” (узбек чІал).

Мумкин я, *чандар* гафуна гъам “зурбади”, гъам “тар” лугьудай къве гафни ава: *чандар*, яни чІехи, зурба тар.

Чин

“Мукал” (хъимил нугъат) И гаф азербайжан чІалан *бичинчи* лугъудай келимадикай эвел кылевай *би-* фонестема гадарна ва эхирда авай суффикс *-чи* галатна, арадиз атана. Гекъиг: *вел-бувел; vitI-nIvivit; гъуц-бугъуц*. Мадни: *раб - буреба* (дарг. чІал).

Чумал

И гафунин куъруъ жуъре *мум* туърк чІалара ама (месела, кумык чІала), адахъ акал хъанвай *-ал* фонестема гзафвилин къадар къалурдай эхир я.

Гекъиг *хинкI - хинкIал, чум - чумал*.

Чуру-чІар

И гафар ери-бинедин жигъетдай сад-садав кІевелай алакълу я. Гекъиг: *чуру* “борода” (лезги чІал); *чиру // чури* “коса, прическа” (дарги чІал); *чІар* “борода” (лак чІал).

Чурчул

И тІвар алай гъашаратдиз маса нугъатра *хурлинкI, мирги* ва масакІа лугъуда. Гафунин ери-бине, гъадан хътин кІалуб ва туькІуьр хъун авай маса гафари са къадар ачухарзава. Ингъе а гафар: *куруцІул, зуртул, хтул, путул* ва мсб.

И эхиримжибуру гъайванрин шарагар, инсанрин аялар къалурзава. *Чурчул* гафунихъни гъахътин мана хъун мумкин яни, Чна и суалдиз эхъ, жеда жаваб гузва: чи чІалан хъимил нугъатда *чурч* ва я *чуърч* лугъудай келима ава, адан мана “илан”, “мурдар” я. Хиялдиз къевезва, *чурчулни* иландин баладиз, бицІи иландиз лугъузвай, я туш, вичин гъвечІивилиз килигна, гъа икІ лугъузвай.

Чаракун

Чаракун, яни винел къафундикай, маса шейэрни кутуна, авунвай къат алаз чрай фу.

И гаф, чи фикирдалди, лезги чІалаз монгол чІалай атайди я. Монгол чІала атІай некІедин мижедиз *чара* лугьуда. И келимадин кьвед лагьай пай *кун* // *гун* агьул чІалан *гуни* “фу” гафуниз мукьва я. Гекъиг: а) *гуни* “фу” (агьул чІал); *гуни ягьун* (суварилай вилик кІвалба-кІвал кьекьуьн” (лезги чІал); б) *А гуни, гуни гун герек, МискІуда угьлан герек* (гъарагьунин формула (лезги чІал); в) Мумкин я, чун рахазвай дувул *гуьлгери* // *гуьнгери* гафунани хьунухъ; г) А дувулдин мукьвавал *ген, гуьн* гафарихъ галазни малум жезва.

Чуьнгуьр

Им чи чІала лап куьгьне гафарикай сад я. Адан ери-бине Индияда машгьур инструментдин тІвар тир *чанг* гафунилай башламишзава. Дагьустандин чІалариз и гаф гуржи чІалай (*чунгури*) атана. Чи чІалан бязи нугьатра и гафуниз синоним тир азербайжан чІалай кьачунвай *саз* гаф ава. *Чанг* гаф машгьур шаир ва алим Омар Хайаман рубайра гегьеншдиз ишлемишнава.

Чуьхвер

И гафунин ери-бинедай кьил акьудиз дарги чІала куьмек гузва: а чІала *чух* “кІерец” я, *хьяр* “чуьхвер”. ИкІ хайила, *чуьхвер* гафуна и дувулар *чух-* ва *хьяр* кьведни ава. И гаф масакІани кьатІуниз жеда: *чуьх* + *ер* (гз. кь. эхир). Чун сад лагьай баяндин терефдал ала. Вучиз лагьайтІа, *хьяр* лезги чІалан *хьархъ* (кІерецдин) гафуниз, *чух* лезги чІалан *чІахма* (*чІамха*) гафариз ухшар я, *чуьхвер* гафуна абур кьведни са тІимил дегиш хьанва.

Чхра

И гафунинни *чарх* гафунин мукьвавал гьам манадин жигьетдай, гьамни сесерин (ванцин) жигьетдай регьятдиз кьатІуниз жезма. И гафарикай дибдинди, гьелбетда, *чарх* я.

ЦІийи гафуна кьиле фенвай сесерин дегишвилерни чи чІалан маса

гафарани дуьшуьш жезвай, фонетикадин къайдайриз акси тежезвайбур я:

а) *x*-динни *p*-дин чкаяр дегиш хьун: гекъиг: *верч-вечре*; *кард-катра*.

б) ударение алачир гъижада {а} сес зайиф хьун, гафунай михьи-михъелай акъатун чІала гзаф дуьшуьш жезвай кар я: *чарха-чхра*. Гекъиг: *кар-крар* ва мсб.

Чарх гафуникай хъанвай са келима лезги чІала мад ава: *чархачи* “мехъерин межлисдин эвел кьиле авайди; свас гваз чамран кІвализ хквезвайбурукай, а кьиле вири крар дуьзмиш хьуникай хабар гузвайди (тфенг яна).

Мумкин я, *чархи фелек* “къисмет” ибарани *чарх* гафунихъ галаз мукъвади хьунухъ, амма ам лезги чІалан гаф туш.

ЧІапІ (куьгъне гаф)

Агъ вун чІапрай! (къаргъиш)

И гафуниз баян гун чІехи жавабдарвал хиве кьун я. Лак, дарги, авар чІалара и гафунин мукъва-къилияр ва я гъа гаф вич ава. Гекъиг: *чІап* “корзина” (дарги чІал); *чІапа* “корзина” (лак чІал); *ченІ* “плетенка” (авар чІал). Лак чІала ихътин са гаф (омоним) мадни ава *чІапІ* “пеш”, амма чи чІала авай *чІапІ* ибурув садавни дуьм-дуьз манадин жигъетдай къазвач. Гъаниз килигна анжах гиман ийиз жеда, белки а тІваларикай храй куткунра аваз мийитар гурдиз гадарзавайтІа?! Бязи хуьрера *гур* тІвар алай микропоминар ава, им са себеб авачиз гудай тІвар туш. *Вун чІапрай*, яни *вун чІапІда* (*куткунда*) *аваз гвадаррай!*

ЧІанакІ

“ГъвечІи усал ва я ишлемишна шуькІуь хъанвай адетдин къайдада векъ яз тежезмай дергес”

Чи фикирдалди, им асилдай дергесдин умуми ва халис тІвар тир, гуьгъуьнлай цІийи жуьредин гъяркъуь ва жаллу дергесар акъатайла, а гафунин дергесдин усал жуьре ва я ишлемишна гуьтІуь хъанвай дергес къалуриз башламишна. *Дергес* маса чІалай къабулнавай гаф я.

ЧатI.

Хиперихъ галай кицIериз ва я маса гъайванриз гун патал чрадай, гъуьруьн кIанеркай, паларикай чрай усал фу. И гафунин халис мана “фу” я. Дагъустандин бязи чIалара, гуржи чIала ва мсб. фаз *чIатI* лугъуда. Исятда адетдин гаф яз адан чкадал ишлемишзавай “фу” фарс чIалай атай гаф я. (Л.И.Жирков). Гекъиг: 1) *ччатI* “фу” (лак чIал); 2) *чед* “фу” (авар чIал); 3) *чIатI* “гъажибугъдадин фу” (гуржи чIал).

Фу- диб *фукъиран* гафунани ишлемишнава: *фукъиран* “гъавайда фу незвайди” (дармод). (Килиг: А.А.Селимов. “Словарь ориентализмов лезгинского языка”. Махачкала, 2001.- 466-ч.

Авар чIала *фаз чед* лугъудайди тестикъарун патал мисал: *Рокъоб чеб бугъта чиярмацI гъаларо* (Кто имеет дома свой хлеб, тот не знает чужого языка) (фольклор) Ш.И.Микаилов. Пути образования авторского литературного языка. Языки Дагестана. 1954, выпуск II, стр. 11.

Факай рахадайла, гзаф дуьшуьшра къас гафни гьалтда (*са къас фу; са къас фу къванни вилик гъанач; фан къасни амач; къасун дуст* ва мсб.). *Къас* бязи чIалара *фаз* вичиз лугъуда: Месела, дарги чIала “къас” *фу* лагъай чIал я.

Чатламиш хьун “хкадарун”; тIуьрди кьун тавун, гзаф тIуьрвилай кефи чIур хьун”.

И ибарадик, хсусан *чатламиш* гафуник, *чIатI* диб хьун хиялдиз къвезва.

Чебрекъан // чебрекъан

“Чин дуьз (плоский) чIехи къван”. Им чи чIалан лап къадим келимайрикай сад я. Делилар: а) *къ*-дин чкадал *къ* хьунухъ. Им чи чIаланз туьрк чIаларин таъсир жедалди авай кар тир. *Къ* лезги чIалаз туьрк чIалай атайди я. б) *Чеб* хьун, *чеб* хьун ва я *чIепIрун* виликдай *къин* гафунин синоним тир. (Агъ вун *чIапIрай // чIапIрай!* Яни вун *къирай* лагъай чIал тир).

ЧIанI гафунин ери-бине и ктабда ганва.

в) *Чебрекъанар* мейит кучуддайла герек тир. Абур сур тукIуърдай материал тир; гила абуруз сурун къванер лугъузва.

г) Къуьчхуъррин нугъатда *цевекъан* “каканраг” (скала) лугъудай топоним ава. И кардини чи гиман гужлу ийизва.

Чем

Къариба кар я, и вирида ишлемишдай, фадлай инихъ гъар са хизанда авай ягълудин тIвар маса чIаланди хьунухъ. и гаф лезги чIалаз туърк чIалар арада аваз атана.

Гекъиг: 1) *чIем* “гъери” (лезги чIал); 2) *чям // чаъм* “чIемин кIанер” (кумык чIал); 3) *чем* (лезги чIалан нугъатра).

Мумкин я, сифтедай *чIем* анжах тумун чIемиз лугъузвай, некIедин гъеридиз “калин чIем” лугъузвай.

Туърк чIаларай лезгийри хейлин, иллаки мал-къарадин продуктрин тIварар къабулна, гъатта *нек* гафни гъа чIаларай я. Ихътин процесдин себеб а гафар эвез ийидай хсуси келимаяр чIала авачирвиляй ваъ, авайбурун, жуван гафарин чкадал маса чIаланбур ишлемишун гъамиша силлидаказ къиле физвай кар я.

Чехи

Къурулушдиз килигайла, им сущестительнидикай вич са ачух сесиникай ибарат суффикс акал хъана арадиз атай гаф я: *чIex* + *и* *ЧIex* гаф лезги чIала амач. Ботлих чIала *чIexи* лугъудай прилагательнидиз *бочIуха* гаф талукъ я. Инанмишвилелди лугъуз жеда хьи, лезги чIала авай *бачIух* гафни ботлихрин *бочIуха* са гафар я ва прилагательное *чIexи* гъа гафунин дибдикай арадиз атана. *ба-* (*бу-*) гафунин эвел къиляй акъатун чIалан илимда къейд авунвай кар я.

Чиб

И келима, чи фикирдалди, *тIуб* гафуник галаз са дувулдинди я. /чI/ ва /тI/ сесер дагъустандин чIалара садан чкадал муькуьд лугъун мумкин тир, нубатар ийидай сесер я. Месела, лезги чIалан *тIуб*, чечен чIалан *чIоб* гафарин манаяр сад я, яни /тI/ ва /чI/ *чередовать хьун* адетдин кар я.

Чиуб гаф дегиш жедайла *тIуб* гафуна хьиз /б/ сес /п/ сесинал эвез авуни ва чечен чIалан *чIоб* гафуна /и/ сес ваъ, /о/ сес хьуни ва и гафар (*тIуб* ва *чиуб*) падежриз, къадарриз дегиш жедайла эвел кьиле авай /тI/ сес /т/-диз, /чI/ сес /ч/-диз дегиш хьуни чи гиман гужлу ийизва.

ТIуб ва *чиуб* гафарикай лезги чIала, гьелбетда, *тIуб* гаф сифтегъанди, *чиуб* гаф гьадавай къакъатай манадин вариант я.

Чикъ

И гафунихъ гъич тахъайтIа кьве мана авай: а) кIарас, мегъуьн таз гатана-гатана къурурна, ахпа чирагъ хьиз ишлемишдай затI; б) парча, ших, шал ишлемишдай къван ери амачиз къери хьун, гьалдай фин, гьал-гьал хьун (адан шалвардин метIер *чIикъ* хьанвай).

Чирагъ, лампа, иллаки электрик эквер акъатайдалай гуьгъуьниз, хейлин маса гафар хьиз: *писис*, *муртI*, *пурч* ва мсб.), *чIикъ* гаф саки ишлемишзамач. Ишлемишун, халкъдин сиве хьун лагъайтIа, гаф вич чIала амукуьнин, адан диривилин эвелимжи шартI я.

Чулав

И гафунин дувул *чIул* гаф я. Адакай чи чIала къайда тирвал *чIул-у* прилагательное арадиз атана: *чIулу* “чулав” (фиярин нугъат). *Чулав* лугъудай вариант агъул чIаланди я, ана прилагательнидин эхирда гзаф дуьшуьшра /ф/ ва я /в/ сес жеда, яни *чIулу* гафунихъ сифте /в/ акал хьана, месела: *варнайеф* “вини”; *харчIеф* “вили” ахпа адакай *чIулав* (*чIул-у-в*) хьана.

И гафунихъ са маса вариантни ава: *кIаре* (агъул чIал), а жуьредихъ лезги ва

табасаран чІалара авай *кІару* “гатфариз кьиле тухудай пІинийрин сувар” мана акал хьанва. Имни дуьшуьшдин кар туш: *кІарудин* иштиракчийри чпин суфатар чІулав пІинийралди чІулавардай.

Чулав келимадиз кьуьлуьк жедай эЧел (сорняк) лугьудай манани ава, гьамни чІулав рангунихъ галаз алакьалу я, ам гьакьикьат чІулав чІух хьтин, кьен буш чІулав гьуьр хьтинди я. “Яллагь вун чІулави ягьрай” лугьудай кьаргьиш хсусан *чІулав* гафунин гьа и манадихъ галаз алакьалу я: яни *вун кана, чІух хьурай, вахъ чІулав галукьрай*.

Шумуд

И суалдин келимадиз нугьатра ихьтин варианттар ава: *шимид* (Кьурагь нугьат); *хьимуд* (нугьатда) ва мсь.

Белки, и гафуниз гьимуд форма хьайиди ятІа? Эгер и кар чир хьанайтІа, умудлудаказ тестикьариз жедай: *шумуд* гаф кьве дибдикай хьанвайди я - сад суалдин *шу?* муькуьди *муд* (мана чидач). Анжах са делил чахъ ава: *шу* гаф чи чІала ава.

Юрт

Туьрк чІаларай атай гаф “хуьр, шегьер, кІвал”.

Лезги чІала са тІимил дегиш хьанва, иллаки халкьди гзаф ишлемишдай оборотра:

1) *кІвал-юртдин* чкадал *кІвал-югъ* лугьузва.

2) *Вун хайи йикъан юкь аватрай!* (Инал *юртдин* кІалуб лап дегиш хьана, *юкь* гафуниз омоним хьанва. *Йикъаз* аватдай *юкь* жедайди туш.

Юрт гаф бязи туьрк чІаларани бегьем дегиш хьанва. Месела, кьаракьалпагь чІала *кІвал* манада “юрт” ваъ, “*юй*” ишлемишда.

Эрекь

Араб чІалай атай гаф (мумкин я, арада маса чІалар аваз) я. Араб чІала и гафунин сифтегъан мана-метлебар “гъекъ”, “бугъ” тир. Чна гиман ийизва, чи чІалан *гъекъ* гафни гъа и дувулдин гаф я. Араб чІала *эрекъ* гафунин ван ихътинди я: *Іарак*.

Эрк

И гафунин мана бурж, умуд гафариз ухшар я, амма ам асилдай якъин маса мана авай гаф тир. *Эрк* “гъер” лагъай чІал тир. Чи чІалан “эрк квани, бурж” лугъудай мисалда а гаф хсусан гъа инал къейд авур манада ишлемишнавайди тир, къвез-къвез а мана “гъер” гафуни вичиз къабулна. Гекъиг: *Ирк* “гъер” (кумык чІал). Чи чІалан *эркек* гафуни чи гиман гужлу ийизва. *Эрк квани, бурж?* лагъайла, *зун ваз гъер буржлу яни, тахъайтІа зал ви бурж алани?* лагъай чІал я. Мумкин я, са вахтунда *гъер* кІвалел вегъенвай оброк хъун.

Ягъи

Фарс чІалай атай и гафунин мана-метлеб чи чІала тайинсуз хъанва. Ам къисайрик квай персонаж яз ва я обращенияр тир фразеологизмайрик дуьшуьш жезва. Фарс чІала адан мана “бунтовчи” (“мятежник”) я. *Яргъируш* гафунин сифте пай *яргъи*, чи фикирдалди, *яргъи* ваъ, *ягъид* тир. *Яргъируш* эвелдай пуд гафуникай хъанвай ибара тир: *ягъид рушан кирф*. И кардин гъакъиндай килиг: Чи:-Лексика лезгинского языка, 1966, 107-чин.

Яд

Яд “зигъин; бажарагъ” (“хурун илим” С.С.). И гаф чІалай акъатзава, адан эвез гила маса гафар ишлемишзава: *хуралай*, *хурун зигъин* ва мсб. Амма бязи дурумлу ибарайра а гаф дуьшуьш жезма. (*За а ишир (тарс* ва мсб.) *яд хъиз чирна*).

Им фарс чІалай атай гаф я. Гъа ихътин ван (сесерин къурулуш) авай пуд

гаф-омоним чи чІала мад ава: (яд “жидкость”; яд “чара, жуванди тушир”; яд “чІуру”. Мисалар: 1) *Ада гзаф яд хъвана*; 2) *Яд уьлкве; яд кас*; 3) *АкІ тахъайтІа, дустар ара яд жеда*. (Е.Э.).

Ялав

Фарс чІалан *лап* “цІун мурз” гафуникай хъанвай гаф я. Маса чІалай атай гаф чи чІала яргъи хъун, иллаки адан эвел кьиле, *ялав* гафуна хъиз, *я-* артух хъун тІимил дуьшуьш жедай кар я. Хсусан и гафуна вучиз ихътин дегишвал кьиле фенватІа, лугъун четин я. Чавай кьве гиман ийиз жеда: 1) белки фарс чІалай маса чІалаз, ахпа гъанай лезги чІалаз атун; 2) лезги чІала виче маса *лав* гаф авайвиляй *лекъре цава лав авуна*.

Яри

И междуметие (кицІиз квахъ лугъудай гаф) азербайжан *ери* “чка, муг” гафуникай хъанва. *Яри!* Яни ахлад жуван чкадал.

Гекъиг: *На место!* (урус чІал).

Ятарин тІварар

КъетІен жуьредин ятариз, абурун чешмейриз жуьреба-жуьре тІварар ганва. Гзаф дуьшуьшра йицин дад, ам ишлемишзавай саягъ, адан ни (ял) ва ихътин маса лишанриз килигна, тІварар гузва. Месела:

а) *Нарзан* “пагъливанрин (богатыррин) яд” (черкес ва абазин чІалар).

б) *Аче-су* “турши, цуру яд” (татар чІал). Гекъиг: Дагъустанда *Ачи-су*.

в) *Рычал-су* “рычай, лахъу яд” (лезги чІал).

г) *Фан яд* “фак, тинидик кутуна ишлемишдай яд” (лезги чІал);

д) *Купул яд* (гзаф чкайра: Вини Ярагъ, Къара-Куьре, Къулан СтІал, Къуйсун ва мсб.);

е) *Лацу булах, Къарасу, ЦемцІем булах* (гекъиг: *Земзем*) ва мсб. Булахриз

Тварар гуниг гъакъиндай килиг: Р.И. Гайдаров. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. 16-17-чинар.

ХАС ТІВАРАР

Абдулгъахъ

И ва маса тІварарик квай *гъахъ* // *гъакъ* пай Египетда *Хаг* кІалубда ишлемишда. Адан мана Хадж я, амни гъуърметдин титул я.

Аваран

Авара Азербайжан Республикадин Къусар райондин са хуър)

И тІварціин ери-бине са шумуд жуъре хиялдиз къвезва.

Сад лагъайди, и гаф *авар* гафуникай хъайиди я ва адан мана-метлеб сифтедай “аварви” тир, ахпа ам хуърел акъалтна. -*Ан* суффиксдин куьмекдалди инсанриз тІвар гудай гафар арадиз атун чІалан илимда малум кар я. Гекъиг: *ахъушан* “акушави” (дарги чІал). Миллетдин тІварціикай хъайи гаф чкадал (хуърел, шегъердал ва мсб.) акъалтун генани гегъеншдиз гъалтдай кар я. Месела: *Татляр* (Дербент район).

Къвед лагъайди, бязи туърк чІалара *авар* гаф маса манайра ишлемишда: а) “вацІун ва я вирин кІане дерин чка, фур”, “яд гургур” (чуваш чІал); б) *авар* “туьнт: хъел къведай, вичивай-вич хуъз тежедай кас”.

Пуд лагъайди, хинди чІала *авари* “гъавалу кас, секинсуз, ина-ана гъатнавай кас”.

И манайрин бинедални хуъруьн тІвар пайда хъун лап регъятдиз жедай кар я. Амма чна винидихъ лагъайвал, сад лагъай фикирдин тереф хуъзва. Идалайни гъейри, лезги чІала виче *аваран* лугъудай умуми гаф ава “вижевайди, хъсанди”. И гафуникай хуъруьн тІвар бажагъат хъана.

Эхирни са гиман мадни ава: айаман а тІвар *Авар* лугъудай тІвар ва я лакІаб алай тайин касдихъ галаз алакъалу ятІа? Им лап мумкин месела я.

Агъул

Вич халкъдин, чІалан ва чкадин (райондин) тІвар тир и гафунин асул мана тайинарун четин я. Манийвал эвелни-эвел а карди арадал гъизва хьи, и келимадиз мукъва, сесерин ва мана-метлебдин жигъетдай гъадав гекъигиз жедай фактар гзаф ава.

1. Чи чІалан къурагъ нугъатда дагъда малар, лапагар йифиз хъиягъун патахъай авунваай усал парадиз *агъул* лугъуда. И гафуникай чун рахазвай термин (*Агъул*) гафуниз этимон (ери-бинедин гаф) хъунухъ мумкин яни лугъудай суалдиз тестикъардай жаваб гун лузим я.

2. *Агъул* гаф къурулушдин жигъетдай *рутул*, *яхул* ва ихътин маса гафарин жергедай я. И гафарихъ умуми (сад хътин) пай -ул ава. Им Дагъустандин бязи чІалара гафунин гзафвилин къадар арадал гъидай эхир я. Эгер и кар дуъз ятІа, винидихъ къейднавай сад лагъай гиман тамамвилелди кІватзава.

3. *Агъул* гафунин къвед лагъай слог (-*гъул*) табасаран чІалан вичихъ “хуър” мана авай къилдин гафунив туъш я. Имни фикир гуниз лайих факт я. Хуъруън тІвар инсанрал куъч хъун ва я, акси яз, миллетдин тІвар хуърел акъалтун мумкин крар я. (Гекъиг: *ЦІахур* “хуър” ва *цІахур* “халкъ”, *рутул* “халкъ” ва *Рутул* “хуър” (куъгъне тІвар *МихетІ*)).

4. *Магъу* дере; *магъул* мисал: *ангулар-мангулар* - (къугъунра гъисабган) ва ибуруз ухшар маса фактари *агъул* гаф маса чІалай ятІа? лугъудай фикирдални гъизва. И гиманни бинесузди яз гъисабиз жедач.

Алкъвадар

И гафунин ери-бине икІ тайинарун мумкин я.

1. И тІвар гз. къадарда авай гаф я.
2. И гафуна гз. къ. -*ар* эхрди ваъ, -*дар* эхирди арадиз гъанва.
3. И жуъредин гз. къ. эхир чи чІалан фиярин нугъатда сахламиш хъанва.
4. -*Дар* эхир гз. къ. анжах прилагательнийрихъ ва причастийрихъ акал жеда.
5. И гафунин сад лагъай ачух туширди эвелдай [л] ваъ, [р] тир, яни и

тІварцІин гьакъикъи диб ва этимон *аркъва-* // *алкъва-* тир.

6. Ихътин дибдин гафар лезги хуърерин микропонимикайра дуьшуьш жезва. Месела, Цумуррин турпагда “аркъвадрик квай чка” лугъудай микропоним ава.

7. Чирагъ вацІун дерада авай хуърериз талукъ бендер кхъей лакви шаирди Алкъвадриз *АркъатІул* лагъанва.

8. *ТІул* // *тІул* хейлин хуърерин тІварара гьалтзавай (*КъуштІул*, *Туруштул*, *КІутІул* ва мсб.) компонент я.

9. ИкІ хъайила, шаирди ишлемишнавай вариантдани гафунин диб *аркъа-* жезва.

10. *Алкъвадар* ктабрин ва я илимдин эсер галукънавай вариант я (*Мискинжа*, *Икра*, *Кабир* хъиз).

11. Бязибуру ам регъатвилелди араб чІалан бинедал *ал-Къадар* ибарадиз барабар ийизва.

12. Чи фикирдалди, и тІвар вич асилдай чкадин тІвар тир умуми гафуникай арадиз атана, амма адан дибди а чкадин гьихътин къетІенвал къейд ийизватІа, лугъун четин я. Мумкин я, *тІул* вич гьихътинди ятІа, адан форма ва я масадав гекъигаЙла вине, агъада хъун ва маса лишанар къалурун.

Винидихъ эзберай тедбиррилай гъейри, ихътин дегиш хъун фикирдиз къвезва: Алкъватлар - Алкъватдар - Алкъвадар.

Аних // Аныгъ (Азербайжандин Къусар райондин са хуър)

И хуъруьн тІвар якъинвилелди баянламишиз жеда. Вучиз лагъайтІа и гафунин мана-метлеб са шумуд чІалан делилри тестикъарзава. *Аних* “къветІ, магъара, пещера” лагъай чІал я. Гекъиг: *инихъ* “пещера” (дарги чІал); *онох* “пещера” (бежитин чІал), *энег* “микропоним” (КІирийрин турпагда пещера авай чка).

И тІварцІикай М.М.Гъажиева вичин “Лезги чІалан аних нугъат” макъалада

кхьенва. Килиг: Цадасадин тІварцІихъ галай институтдин “Ученый запискаяр” т. II, 1957-йис, 211-222-чинар.

Арагъ (хуьруьн тІвар)

П.К.Усларан “Кавказдикай лап къадим малуматар” ктабда “къакъан раг” (скала) лагъана таржума авунва. Гъа гъана Архури Чехи Араратдин къакъан къуьнтел алай хуьр лагъана баян ганва.

Къасумхуьрелай винидихъ, Къурагъ вацІун къерехрал *Арагъар* лугъудай къве хуьр алай (*Агъа Арагъ-ар ва Вини Арагъ-ар*). Чи фикирдалди, и хуьрерин тІвар “дагъ, къакъан чка” мана авай *ар* гафунихъ галаз алакълу я.

Арагъиз агакъдалди Къанбурар лугъудай чкада, дагъдик ккІанвай лап чехи, килигайла руьгъ фидай хътин къве раг ава. ВацІ галай патахъай абур генани гъайбатлу къакъан рагар яз аквада. Арагъ хуьруьн тІвар шаксуз гъа рагарихъ галаз алакълу я. Эгер и гиман дуьзди ятІа, чавай чун рахазвай *Арагъ* тІварцІихъ галаз къазвай, гъадаз узшар *Чирагъ, Ярагъ, Миграгъ* гафарин ери-бинеярни къатІуз хъун мумкин я.

Ар дувулдин мана тайинарун патахъай гекъиг:

а) *ар-мян* “дагъви” ва я “дагълу”;

б) *ари* “цавун гъуьндубр”;

Винидихъ къейд авур *Архури* ойконимдин баянди са кардин гъакъиндай мадни шагъидвал ийизва: *хуьр* гаф лезги ва Дагъустандин маса чІалара авай *хур* гафуникай хъайиди туш, ам РагъэкъечІдай патан чІаларай атайди я. А чІалара и гаф са шумуд жуьре дуьшуьш жезва: *хури, хар, хер* ва мсб. Чи фикирдалди, и диб шегъер гафуникни, адан къвед лагъай дувул яз, ква. Гекъиг: *Шахар* “шагъдин хуьр”.

3) *Архар* “дагъдин гъер” гафни инал рахай гафарин группадикай хъунухъ мумкин я.

4) Бязи туьрк чІалара векъерин ва цуьлерин еке маркуниз, таядиз *аракъ*

лугьуда (месела, ногъай чІала), имни дуьшуьшдин кар туш, рахун физвай гафарихъ галаз алакълу факт я.

Аран

Адет яз, хсуси гафар, чкайрин хуьрерин ва мсб. тІварар умуми гафарикай арадиз къведа. Амма бязи дуьшуьшра къаншар куьчуьрмишунарни къиле фида. *Аран* гъахътин гафарикай сад я. И гафунин мана дагъларин ценерилай агъуз гьуьлел къван авай дуьзенар я.

Асилдай и гаф тайин тир чкадин хсуси тІвар, топоним тир. *Ар-ран* “Куьр ва Араз вацІарин арада авай чуьл, дуьзен” (араб чІал). Лезги чІалан *ара* “къве предметдин юкъва авай мензил ва я къве вакъиадин юкъва хъайи вахт” гъа винидихъ лагъай чешмедай ва я дувулдай я.

Арагъ вацІ

Телевизордай гайи “Роковое наследство” сериалдин къилин герой Бруно Арагва лугьудай вацІай (Къиблепатан Америка) къажгъанай ва къутармишнай. Грузиядани Арагва лугьудай вацІ ава. Чечняда *Аргун* тІвар алаз вацІ ва шегъер ава. Инал эзберай гафарихъ галаз лезги чІалан *АрагъвацІ* лугьудай гидронимдин са алакълани авач. И тІвар вацІар сад-садак акахъзавай чкадилаи виниз сифте гьалтзавай хуьруьн тІварцІикай, гъадахъ галаз алакълу яз арадал атайди я. Муькуь гидронимар *Арагва*, *Аргун*, *Арагва* вичихъ “дагъ” лугьудай мана авай дувул *Ар-дихъ* галаз, гъадахъ къвед лагъай пай *-аква* акал хъана арадиз атана. Лезги чІалан вацІ гафунинни *аква* “яд” гафунин арада къатІуз жезвай сесерин мукъвавал, *туьшхьун* дуьшуьшдин кар я. Дагъустандин бязи чІалара *вацІ* авахъна физвай хейлин *йициз* ваъ, я ам физвай дередиз ваъ, тамуз лугьуда. Сеbeb ашкара я, халисан къалин там, адет яз, вацІ авахъзавай дерейра жеда.

Ахцегъ

Ахцегъ (Ахцегъ, Ахчагъ) виридалайни чІехи лезги хуър. ВацІун ва гъадан дерада авай нугъатдин тІвар.

И тІварцІикай за инлай виликни къве сеферда кхъейди я (“КІеви кІерец”, ЛГ, 31-декабрь 1992-й.; “Гафарин ери-бинейрикай къейдер”, Махачкала, 1998-й., 30-31 ч.) А материалра и гафунин тедбирда фикир гун лазим тир хейлин келимаяр, тІварар эзбернава, амма абурукай садан гъакъиндайни хсусан гъа им, иллаки тек са им дуъзди я лагъана, кІевивал авунвач. Гила захъ гиман гъиз жедай вад-ругуд келима мадни ава, амма гъам сесерин жигъетдай, гъамни мана-метлебдиз килигна “Ахцегъ” урбонимдиз мукъва келимаяр гзаф хъуналди баян гун, а келимайрикай сад хкъягъун регъят жезвач, акси яз мадни четин жезва. Гила зун ихътин фикирдал атанва:*ахцегъ// ахцегъ// ахчагъ* келима лезги чІалан къурушрин нугъатда сахламиш хъанвай *ахча* “булах” гафуникай эрмени чІалан *ахты* “булахдин дере”, *ак // ах* “чешме, булах”.

Вири и веревирдер фикирда къуна, гъелелиг ахцегъ гафунин этимон яз *ах//ак//ах-ты* “булах чешне” къабулун лазим яз арадиз атайди я.

Ахцегърин, маса са хуъруьхъни авачир эмблема ана авай чими цин булах, чешме я.

КІелзавайбуруни мад сеферда фикир гун патал агъадихъ чна чи статьяда ганвай баянар, мукъва гафар ва абурун бинейр тикрар хъийизва: (Г.Е.-Б.Къ. - 30-31 ч.)

ЦІийиз пайда хъанвай тедбирар: *ахча* (туъркерин лап гъвечІи къара пул); *ахча* (Еревандин губерида эменнидин 1/6 пай); гъа гъана: 12 истилдиз барабар монета; мал-мулк маса гудайла ва я доход пайдайла, чарасуз лазим нагъд пул; Ахалцихе уезда (Грузия) доходдин 1/6 пай; *Ахалцихе* гаф вич (урбоним) “ЦІийи шегъер”.

Ахцегъ гафунин ери-бине тайинарун патал са шумуд чІалан делилар

ишлемишиз жезва ва хсусан и карди месэла четинарзава. Ингье а баянар:

1. *Ахцегь* - “лацу шегьер” (СтГал Сулейман, туьрк чІалан бинедал: *агь* - “лацу + *цегь* - шегьер);

2. *Ахты* - “вахан (хуьр)” (“Абумуслиман тарих” араб чІалан бинедал: *ахти* - “зи вах”);

3. *Ахты* - “меслят, баришугъ, договор” (араб чІалан бинедал: *ахд* “договор”) гекъиг: *акт* урус чІалан;

4. *Ахцегь* - “чкадин тІвар, микропоним” (лезги хуьрера къейд авунвай гафунин бинедал: *ахтехан* - микропоним Штул, Чантаркент хуьрера);

5. *Ахты* - “къакъан (хуьр)” (цІахур чІал: *ахтына* - “къакъан”);

6. *Ахцегь* - “вини (хуьр)” (дарги чІалан бинедал - гекъиг: *Акъуша* “Вини хуьр”);

7. *Ахцегь* - “багъ (шегьер), бустан (шегьер)” (лак ва бязи маса чІаларин бинедал - *ахъ* “бустан, багъ”);

8. *Ахцегь* - “Цийи къеле” (гуржи чІалан бинедал: *Ахалцихе* “Цийи къеле” (М.Н.Мельхеев);

9. *Ахцегь* - “Цийиди-куьгънеди” (Гуржи чІалан бинедал *ахал-цхал* - “цийиди-куьгънеди”);

10. *Ахцегь* - “паярин (хуьр)” (чечен чІалан бинедал: *ах* “зур пай (половина)” гекъиг: *ахкетиг* - “полкопейки”, *ахлитр* - “политра”);

11. *Ахцегь* - “рикІин, къапу (шегьер)” (бязи чІаларал *ах* - “рикІин, къапу”);

12. *Ахцегь* “победная крепость, город” (армян чІалан бинедал гекъиг: *цех* - шегьердин тІвар (шаир Туманян хайи шегьер); *Ахти* Арменияда са шумуд хуьруьн (шегьердин) тІвар).

Ахцегь хуьруьн маса тІварарни малум я, яни *Ахцегь* а хуьруьн сифтегъан тІвар туш. Ингье а тІварар:

Яргъикар - им вири хуьруьн ваъ, анжах са чІехи магъледин (гилан курортдин магъле тир) тІвар тир. Гелхенвийрини чаз чпин хуьруьн куьгъне

тІвар *Яргъикар* тир лагъанай (1954-й).

Кендушкен - Абумуслиман езне Исгъак Кундишхан лугъудай касдин тІварцІихъ галаз алакъалу я.

Тури - и тІварцІин гъакъиндай чавай анжах са кар къейд ийиз жеда: Къуръанда Муса Пайгъамбар Аллагъдихъ галаз ТІури син лугъудай дагъда рахана лагъана кхъенва.

Ахцегъ гафунин баяндин гъакъиндай лезги газетда (1992, 31-декабрь) чи макъала ава.

Ахцегъ тІварцІин гъакъиндай писатель Абдул Фетягъа теклифнавай баян (“Лезги газет”, 5.IX-1990-й) чавай къабулиз жезвач. Гъа и макъалада (“Чи хуърерин тІварар”) авторди авунвай маса гиманра (*Хъуьлубд*, *Арагъ*, *КІвал* ва маса гафарикай) шаклубур я.

Ахцегъ тІварцІикай хейлин алаваяр и ктабдихъ акалнавай автордин “КІеви кІерец” макъалада ганва.

Ашар

И тІварцІин ери-бине якъинвилелди малум я. Ам Лезгистанда арабри агъавал ийизвай девирда пайда хъайиди я. А чІавуз дагълух хуърерал жуьреба-жуьре харжар вегъенвай. Са къадар жемятри мал-къарадин бегъердин ва пешекарвилин доходдин цІудай са пай (1/10) гузвай. Ахътин мажбурнамадиз арабри *а ашар* ва *ушр* лугъузвай (араб чІала а гафунин мана “цІуд” ва “десятина” я). Ихътин харж гузвай хуърериз гуьгуьнай гъа гафуникай тІварар хъана. Гъа икІ арадиз атана *Ашар*, *Усар*, *Ушур* (*Усур*) (Къурагъ ва Ахцегъ районра), *Шар* (Лак районда).

Гъа и саягъда пайда хъайиди я Къурагъ ва Хив районрин *Хвареджар*. *Харадж* мал-къарадин бегъердин пудай са пай (1/3) гудай мажбурнамадиз лугъуда.

Бес гъа чІавалди а хуърерал тІварар алачирни лугъудай суал къвезва. А

суалдиз ихътин жаваб гун лазим я. Я а чкаяр ва жематар гъеле хуърер тушир, яйлахар, къазмаяр ва масабур тир, я туш абурал маса тIварар алай.

БацIа ва БарцI.

Лезги хуърера и гафар инсанрин лакIабар яз ишлемишда.

И калимайрихъ исятда виридавай къатIуниз жедай мана-метлебар авач. Амма асилдай лакIабар, абурун хсусан манаяр чиз эцигзавайбур тир. Идалайни гъейри, сесерин жигъетдай бегъем мукъвавал аватIани и гафар айру-айру бинейр авайбур я: *барцI* хейлин чIалара жанавурдиз лугъуда (месела, авар чIала), *БацIа* нах чIаларин группадик акатзавай бацби халкъдин векилдиз лугъуда.

Чи гиман дуьзди хъун са хуъре къилди-къилди ксарал и къве лакIабни хъунихъи хъсандиз тестикъарзава. Месела, КIирида и къве лакIаб чара-чара инсанрал алай: *БарцIа Буба*, *БацIа Гъажибала* (рагъмет хъуй чпиз!). И баяндихъ галаз алакъалу яз, къейд авун лазим я хъи, лезгийри лакIабар яз инсанрал маса чIаларин иллаки рикIиз хуш тушир, гафар ишлемишда и кардихъ вичин себеб ава, ада лакIабдин векъивал са къадар хъуьтуьларзава, зайифарзава. Мисалар: *БитIияр* (Къурагъ), *ВичIри* (КIири) ибур къведни лак чIалан гафар я.

Лезги чIала лакIабар арадиз атунин жигъетдай килиг: Р.Гайдаров. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. с. 50-60.

БичIер (лакIаб)

И гафунин мана “мичIиди; чIулавди; къумралди” я. Гекъиг: 1) *мичIи-мичIер* (лезги чIал); 2) *бечIе* “чIулав” (ботлих чIал); 3) *бечIе-бечIер* (чIулавбур) (ботлих чIал); 4) *мачIаб* “мичIи-рагъул” (авар чIал).

Бугъда тепе

Им азербайжан чIалан келима-ибара я. Исятда чна ишлемишзавайвал адан мана “къуьлуьн кIунтI (тепе)” я. Амма адан гъакъикъи асил мана масад тир,

сивяйни ам са живи масакIа акъудзавай: *баг-ду-мене*, яни “эквер аквадай” ва “ишигъ гудай” тепе.

Варташен, Куткашен (Азербайжанда авай лезги хуърер)

1. И тIварарик квай *шен* компонент армен чIалалди “хуър” мана авай гаф я.
2. Сад лагъай тIварцIин (*Варташен*) сифте пай числительное я. Гекъиг: 1) *ардауда* “ирид буба” ва я “ирид аллагъ” (алан ва кисти чIалара); 2) *ирид* (лезги чIала).
3. *-шен* бязибуру “къван” манадани ишлемишда. Гекъиг: *шим*.
4. *Куткашен* гафунин сифте паюникай чавай гьелелиг затIни лугъуз жедач.

Вегьрел // Вегьре (Бязи хуърерин чкайрин тIварар)

И гафар Дагъустандин маса чIалара чпихъ “чубан” мана авай (*вехъ* (авар чIал), *веха* (бежитин чIал) гафарив мукъва ийиз жеда. Чи фикирдалди, лезги чIалан *векIегъ // викIегъ* гафни гъа и дувулдинди я.

Вегьре//вегьрел микропонимрихъ чи чIала тайин мана амач.

ГазардкIам (хуър)

ТIвар, бегъем фикир таганмаз, мана-метлеб дуьздал алай къве лезги гафуникай хъанвай ибара хъиз аквада: *газардин кIам*. Гъакъикъатда адан ерибине масад я: *газар // гозар* фарс чIалан гаф я, адан манаяр ихътинбур я: 1) “къве рехъ, къве куъче сад-садал гьалтзавай чка”; 2) “магъле, магал”.

И тIварцIе “халкъдин этимология” лугъудайди къиле фенва: мана чин тийизмай гаф мана чидайдалди эвезнава. Иниз килигна адан сад лагъай паюнихъ -д (*ин*) эхир акалнава, фарс чIалан *гозар* лезги чIалан *газар* гафуналди дегишнава.

Гаф атай чкадал лугъун, чаз халис хуси лезги гаф хъиз аквазвай “кIам” гафни маса чIалай къачунвайди я, амма сесерин жигъетдай ам бегъем дегиш

хъанва.

Гозар кІам (гозаркІам) келимадин сифтегъан умуми мана “вацІун ва я кІамун магъле, участок” я. Гекъиг: 1) *гузар // гозар* “квартал, тухум, магал” (таджик чІал); 2) *гозар* “рекьер, вацІар ва мсб. чеб-чпел гьалтзавай ва я чеб-чпивай къакъатзавай чка” (фарс чІал); 3) *кІану* “земля, страна” (лак чІал).

Генже. Азербайжандин шегьер.

И гафунин асул мана “яшдиз гъвечІиди” я. Ахпа ам маса шейэрални акъалтна: 1) Генже (шегьер, машгъур шаир Низамидин ватан); 2) *генже* регъуьн къванерин сорт; 3) *генже келегъа* (къетІен ери авай келегъа). 4) *Генже* аялдин лакІаб (месела, КІирида); 5) *Генже* (гъанай гъайи дишегъли, свас ва мсб.

Шегьердин тІвар яз Генже урусрин Новгороддиз барабар я.

Гельхен // Келхен. Хуър. (Къурагъ район).

И хуъруьн тІвар къве дибдикай: *гел + хен* хъунухъ ашкара я. *Хен // гъен* къара малар хуьдай хъуьтІуьн дарамат, гъуьндуьг, къазма я (месела, Ялахърин нугъатда). И баян тестикъ я, муькуь диб *гел*, мумкин я, *кал* гафунин вариант хъун гекъиг - *келер* гъа гафунин рахунра ишлемишзавай форма.

Табасаран чІала гъаятдиз *хян // хвян* лугъуда. Мумкин я, *Гелхен* “калерин гъаят” хъунухъ.

Гуниб

И машгъур хуъруьн тІвар чкадин падежда авай умуми гафуникай хъанва: гекъиг: *кІах-иб* (гъарфба-гъарф: “КІах-да”); *сивун-иб* “къеле-да”; *бадиб* “вил-е” ва мсб. Эгер и тІварцІин дибдин пай (*гун*) къилдин гаф ятІа, чавай якъинвилелди лугъуз жеда: адахъ чка къалурдай мана-метлеб авай, ада кІвал, дагъ, векъ, къветІ, кун, там ва ихътин мсб. хсусан гъим къалурзаватІа, лугъун четин я. Чи чІалан гафара, чкайрин тІварара, бязи маса халкъарин турпагъра *гун* компонент

гьалтзава: *Яр-гун* (лезги хуър Къусар район), *Ру-гун* (хуър, Къурагъ район); *Ар-гун* (шегъер, Чечен Республика); *ду-гун* (дуъзен векъ).

Сесерин дуъм-дуъз туъшвал авачтІани, инал мисал гъанвай гафарин жергедик чи чІалан маса гафарни кутаз жеда: *кун* (нехирдин), *куънуъ* (чІжерин) ва хуърерин тІварар: *Лут-кун* (Ахцегъ р-н), *Кур-кун*, *Ушкун*, *Четкуън* (Азерб.респ.).

Бязибурун фикирдалди, *Гуниб* гафунай са [н] акъатнава. АкІ хъайила, и гафунин сифтегъан кІалуб *гунн-иб* тир. Гъа и гимандал бинеламиш хъана, а ксари хуъруън (чкадин) тІвар *Гуниб* тайифадин (халкъдин) тІварцІикай арадал атунын мумкинвал хиве къазва.

Винидихъ гъанвай мисалрин мана-метлебрин жуъреба-жуъревили ва абурун географияди са къадар дережада и эхиримжи фикирдин тереф хуъзва.

Гуьлгеричай

Им фарс ва чувуд чІалара ишлемишзавай тІвар я. Мамрачрилай виниз вацІуз маса тІварар ава.

“Кавказцы” лугъудай ктабда и вацІуз “Гуриены” лагъанва.

Гъетегъ (Улу Гатаг) (С.Стальский р-н)

Гъетегъ, гъелбетда, *Гатаг* гафунин сивин рахунрин стилдиз хас (лезгиламиш хъанвай) вариант я. *Гатаг* монгол чІала ва бязи туърк чІалара “кІвал, дарамат” лагъай чІал я (гекъиг: *утагъ*). *Уллу* (*уллу*) са шумуд мана авай гаф я. И ибара (*Уллу Гатаг*) икІ таржума ийиз жеда: 1) гъвечІи (бицІи) кІвал; 2) аялрин (бицІибурун) кІвал; 3) хцин (гададин) кІвал; 4) чІехи кІвал.

Хуър ва чун рахазвай тІвар Дагъустанда татаррини-монголри агъавал ийизвай девирдиз талукъариз жеда. Маса тІвар и хуъруън малум туш, мумкин я, гъанлай вилик хуър вични тахъун.

Дарги, Дарго, Дургели

И тІварар, мумкин я, фарс чІалан *дарг* // *дург* “яргъи; яргъалди тир” ва *даргоу* “яргъ яд” гафарин дибдикай арадиз атун. Гекъиг: 1) *дарга* (къадим фарс чІал); 2) *дург* (осетин чІал).

ДаркІуш (хуър)

И тІварцІин гъакъиндай са шумуд гиман, малум тирвал, литературада авазва: 1) (*тар кІус-кІус - таркІус -ДаркІуш*) (Агъалар Гъажиев); 2) *Дар + кІуш* (яни “туьтІуь кІуьхч” (цура данадиз чара авунвай чка).

Ибур садни чІалахъ жедай гиманар туш. Чи фикирдалди, ДаркІуш *дарги* // *даргу* + *ши* “хуър” гафарикай арадиз атана: *даргуши – ДаркІуш*. Гекъиг: *Ахъуша* “Вини хуър”. Килиг: Топономика Востока, 1962, стр. 112.

Дахадаев (аваррин фамилия)

Авар чІала *дахІа* “азиз, играми” мана авай адетдин прилагательное я. *Даха* абуру “дах, буба” манайра ишлемишда. Кечмиш хъанвай дахдин, бубадин тІвар эцигнавай аялдив адан халис тІвар къаз рахадач, *дахІа даха* (“азиз буба”) лугъуз рахада. Ахпа и саягъда адав къуни-къуншияр, мукъва-къилияр, хуъруьнбурни рахада. *ДахІа дада* ибаридикай халис хсуси тІвар *Дахададай* ва я *Дахадай* жеда. Машгъур революционер Махач Дахадаеван фамилия гъахътин тІвар алай касдин тІварцІикай туькІуьр хъанвайди я. И малуматар доц. М.М.Муртазалиева гайибур я.

Джаба // Чепе (Ахцегъ район)

И хуъруьн тІвар Чингисхандин полководец Джебедин тІварцІин бинедал ва я гъадан гъуьрметдай ганвайди я лугъудай гиман ава. Им мумкин кар я. Полководецрин, ислам машгъур ийизвайбурун ва ихътин масабурун тІварар хуьрерал акъалтун (эцигун) са Дагъустанда ваъ, маса чкайрани къиле фена.

Джаба // Чене гафунин кьурулушни чи чІалаз хасди туш. Имни винидихъ лагъанвай фикир дуьзди хьунин са делил я. Полководец *Джебе*-дин гьакъиндай килиг: А.А.Кудрявцев. Дербенту 5000 лет, сифтегъан чинар.

Душанбе

Гафарин манаяр чир хьижен тийидайвал дегиш хьун мумкин я. Месела, Душанбе совет власть жедалди са гьвечІи, пуд кишлакдикай ибарат шегъер тир. Гуьгъуьнлай ана гьар арбе юкьуз базар кІватІ жез хьана, яшамиш жезвайбурун къадар артух хьана. “*Арба*” ва я “*арба югъ*” мана авай гафуникай республикадин, государстводин чІехи шегъер хьана.

Килиг: “Огонек”. 1979, №45, 24-чин.

КутІ (Кьурагъ райондин КьепІирдал)

КутІ лакІаб алай кас хьана гьа и хуьре (рагъмет хьуй вичиз!). И лакІаб табасаран чІала газар мана авай гаф я. А касдин нер гьамиша яруди тирвиляй, адал кІутІ, яни газар лакІаб акьалтна. Ихътин мисалар гьи чІалай хьайитІани кІамай къван жагъида.

Зрых (Ахцех район)

Гилан Кубачи хуьруьн тІвар са вахтунда *Зрыхгеран* тирди шаксуз кар яз гьисабзава (А.А.Магомедов, К.Ш.Микаилов, Р.М.Магомедов ва мсб.). А тІвар абуру: *зрых* “кьеркъ” (кольчуга) + *гер* “ийидайбур, устІарар” + *ан* “гзафвилин къадардин эхир” паярикай хьанвай гаф яз гьисабзава. Чун рахазвай хуьруьн тІвар “симерикай металлдикай авунвай кьеркъ (кольчуга)” мана авай фарс гафунихъ галаз дуьм-дуьз туьш я. И кардин бинедал къве кар тестикъариз жеда: 1) Лезги хуьр *Зрыхани* ракъун “парталар” ийидай пекшеарар авай ва хуьруьн эгълияр гьа кардал машгъул жезвай. 2) Тарихдин хроникайра тІвар къунвай *Зрыхгеран* Кубачи ваъ, хсусан вичикай рахун физвай лезги хуьр тир. Лап

акъалтІай якъинвилелди къадим Зрыхгеранни гилан Кубачи са хуър хьунухъ гьеле тестикъ хьанва лугъуз жедач.

Избербаш

И чкадин тІвар бязибуру Избербаш шегьердин къаншарда авай раган инсандин суфатдиз ухшар экъисай къванерин “Пушкин тау” лугъудайдан бинедал ганвайди яз гьисабзава. Амма гьакъикъи этимон масад я: туърк чІалара чиляй гзаф яд акъатзавай булахдиз, булахрин чешнедиз “Извер” лугъуда. Избербаш чкадин тІвар яз хсусан гьа и гафунин бинедал пайда хьайиди я, гугъуьнлай адакай инсанар яшамаш жезвай чкадин, ахпа шегьердин тІвар хьана.

Илик

СтІал Сулейманский района КІелейринни ХипитІрин арада *Макъа* лугъудай чІехи там авай дере ава. А чка ва анин там виликан картайра ва документра *Иликскай дача* тІвар алаз гьатнава. *Илик // Элик* келима туърк чІаларин гаф я, адан мана “тамун цІегъ” (серна) я. Шаксуз дачадин официальный тІвар гьа гафуникай хьанва. Лезгистандин хейлин хуърериз ва еришриз тІварар, тайин себебар аваз, туърк чІалалди ганва.

Чун рахазвай тІварцІин ери-бинедин гьакъиндай килиг: Молла-Заде “Азербайжандин Кефер патан районрин топонимика”. 160-чин.

Ишкарти

Кумык хуъруьн тІвар. Буйнакский район.

И хуъруьн тІварцІин ери-бине арчиб (арчинский) чІалан делилри ачухарзава. А чІала ам пуд лагъай несилдин (троюродный) стха лагъай чІал я. И баян дуьшуьшдинди туш, и кар агъадихъ галай гафари субутзава:

1 класс:

эйтту “отец”,
уштту “брат”,
Шекертту “двоюродный брат”,
ишкертту “троюродный брат”,
эйшекертту “четвероюродный брат”.

II класс:

эйттур “Мать”;
дошттур “сестра”;
шекерттур “двоюродная сестра”;
ишкерттур “троюродная сестра”;
эйшекерттур “четвероюродная сестра”.

Арчи чІалан мисалри кьве лезги хуьруьн тІварарин ери-бинейрай кьил акьудиз куьмек гузва, абур *КІутІул* ва *Шутул* хуьрер я.

Калтур. КІирида са магъле.

Калтурар. Гъа магъледа яшамиш жезвай тухум.

И келимадик кьве дувул ква: 1) *кал-*; 2) *-тур*; *кал* дувулдин мана малумди я “диши къарамал” *-тур* дувул *атур* гафуникай /а/ гадар хъана, амай пай я. *Атур* “малар хъиядай чкадиз (загондиз) лугъузвайди тир. *Калтур*, яни “калер хъиядай чка”. Гекъиг: а) *аттур* “малар хъиядай чка, еке парак (загон) (табасаран чІал). б) *Гелхен* // *келхен* “калерин цур” (агъул чІал).

Канада

И еке уьлкведин ва государстводин тІвар тир келимадин асил мана “хуьр, агъалияр яшамиш жезвай ери, чка” тир.

Килиг: Р.Рамсей. “Открытия, которых никогда не было” Издательство “Прогресс”, 1977. 144-чин.

Квардал.

Хуьруьн тIвар. Кьурагь район.

И ойконим сифтедай ойконим тушир, “минара (башня)” мана авай *квард* гаф тир. Хуьруьн тIвар адакай ахпа, ана агъалияр яшамиш жез башламишайла, хъана. Ам “минара” мана авай гаф яз чи чIалан нугъатра амазма (месела, Ахцегъа “квард аквар хев” лугъудай топоним ава). Квардал кьилдин объект хьунин жигъетдай ва я ам асилдай чкадин тIвар тахьунин жигъетдай а гафунин вичин грамматикадин лишанри шагъидвал ийизва: а тIвар анжах тайин тир падежра ишлемишиз жеда: *гьина?* - *Квардал*; *гьиниз?* - *Квардал*; *гьинай?* - *Квардилай* ва икI мад. Исятда а гаф неинки чкадин, хуьруьн тIвар яз, гьакI ана яшамиш жезвай инсанрин тIвар язни ишлемишзава: *Квардалри хьсандиз сес гана*.

Китин дагъ

Им *кацин дагъ* лагъай чIал я. *Кац* гафуниз маса чIалара ихьтин варианттар ава: 1) *кет* (авар чIал); 2) *клетIо* (цез чIал); 3) *читту* (*ккиту*, *читу*) (лак чIал) ва мсб. Гъайванрин тIварар дагъларал эцигун малум месэла я. Абур эцигунин бинеда кьве жуьредин талукъвилер авай: 1) дагъдин кьакъанвилез килигна; 2) Дагъдин, иллаки адан кукIушдин кIалубдиз килигна.

Чи фикирдалди, Шалбуз ва Эльбрус гафарни гъайванрин тIварар я, чебни са гъайвандин тIварцIикай хъанвайбур я. Килиг: И ктабда “Шалбуз” ва “Эльбрус” статьяяр.

Кркар.

Хуьруьн ва агъалийрин тIвар

И келимадин ери-бинеда *кирк* диб ава. Ам лезги чIала ишлемиш хьийизмач. Дагъустандин бязи чIалара ама (месела, дарги чIала) вични “хва,

гада” лугъудай манада. А тІварцІин теквилин къадардиз талукъ форма лезги чІала анжах гына? гыниз? гынай? суалриз жаваб гудайла ишлемишда (*Крка, Крказ, Кркай*). И къетІенвили ва гъакІни а хуьруьн тІварцІиз гынаг? гыи чка? хьтин асул падеж тІалабдай суалар эцигиз тахьуни винидихъ лагъанвай гиман тестикъарзава. Гилан Кркар келима эвелдай а хуьруьнбур, анин агъалияр къалурдай форма тир, ойконим (хуьруьн тІвар) тушир.

Курахуьр

И хуьруьн тІвар итимдин тІварцІикай ва я лакІабдикай хъайиди я. Амма эхиримжи вахтара бязи авторри ва гъа хуьруьнбуру ам *Куьре* гафунихъ галаз алакълалу ийизва, гъакъикъатда лагъайтІа, им еке ягълмишвал я.

Куьре хейлин чІалара мублагъ, гъар са затІ авай дигай чкадиз, “женнетдин” еридиз лугъуда. Са бязи чІалара *куьре* ачкардиз лугъуда, чи фикирдалди, гъа и мана *Куьре* виляятдин тІвар хьуниз себебни хъана. Жуйреба-жуйре себебар аваз а) къиздирмадикай хуьн; б) куьчери халкъарин тарашунривай яргъа хьун ва мсб.)

*Куьре*да лап геж вахтаралди хуьрер арадиз атанач, халкъ дагълух ва дагъдин ценерив гвай чкайра бинеламиш хъана, кІвалерни сад-масадав кикІана, садан къав масадан гъаят жедайвал, эцигиз хъана. *Куьре* лезгийри тамамвилелди са къадар геж “освоитна”, ана чІехи хуьрерин къазмаяр, ятахар, хир тІундай чкаяр ва мсб. пайда хъана. Гуьгъуьнлай дуьньядин гълар дегиш хъана, куьчерайрин чапхунчи къушунар амукънач, халкъдин дуланажагъ ва яшайишдин истемишунар дегиш хъана, лезги халкъ яваш-яваш *Куьре*дин аран чкайриз куьч хъана, эбеди яшамиш жедай къулай шартІар авай хуьрер арадиз атана.

Куьре лезги топонимикада лап чІехи чкайрин тІварарикай сад я, ам Лезгистанда анжах *Къуба над* хьтин чпик еке мензилар акатзавай са тІимил къван гафариз къаншар яз ишлемишиз жеда. Я *Курахуьр*, я *Кра* (Ф.Нагъиев)

тIвараралди ам эвезун еке гьалатI я, вири Куьредин чIехи шаир ва ватандин азадвал патал чан эцигай *Куьре Меликакай Кра Мелик* авун генани зурба гунагь ва тахсир я.

Курахуьр гафунин ери-бине лап дуьздал алайди я: *Кур* тIвар алай касдин хуьр. *Кур* гаф вич “буьркьуь” лагьай чIал я. Гьа и манада ам лезгийри ишлемишни ийизва: *курбазар, зигьинкур, Курдемир* ва мсб.

В 60-х годах XVII века на расстоянии 12 часов езды от Дербента на границе Дагестана находился город *Кура*, в котором насчитывалось около 10000 человек населения. Килиг: Х.Х.Рамазанов, А.Р.Шихсаидов “Очерки истории Южного Дагестана”, Махачкала, 1964, стр. 51.

Мумкин я, рахун къадим Кьурагьрикай физва.

КуркIура хуьр

Им Кур “буьркьуь” ва я “КIур” тIвар ва я лакIаб алай касдин хуьр лагьай чIал я. *КIур // КIура* адетдин тIвар яз авар чIала силлидаказ ишлемишзава (*КIура Магьамад* ва мсб.). Лезги чIала ам куьгьне хьунин эсердик актанава, ятIани бязи чкайра дуьшуьш жезма. Месела, КIирида *Ша КIурад Кьурбан* лугьудай кас авай.

Куьре

Лезгистандин чIехи пай акатзавай и термин Дагьустан монголрин гьилик хьайи девирда пайда хьана. Адан мана “*мублагь ва гуьзел*” чка, вилаят я.

Еке магьалриз тIварар гьа чкадин агьалийри ваь, маса халкьари гуда. “большие области обозначаются официальными властями, посторонними, а меньше самими жителями” кьейд авуна П.К.Услара (Килиг: Адан “Древнейшие сказания”).

Куьре тIварцIиз сесерин туьшвал авай Корея, манадин жигьетдайни чун рахазвай келимадиз мукьва я. Гекьиг: “Юнескодин курьер” журналдин 1979-

Йисан январдин номердин 3-чина кхьенва: “Название *Корея*, принятое на Западе, произошло от династия Коре, правивший страной с 918 по 1392 год (слово “*Коре*” может быть переведено как “высокая и прекрасная”).

Чечен чIала “куьре” гафунихъ маса мана “*ачкар*” (фазан) ава? Имни дуьшуьшдин кар туш, лезги турпагда ачкара анжах Куьре патта жезвайди тир. Ханари, беглери ва кьерехдай атай гьукумдарри иллаки, Куьреда ялар ядай, гьуьрчер ийидай.

Маса чкадал П.К.Услара давамар хьувуна: “Заметим притом, что иноязычные названия чаще выпадают на долю целым провинциям, чем урочищам: первые нередко не искусственно придумываются правительствами, последние даются народом”. Килиг: П.К.Услар “Древнейшие сказания о Кавказе”. Тифлис, 1881. стр. 14.

Куьредин турпагъ ва сергьатар кьилдин авторри жуьреба-жуьре тайинарзава “Кавказцы” лугьудай ктабда Кура и саягъ тайинарзава: “К Югу и Западу с владением Хонбутага Казикумухского и лезгинами называемыми Кура”. “Кавказцы”, стр 341.

Куьре вилайтдикай веревирд ийидайла, лезгийриз кьуншийри лугьузвай тIварарни фикирда ва гьисаба кьуна кIанда: 1) Курали (рутулри ва цIахурри); *Курали киштум* (арчинри) ва мсб.

Къафкъаз.

Дагъустандин ва РагъакIидай патан чIалара дегъ заманрилай инихъ ишлемишзавай и машгьур оронимдикай ва я меготопонимдикай чун инлай виликни рахайди тир, ана чна и гаф сад хьтин манаяр авай кьве паюникай (*Къаф* ва *Къаз*) хьанавайди тестикьарнай. А гафарин манани анжах “дагъ” тирди кьейд авунай.

Гила чал *Къавкъаз* гафунин маса баян гьалтна (машгьур писатель Александр Дюмади ганвай). Адан тедбирда *Къаф* ва *Къаз* келимаяр чара-чара

манаяр, гьатта къаншар манаяр авай гафар тирди къейд ийизва: *къаф* “дагъ” ва *къаз* “дар чка, дагъар, дерин ва гуьтIуь меркIи” (“теснина”), санлай “Къафкъаздин” баян (дагълар ва дагъарар).

Им фикир гуниз лайих веревирд я. Чазни ам гьакъикъатдиз мукъва яз аквазва.

Алава. *Къаф* ва *Къаз* къилдин гафар яз ва я маса гафарин паяр язни дуьшуьш жезва: *Къаф* “дагъдин тIвар” (*Къафдагъ*) - топоним (лезги ва маса чIалара); *къаз*-машгъур *Къазбек* топонимдин пай.

Къафкъаз тIварцIин ери-бине тайинариз гзафбур алахъна. Литературада хейлин баянар лагъанва. Чаз а баянрикай масадбурулай чIалахъ хьуниз лайихбур яз къве баян аквазва: 1) *лацу* (ва я цIарцIар гузвай) *дагъ* (ва я къав). 2) виридалай къакъан къве дагъдин тIварар садак акахъна арадиз атун (*къаф* (дагъ) + *къаз* (дагъ) - *Къафкъаз*. Гекъиг: 1) *къафдагъ* (лезги чIал); 2) *къаф* (фарс чIал). Килиг: М.Н.Мельхеев.- Географические имена. И.Учпедгиз. 1961, стр. 95.

Къугъан

И хуьруьн тIвар “хуьр” мана авай умуми гафуникай арадиз атайди я. А гаф бязи уьлквейра ва чIалара агъалияр яшамиш жезвай чкайрин (шегъеррин, хуьрерин) тIварарик абурун пай яз дуьшуьш жезва. Месела, Индияда, *-пур*, *-нагар*, *-гарх*, *-гандж*, *-абад*, *-ур* элементрихъ галаз *-гаон* гафни ишлемишзава. Адан дуьм-дутьз мана “хуьр” (“деревня”) я. Гьикъван *гаонни къугъан* гилан сесерин жигъетдай сад мукъуьдаз ухшар туштIани, абур къведни са гафунин варианттар я. Идалайни артух, гьатта бязи лезги хуьрерин тIварарик (Муьгъверган, Кутурган, Яргун, Целегуьн) дуьшуьш жезвай *-ган* (*-гун*, *-гуьн*) элементарни хсусан гьа дибдикай (*гаон*) арадиз атун мумкин кар я. Гьелбетда, Индиядай атана лезги хуьрерал тIварар эцигнач. Арада маса чIалар ва гьабурал рахадайбур ава (месела, иранлуяр ва фарс чIал). Килиг: А.М.Дьяков. Некоторые вопросы современной индийской топонимики. Топонимика Востока 1962, 53-

59-чинар.

Къуруш

И тІварцІин гьакъиндай са шумуд риваят ава: 1) И гаф Алейксалам Мегъамед пайгъамбардин сихил корейшитрихъ галаз алакъалу авун. Им акъулди атІудай кар туш: Къизмиш Аравиядин эгълияр дагъдиз хкаж хъана Европада виридалайни гъуьндуьрда авай хуьр кутун четиндиз чІалахъ жедай кар я. Амма са кар лап мумкин я: Къакъан дагъда къеле (дяведин жигъетдай мягъкемарнавай чка) яратмишун ва гъадаз корейшитрин тІвар гун (гекъиг: *Кала корейш* Къайтагъдин сифтегъан меркез). 2) *Къуруш* гаф ирандин сифте чІехи пачагъ *Киран* къвед лагъай тІвар тир. Кир пачагъвиле тестикъ хъайидалай инихъ 2554 йис алатнава. Къурушдин хуьруьз гъакъван яш ава лагъана тестикъарун четин кар я. Идалайни гъейри, и гиман сад лагъай гимандиз акси я. Винидихъ лагъайбурулай гъакъикъатдиз артух мукъва тир къве гиман мадни ава: 3) Къуруш “къуркъушум” терминдин бинедал арадиз атун; абур (*Къурушни къуркъушум* са дибдин гафар яз гъисабун). 4) *Къуруш* *крыз* гафуниз мукъва авун (*Крыз // къирицІ* азербайжванда бинелу хъанвай дагълух халкъ, чІалан жигъетдай лезги чІалаз лап мукъва миллет. И эхиримжи гиман виридалайни гъахълуди яз гъисабна кІанда.

Къуруш гафуниз *Куруз* лугъудай вариант ава, ам *крыз* гафуниз генани мукъва я (Килиг: “История Абумуслима”).

Къурушрикай мадни килиг: Х.Х.Рамазанов ва А.Р.Шихсаидов. Очерки истории Южного Дагестана 89-ч. “Кавказы” ктаб, 38 ч.

Кусар (КцІар)

И шегъердин тІварцІин гъакъиндай ихътин гиманар малум я: 1) Ам “кас” гафуникай адан гзафвилин къадар цІийи функцияда (чка къалурун паталди) ишлемишайла, арадиз атана, яни а тІвар кас “итим; эркек итим” (“мужчина”)

гафуникай хъайиди я. (З. Ризванов) 2) Бязибуру и тІвар урус чІалан, хсусан *гусар* гафунин бинедал пайда хъайиди яз гысабзава. Гъакъикъатда и тІвар Къусардин мукъувай авахъзавай Кузар вацІ (Кузар-чай) лугъудай гидронимдикай хъайиди я.

Делилар: Дагъустанда хейлин вацІар гъайванрин тІварарихъ галаз (хеб, къун, цегъ ва мсб.) алакълу я. Кузар-чайдин этимондани гъахътин тІварар ава “Къунан вацІ” (кІела - *Къулан вацІ, Самур*). Къайсу (гекъиг: хуьруьн тІвар - Къойсун) ва мсб.

Метлеблугу месэла ам я хъи, *Кузар* гафуна -дар ваъ, лезги чІалан эхир -ар мягкъем хъанва. Азербайжан чІала *Куз-чай* термин ишлемишзава. *Къусар* тІварцІихъ *КцІар* лугъудай вариант ава. Адан ери-бине къве жуьре ачухариз жеда: 1) Я ам айгъамдалди *гусар // Кусар // КцІар* гафарик квай сесерин мукъвавилел бинеламиш хъана къуншийри къундармишай келима я. 2) Я ам *Къусарда* гусаррин полкар хъун ва абур лезгийриз хуш тахъун, такІан хъун себеб яз къасухдай ишлемишзавай вариант тир.

Ибурулай гъейри, са гиман чахъ мадни ава: мумкин я, азербайжан чІалан *Кузар-чай* тІварцІелай вилик вацІун тІвар *КцІар* вацІ тир, гугъгъуьнлай гъа тІварцІин бинедал туьрк вариант (*Кузар*) пайда хъана. КицІерин, кацерин, пеленгрин ва мсб. кІвачихъ водоемриз тІварар гун хейлин халкъарин, иллаки Востокдин топонимикайра гегъеншдиз дуьшуьш жезвай кар я.

Кусар, чи фикирдалди, са акъван куьгъне къадим тарихдин хуьр туш. И кардин гъакъиндай а чкадин къуша тІварцІи (гила ам ишлемишзамач) ЦІийи Къуба лугъудайда шагъидвал ийизва. “Апшерондин полкунин тарих” ктабда Кусары тІварцІин патав гъамиша скобкада “Новая Куба” кхъенва. Килиг: “История Апшеронского полка”. Санкт-Петербург, 1892, том 1, стр. 272, 278 и др. Гъа инал тІвар къунвай ктабдихъ акалнавай (тІварарин) Алфавитный указателда Кусары шегъер, хуьр лагъана ваъ, урочише я лагъана тайинарнава. Килиг: Гъа ктабдин Алфавитный указателдин X чин.

Амма *Къусар* гафунин халис ери-бине араб чІала ава. Ам араб чІалан *Каусар // Кавсар* гафуникай хъанвай тІвар я. Къусарда дугъриданни абукевсер хътин къайи ва тІямлу яд авай женнетдин булах ава. Гъадакай чкадиз ва шегъердиз тІвар хъана.

Къеан (КъегІан, Къегъан) - хуъруьн тІвар (Сулейман-Стальский район).

И гаф къве дувулдикай арадал атайди хъиз аквазва. Амма гъакъикъатда ам са дувулдин сая гаф я. Ам чи чІала монголри тунвай гаф я, адан дуьм-дуьз мана “хан” лагъай чІал я. Аквадай гъаларай, а хуьре Къеандал са чІехи касдин резиденция хъана. Гекъиг: а) *Коан* “хан”, князь (алтай чІал); б) *коганат* (урус чІала тарихдин термин. Мисал: *Рази туштІа, Къеанрин суддиз вач*. И зарафат квай “буйругъдини” чи гиман гужлу ийизва, яни а хуьре дуван ийидай кас, адан резиденция хъайиди.

Къелегъ

Лезгийрин турпагъда авай чІехи, къакъан дагъларикай сад тир и дагъдин тІварціикай къве фикир ава:

а) Вич бегъем къакъанди ятІани, и дагъдиз хкат хъана экъисай кІукІ тахъун анихъ амуькрай, ам гъар гана, дуьзмишнавай ник хътин дуьзен майдан я. Мумкин я, ина къезил *къелен вирер, лекъвер* хъунухъ, яни дагъдин тІварціик *къел* диб хъунухъ.

б) Къурагъ райондин Къуьчхуьррин къуншидал Къелер дагъ лугъудай чка ала. Тарихчийри гъана *къелар // къилар* лугъудай миллетдин са шумуд хуьрни хъана лугъузва. Гуьгъуьнлай къуншийрихъ галаз еке къал-макъалар хъунухъ себеб яз, абур рагъ экъечІдай патахъ куьч хъаналда. Белки дагъдал гъа халкъдин тІвар акъалтнатІа?

Лагъана кІанзавай са лишан мад ава: Къелегъай цин гъайванрин хъитІрепІар (ракушкаяр) жагъизва, а дагъдин ценерив гзаф чкайра гъуьлуьн

къум хътин къум гва. Белки им вулкандин нетижада ваъ, акси яз, чил авайвал хкаж хъунин нетижада арадал атай дагъ ятIа?

Къилар // къелар халкъдин гъакъиндай килиг: “Лезги газет”
Н.Ибрагъимован макъала.

КъепIир. Хуъруьн тIвар (Къурагъ ва Марамдхуъруьн районар)

И ойконим (хуъруьн тIвар) къепIирвийри чпи ва къуншийри регъятдаказ баянламишда: *КъепIир* - яни “къве пIир”. Ихътин тедбирдал рази хъун четин я, ам анжах сесерин туъшвилел бинеламиш хъанвай къалп баян я. Лугъун лазим я, гъадалай мягкем маса баянни авач, амма и тIварцIин вичин къетIенвилери са бязи умудлу фикирар арадиз гъизва.

Сад лагъайди, *къепIир* гаф вич маса чIалай атайди я. И кардин гъакъиндай ам падежриз дегиш хъунин саягъди шагъидвал ийизва (*КъепIирдал*, *КъепIирдила*).

Къвед лагъайди, и тIварцIин ери-бине туъркверинни-монголрин чIалара ава, гекъиг: *коьпир* “муьгъ” - ногой чIал; *капир* “хъипиди” – монгол чIал. Инал гъанвай таржумаира авай лишанар къведни *къепIиррин* топонимикадиз хас я; КъепIирринни КIирийрин арада авай муьгъ Къурагъ вацI меркIида гъахъдай чкадин сивел ала, ам КIиридилай КъепIирриз мукъва я. Идалайни гъейри, алатай девирра муькъвер лап тIимил авайди тир, абурукай хуърер ва маса ерияр къалурдайла, абурун тIварар язни менфят къачузвай, иллаки масанрай атай, лезги чIал течирбуру. *Капир* гафунихъ инал тIвар къур монгол чIала са мана мадни ава – хъипи (ранг), хъипи (накъв). И кардихъ галазни *КъепIир* тIварцIин алакъа ава. Виликдай хуър анжах дагъдин ценел алайди тир, хуъруьн юкъвал алай муькъвелей анихъ анжах сурар ва *таа* Къелегъин ценел агакъдалди гъамиша яд авай вир тир. А вирин рангни хъипиди тир.

Пуд лагъайди, КъепIиррин нугъат, рахунар, хейлин гафар патав гвай хуърерин рахунрилай тафаватлу я. Ам асул гъисабдалди Къуба патан лезгийрин

нугъатдиз мукъва я. И къетІенвилини винидихъ лагъанвай чи фикирар, гиманар са къадар гужлу ийизва. КъепІиррин турпагъда авай дередал алай Хурдат тІварцІини чи тедбирар дуьзбур хъиз къалурзава. Гекъиг: Худат Азербайжан Республикада авай лезги шегъер.

Къурагъ

Лезгийрин лап куьгъне ва чІехи хуьрерикай сад тир, халкъдин тарихда зурба роль къугъвай и хуьруьн тІвар вичин къурулушдиз килигна, халис лезги гаф я. Гъадаз хътин эхирар авай умуми гафар ва хуьрерин, чкайрин тІварар гзаф ава. Идалайни башкъа, адаз ухшар хуьрерин тІварар Дагъустандин маса халкъарин турпагърани гьалтзава. И кардини рахун физвай тІварцІин ва хуьруьн къадимвиликай шагъидвал ийизва. Къурагъ вичин вахтунда лезгийрин виридалайни чІехи хуьр ва я шегъер яз хъана. И фикир ихътин делилри тестикъарзава:

1. Къурагърин булахдин цлан кІане авай машгъур къванцел Къурагърин мулкарин сергъятар икІ къейд авунва: “Къурагърин дагълар ибур я: ХипитІрин регъвелей Цукул лугъудай дуьзен чкадал къван ва Гъажид къванзел агакъна, ва гъакІни Кул-кулдин кукІвал къван ва АрхитІрин дагъдин кукІвал къван ва Хверезрин муькъвел къван ва Друштулдин ратІрал къван ва гъакІ Хуьпуькърин дагъдин кукІвал къван. Ибур я къибле патахъай нисини тежедай: Къулан вирелай *Т-р-к-а* къилел къван КІимихуьрелай виниз ва Тителрин кІаникай физвай гъвечІи вацІал къван ва Цилинги лугъудай килисадин (монастырдин) муькув гвай Ругун хуьруьн ламарин кундал къван”. (Гъижрадин 757 йис урус тарихдин 1355-йис, яни 635-й. инлай вилик). Килиг: 1) Л.И. Лавров. Из эпиграфических находок Дагестанской экспедиции. Смаэ, т. XVII, 1957, стр. 375. 2) Х.Х.Рамазанов и А.Р.Шихсаидов. Очерки по истории Южного Дагестана. Махачкала, 1964, стр. 50. Ихътин ва икъван мулкар гъар кткай хуьруьхъ жедайди туш.

II. Лезгияр яшамиш жезвай чкайрикай сад тир *Куьре*-дин тIвар Кура вацIухъ галаз алакьалу ийизва. А гафунин диб С.Стальский райондин *Курхуьруьн* тIварцIе сахламиш хьанва лугьудай тестикьарунни ктабра гьатнава. Чи фикирдалди, ибур садни гьакьикьатдиз мукьва гиманар туш. 1) Кура вацI гьинай, Курхуьр гьинай? 2) Кьадим чIалара *кур* гаф вич хуьруьз лугьудай. Месела, шумеррин чIала. 3) Курхуьр кьадим хуьрерин жергеда тваз жедач. Ам “Кур” тIвар (ва я лакIаб) алай касдин тIварцIихъ галай хуьр я. Ахьтин хуьрер сифте лезгияр яшамиш жезвай дагьлух чкайра садни авач. Кур хуьр лугьудай тIварцIиз Куркент вариант хьуни инал лагьай фикир тестикьарзава.

III. *Кур, кура* гафар Кьурагь тIварцIин дибдихъ галаз алакьаламишун чаз винидихъ эзберай гимандилай хейлин мягькем яз, гьакьикьатдиз мукьва яз аквазва.

Сад лагьайди. *Кур, Кура* агьалияр яшамиш жезвай гьар гьи чкадиз хьайитIани лугьудачир, а гафар (тIварар) анжах чIехи, гзаф агьалияр авай, амайбурулай еке хуьрериз (шегьерриз) лугьудай. Ахьтин хуьр яз Куьре пата Кьурагьрилай гьейри тIвар кьаз жедай чIехи ва вичин тIварцIин сесерин жигьетдай гьабуруз мукьва диб квай маса хуьр авач. Гекьиг: Кьурьанда Мекке шегьердиз “Умм-аль-Кура” лагьанва. Им лап чIехи шегьер, “шегьеррин диде” лагьай чIал я. Кьурагь белки шегьеррин диде хьанач жеди, ам лезги хуьрерикай виридалайни чIехиди хьунухъ мумкин кар я.

Кьвед лагьайди. Исятда лагьай чи гиман кьуру фикир туш, адахъ вижевай бине ава. Кьурагьрин мукьув Гияр лугьудай хуьр ва я шегьерни хьана. И кардин гьакьиндай риваятар, халкьдин манияр ава. Лезги шаиррин чIалар авай эвелимжи кIватIал акьудайбурукай сад тир кьурагьви Агьмедов Тагьира вичиз литературадин лакIаб яз “Гиярви” гьавайда хкяначир. Амма адаз Гияр Кьурагьиз вичиз ваъ, адан мукьув гвай, адан агьалийриз яшайишдин рекьай кьуллугъ ийизвай маса тайифаяр, хсусан алишверишдал машгьул чувудар жезвай гьвечIи поселок хьтинди (слобода) тирди чизвачир. А тайифайрин

векилар хъипи рангунин къетIен партал алукуниз мажбур тир. Гъа парталдизни “гяяр” лугъудай. “Дербенд-Наме” лугъудай тарихдин хроникада чал ихътин малумат дуьшуьш жезва: “Дагъустандин маса виляятривай: *Хумри, Къурагъ, Кубба, Калхан, Ахты, Хуналик, Рутул, Захур, Кумук, Авар, Карах, Гидатли, Таргу, Ихран, Эндери* – таа атана Гуржистандин сергъятдал агакъдалди, къачузвай хардж лагъайтIа, ам Абу Муслима Шахбаладиз ва адан аялриз (несилдиз) хъурай лагъана. Гъадан ихтиярда Абу Муслима вири и виляятар идара авунни вугана”. (Килиг: Мухаммед Наби Акташи, Дербенд-Наме, Дагкнигоиздат, 1992, 151).

Сад лагъайди. *Къурагърин* тIвар *Авар, Таргу, Кумук, Кубба* ва маса виляятрин жергеда къун - им вич еке важиблу кар я.

Къвед лагъайди. Лезгийрин хуьрерикай анжах пудан тIвар къунва ва абурун кIвачихъ виляяттар янава (*Кубба, Ахты, Къурагъ*).

Пуд лагъайди. *Кубба; Ахты* виляятар гъи чкаяр ятIа, абурук гъихътин хуьрер акатзаватIа, чаз шаксуз чизва. Бес Къурагъ виляят гъим я? Адак Лезгистандин гъи дереяр, хуьрер, мулкар акатзава? Чи фикирдалди, *Кубба* ва *Ахты* виляятар квачиз амайбур вири, яни Куьрепад лугъудай чка вири санлай, сифтени-сифте адан дагълух пай ва къуншидал алай яхулринни агъулрин хуьрерни кваз.

Къурагъ тIварцIин ери-бинедин гъакъиндай куьрелди икI лугъуз жеда: и гафунин сифтегъан умуми мана *хуьр*, агъалияр яшамиш жезвай чIехи чка (пункт) тир. Гележегда хуьрер лугъудайбур гзаф хъайила, *Кур (Кура)* умуми гафвиляй тайин тир чкадин тIварцIиз элкъвена ва гъахътин тIварариз хас кIалубда гъатна (*Къурагъ*). “История Апшеронского полка” лугъудай 2 томдикай ибарат ктабда Кюре виляятдиз *Кюраг* лагъанва (Килиг: том, 1, 384-чин). Им гъавайда ишлемишнавай келима туш: Къуба шегъердин тIвар гъадан къваларив гвай чкайриз, виляятриз санлай гъикI лугъузвайтIа, Куьре хандин резиденция авай чIехи хуьруьн тIвар Къурагъ гъадан гъилик квай виляятдизни лугъузвай.

Ингъе а цIарар:

“Дагестан в политическом отношении делился на подвластный или мирный и вольный. Под именем “Мирного” разумелись деревни, лежавшие на низменности в владениях Шамхала. В Каракайтаге, Табасаране и Кюраге (подчеркнуто нами - Р.Г.), вся Куба и округи, простиравшиеся от нее на юг и восток”.

Чи фикирдалди, инал *Кюраг* вири Кюре вилаятдин манада ишлемишнава. Шаир Ибрагъим Гъуьсейнова Лезги газетда “Къурагъ” гафуниз къариба баян ганва. Амма адахъ галаз рази хъун мумкин туш (Килиг: Лезги газет, 1999-й.).

КъуштIил (Хивский район)

Штул, КIутIул (Курахский район)

ТуруштIул (текст курахского камня)

ЦIуртIил (Табасаранский район)

Вири и тIварарик *-тIул (-тIил)* компонент ква ва адан мана, аквадай гьаларай, “векъ”, “тамун юкъва авай ачух майдан” я. И гафарин сад лагъай компонентрин манаяр якъинвилелди лугъун четин я. Амма са бязибурун патахъай чахъ ихътин гиманар ава:

1. *Дуруш тIул* идан дубм-дубз мана “дубзен векъ, чка” я. Гекъиг: 1) *дурус* // *дуруш* “дубзен, дубз” (авар чIал); 2) *дуру* (алцифай, михьи) (лезги чIалан нугъатар).

2. *КъуштIил* мумкин я: “нуькIверин, къушарин векъ”. Табасаран чIала рахун физвай компонент *-тIил (-тIул)* квай умуми гафарни ава: Месела: *хутIил* “цадай ник” эвелдай адан мана “ник-векъ”, “цадай векъ, поляна” тир.

Чпин къурулушдик компонент *-тIил, -тIул* квай гафариз хуьрерин тIварар *КъванцIил СтIал*-ни мукъва я. Абурун кIалубар сесерин жигъетдай хейлин дегиш хъанватIани, мана-метлебдин ва къурулушдин мукъвавал гъеле къатIуниз жезма.

Къуьчхуьр

Им лезгийрин лап куьгъне ва чӀехи хуьрерикай сад я. Умудлу гиман гьелелиг авач. И тӀвар къурулушдиз килигна са шумуд гафуниз мукьва ийиз жеда:

1. Лезги чӀалан фиярин нугъатда “квадарун” лугьудай мана авай глагол *кучихьир* ава. Мумкин я, хуьруьн тӀвар гьа и глаголдин дибдикай хьун: таквадай, чуьнуьх хьанвай, квахьнавай хуьр.

2. Хкемар лугьудай хуьруьн нугъатда *Качхвар* “Дерин кӀамуз”, яргъи дерин чухурдиз” лугьуда. И гафни Къуьчхуьр тӀварцӀин этимон хьунухь генани мумкин я.

3. *Чухур* гаф вични хуьруьн тӀварцӀин диб хьун мумкин я. АкӀ хьайитӀа, а тӀварцӀин эвел кьиле авай элемент *куь-* (*хьи*) кьилдин гафуникай амай кӀус я, вични я лишан, я къадар къалурдай гаф я.

4. Эгер маса чӀаларин делилрикай менфят къачуртӀа, виридалайни мукьва гафар туьрк чӀаларин *къой* “лапаг”, *къайгу* “чубан” я: *къой-чухуьр*, яни *чубанрин хуьр*. (Гекъиг: *къойчу* “чабан” (къумукь чӀал).

Къуьчхуьррин къадимвал ва лезги хуьрерин арада чӀехи хуьр хьунухьин гьакъикъи лишанар ибур я.

1) Къуьчхуьррин хуьре Абумуслима эцигай мискӀин ава. А мискӀин Дербентдин Жуьмя мискӀидин тай я. Ахьтин мискӀинар гьар гьина хьайитӀани эцигайбур туш. Лезгийрин турпагъда авайди ахьтин 4-5 мискӀин я (Ахцегь, СтӀал ва мсб.).

2) Кефер патан Къафкъазда виридалайни куьгъне эпиграфиядин памятник (къванцел кхьенвай текст) Къуьчхуьрай жагъанва. Килиг: Эпиграфические памятники Северного Кавказа, часть I. надписи X-XIII вв., Москва, 1966, 49; 57-чинар. “Очерки истории Южного Дагестана”, 39-40-чинар.

КІри (КІир, КІрар, КІрирар, Икра) (Къурагъ район)

Лезги хуърерин бязи тІварарик ахътин гафар ква хъи, абурун ванер маса умуми гафарин ванерихъ галаз туъш жезва ва я гъабуруз лап ухшар я. Чун вичикай рахазвай хуъруън тІварни гъахътин ойконимрикай я.

Къейд авур къетІенвал себеб яз, а тІварарин ери-бинейр гзафбуру, сифтени-сифте гъа хуъруънбуру, лап регъятдаказ тедбир *ийида*, ахпа а этимология сивяй-сивиз, несилдилаь несилдал физ чІала, гъатта илимдин ктабрани *гъатда*.

КІрирарин хуъруън халисан ва эвелимжи тІвар КІир я. Ам, бязи къетІенвилер гъисаба къуна, тайин тир чкадиз лугъудай гаф, чкадин тІвар тир. Яваш-яваш а гаф хсуси тІварціиз, инсанар яшамиш жезвай чкадин тІварціиз ономастика илимда ойконим лугъудайдаз элкъвена. Ана яшамиш жезвай агъалийрал *кІирар* лугъудай тІвар акъалтна (фикир це: *кІирер* ваъ, *кІирар* (!) *Гъина? гъиниз? гъинай?* лугъудай суалриз *кІира*, *кІираз*, *кІирай* гафаралди жаваб гуз хъана. И формайрин сад лагъай слогдик квай ачух сес (и), адал ударение алачирвиляй, зайиф хъана, винидихъ эзбернавай формайрин эвезда *кІрар* (агъалияр): *кІра*, *кІраз*, *кІрай* ванер авай са слогдин келимаяр пайда хъана. И гафаринни “къециз экъечІун” мана авай глаголдин формайрин ванерин мукъвавал себеб яз эхиримжибур *кІраз*, *кІрай* ва мсб. къвердавай тІимил ишлемиш хъувуна.

КІир дибдикай хъанвай “кІири” гаф къвердавай силлиз ва цІийи манада гегъеншдиз ишлемишиз хъана. Асилдай *КІири* гафунин мана КІиридай гъайи ва я КІиридай тир дишегъли къалурун тир, эркекдиз *КІири* лугъуз жедачир. Къвез-къвез *кІири* келимадин мана умумиламиш хъана, адан гзафвилин форма вири кІириэгълияр, кІирирарин вири жемят санлай къалурун патал ишлемишдай мумкинвал ва адет гегъенш хъана.

Икра форма азербайжан *икъра* гафунин урусламиш хъанвай тай я, ам, адет яз, картайра ва официальный документа ишлемишда. Чна винидихъ гайи баяндин чІалахъ хъун патал, адан гъакъикъивал къатІунун патал “икра”

формади хъ ва я вариантди хъ еке метлеб ава, ада и келимади хъ *кІра* жуьре хъайиди тестикъарзава.

Структурадин жигъетдай и хуьруьн тІварцІиз мукъва ойконимар лезгийри хъ мадни ава: гекъиг: *Крар* (Къара Кюре), *Грар* (Докъузпара район).

1) Лак чІала *кІури* “чими, кудаи” лугъудай мана авай гаф я. КІурийрин хуьруьн турпагъда “фан яд” тІвар алаз чими яд авай булах ава. Хуьруьн тІвар гъа булахди хъ галаз алакъада хъун мумкин я. Чими яд хъунухъ чкадин чІехи, вил хкІадай, хуьр алай чка тайинардай къетІенвал я.

2) Бежитин чІала *кІяря* “вир, яд акъвазнавай чка, легъв” манаяр авай гаф я. КІурида гъахътин чка (гила адакай хуьруьн чІехи магъле хъанва) *КІваран легъ* лугъудайди ава. Мумкин я, рахун физвай келимайрин чпин ва абурун мана-метлебрин туьшвал дуьшуьшдин кар туш.

3) Агъулри кІарасдиз *кІур* лугъуда. ЧІехи тамар мукъвал алай ва вични виликдай тамарин юкъва авай хуьруьз *кІур кІур* (акъахъдай “ходули” ва я галкІурдай “крюк”) гафарикай тІвар хъунухъ. *КІур* диб “кІарас” манадиз мукъва мана авай бязи лезги гафарани ама: *кушкІур, мукІур*.

4) *КІури* ва я *вакІан кІури*, малум тирвал, цацарал жедай хъипи цуру цІурицІризни ва гъабур жедай тарциз вичизни лугъуда (урусдалди “облепиха”). И гафуникай хуьруьн тІварцІиз этимон хъунухъ лап мумкин кар я. КІуривийри чпи *кІурийрин кІам* лугъудай ибара хуьруьн тІварцІин эвезда ишлемишда: и кІурийрин кІама тахъай кар амач: *КІурийрин кІамай ваз вуч акъатна кІанзава? Чан жуван кІурийрин кІам!* И карди *кІури* гафунин бинедал хуьруьн тІварцІиз гузвай баян гужлу ийизва, амма рахун алачиз субутарзавач.

Хуьруьн патарив гвай набататриз килигна ганвай хуьрерин тІварар мадни ава. Месела, табасаран хуьр Заза (“заз”) лезгидалди “цаз” мана авай гаф; лезги хуьр Цацар ва мсб. Амма гъа и хуьрерин тІварарни набататрин тІварарихъ галаз алакълу авун вич тестикъ кар туш. А тІварар маса дибрикай, месела, тайифайрин тІварарикай хъунухъ мумкин я. Курд халкъдин са тайифадин тІвар

Заза я.

Сесерин саки тамам тушвал аватлани, набататдин тIвар тир *кIури* гафуникай хуьруьн тIвар хьун тестикъариз жедач. И гимандиз *кIури* гафунин къурулушди еке манийвал ийизва. Хуьруьн тIвар *кIури* ваъ, *кIур* тир. *кIур+и* “кIуриви” манада ва инсандин тIвар галаз ишлемишдай форма я: КIури Буба, яни кIуриви (кIуридай тир) Буба. Маса хуьруьз тухвай дишегълидизни КIури лугьуда. Гекъиг: Грар, амма Гири Сулейман, яни гириви Сулейман. Кркар, амма киркиви Муслим (А.Фатахов).

Рахун физвай хуьруьн тIварцIин диб *кIур* я. Гзафвилин къадарда адакай [и] аватна *кIрар* жезва (Гекъиг: Грар). Гзафвилин къадарда а гафунин манани дегиш жезва: *кIрар* а) “хуьр”; б) “кIуривиар” (гекъиг: СтIал “хуьр” - СтIалар а) “хуьр”; б) “стIалвиар”).

Ахцегъа яшлу несилди КIури хуьруьн тIвар яз ерли ишлемишдач: *Вун КIурай яни? КIура шумуд кIвал ава? КIураз хъфейла, Мегъамедаз саламар лагъ.* Им дуьшуьшдин кар туш, яргъал чкада куьгъне гаф, хуьруьн тIварцIин куьгъне кIалуб сахламиш хъанва.

кIури тIварцIихъ галаз сесерин жигъетдай туш жезвай гаф гуржи чIалани ава: *кIури* “киреж”. Гьелбетда, им хуьруьн тIварцIин диб яз гьисаб жедач, амма кIан хъайитIа и гафар алакъаламишдай мумкинвилер ава: 1) КIурида бул кIарасар ва кирежар куниз веже къведай вацIун къванер гьикъван хъайитIани ава. 2) КIурийрин мулкуна Калапад лугьудай чкада Кирежар кудаиди лугьудай микропонимни ава.

кIур тIвар алай хуьрер маса чIалалди рахадай халкъарихъни ава. Месела, официальный документа, картайра Карата тIвар алай хуьруьз ботлихвийри чпи *кIкIур-у* лугьуда.

кIури тIварцIиз талукъ са къейд мад ийиз жеда: лак чIала и терминдихъ галаз алакъалу ийиз жедай са гаф мад ава: *кIи* “устIар, устIарвал квай кас, пешекар”. ПIанну “дерево”; тIанну-кIи “древоточец, плотник”.

Малум тирвал, *Кири* устларар гзаф авай хуър я. Идалай гъейри, кирийрин микропонимикадани лак члалан гафар дуьшуьш жезва (месела, Ризан, Рзан ва мсб.).

Кири тварциз тешпигъ авай къариба факт К.Р.Керимова хиналугъ члалани къейд авунва: Кантыр-Кири “чукун”, кантыр-кири “чукунун”.

Мумкин я, и глаголдин пуд дибни (*кантыр* + *кири* + *кири*) хуьруьн тварце сахламиш хъанва. Килиг: К.Р.Керимов. Кандидатвилиин диссертациядин автореферат, 16-чин.

Клатрух

И твар “къветхверар” мана авай умуми гафуникай хъайиди я лагъана гиман ийиз жеда. Гекъиг: *Кетлюхрар* “къветхверар” (табасаран члал).

Кваран

И гаф хуьрерин патав гвай гъвечи вирериз, яд акъвазнавай чкайриз лугьуда. Гафунин ери-бине ничхирдин твар *квар* я. И гаф “кварквалаг” (дятел) лагъай члал я. *Квар* - маса тварарикни гьалтзава. (*Кварчагъ*).

Кваран легъ лугьудай микропоним Къепиррин ва кирийрин турпагда ава.

Кварчагъ

И гафунин ери-бине гъеле тайин туш. Анжах са кар якъин я: *Кварчагъ* ва даргийрин *Кварчак* (хуьруьн твар) са дибдикай я. Дарги хуьруьн твар официальный документа, картайра Карчамахи гафуналди эвез ийизва.

Кимихуър (Кбурагъ район)

И тварцин ери-бине *хима* лугьудай араб гафунихъ галаз алакьалу я. И гафунин мана сифтедай “къадагъ алай уьруьш, чур” (“пастбище”) тир.

Гуьгъуьнлай а гафунин мана дегиш хъана. Ада са чІехи касдин, хандин ва мсб. ихтиярда авай уьруьшар къалурзавай. И гафунин ери-бине тайинардайла, къуншидал алай хуьрерин тІварарин ери-бинеярни фикирда къунва. (Килиг: И ктабда авай “Хверез”, “Ашар” ва маса статьяяр).

КІурукІнар (Ахцегъ район)

И хуьруьн тІвар, чи фикирдалди, эрмени чІалан гаф я. Ихътин фикирдихъ къве делил ава: 1) Арменистанда ва Нагорно-Карабахда гъахътин тІварар алай хуьрер ава. 2) *Къуд-вад йисан* вилик яратмиш хъайи арменрин са милли гьерекатдин тІвар “Крунк” и гафуниз лап мукъва я.

КІутІул, Штул

КІутІул гафунин гъакъиндай са шумуд фикир хиялдиз къвезва. Эвелни-эвел къуншидал Штул тІвар алай хуьр хъуни а гафарин къурулушда тикрар жезвай ва я ухшар пай *-тІул*, *-тул* ва я *-ул* чара ийидай мумкинвал гузва. Идахъ галаз сад хъиз, абурун мана-метлебрани умуми са вуч ятІани ава лагъай гимандал гъизва.

И фикир чи чІалан ва маса чІаларин са къадар делилрини гужлу ийизва. Гекъиг: *Туруштул* (Къурагърин къван), *Къуруштул* (КІирийрин турпагъда), *Къуштул* (Хив район).

И делилрин бинедал хсусан ихътин нетижа хкудун мумкин жезва: *-тІул* (*-тул*) тайин тир чка ва я адан са къетІенвал къалурдай пай я.

Эгер и тІварарин къурулушда умуми пай яз *-ул* чара авуртІа, ам вичелай вилик квай паюнин гзафвилин къадар къалурдай эхир яз гъисабун лазим я. *-ТІул* (*-тул*) галачиз *кІу-*, *ш(у)-* паяр фикирда къуртІа, и тІварар (*КІутІул*, *Штул*) чи чІалан маса гафарин жергедик кутаз ва гъабуруз мукъва ийиз жеда. Месела, несилрин мукъвавилерин тІварарик: *хутул*, *путул*, *шутул*, *куруцІул*, *гытыл* (ахцегъ нугъат). Ихътин гафарин эвелимжи паярин манаяр алимри несилрин

галай-галайвал тайинардай числительнийриз, талукъарзава, яни *КІулІул* гафуна *кІу-Штул* гафуна *ш(у)*- числительнир я ва абурун манаяр галай-галайвал “къвед” ва “пуд” я. Гекъиг: *кІу*- “къвед” (хиналугъ чІал), *шубуб* “пуд” (табасаран чІал). И фикир дуъзди ятІа, *КІулІул* “къведар”, *Штул* “пудар” лагъай гафар я. *КІ*-, *ш(у)*-компонентрин къадар къалурдай мана фикирда къуртІа ва *-тІул*, *-тул* къилдин гафар тирди хиве къуртІа, *КІулІул*, *Штул* гафарин манаяр “къве тІул”, “пуд тІул” тир лугъуз жеда.

Къейд авурбурулай гъейри, *КІулІул* гафунив авар чІалан са гаф гъа авайвал дуъм-дуъз туъш я: *кІулІул*- “кацер” (авар чІал). Им гъакІан дуъшуъшдин туъш-ва я ухшамишвал яз гъисабиз тади къачуна виже къведач. И гимандин эсер (отголосок) кІутІулвийриз, хусан а хуъряй маса хуърериз гъуълуъз тухванвай дишегълийриз лугъудай лакІабра малум жезва.

Маза (Ахцегъ район)

И тІвар дуъм-дуъз туъш жезвай умуми гаф дарги чІала ава: *маза* “хеб, лапаг” (дарги чІал). Маса гиманар чахъ авач. Хуъруън агъалийрин майишатдин къетІенвилер, хипехъанвал фикирда къуртІа, и гиман гъакъикъиди хъунухъ мумкин я.

Мамрач

Мамрачар - им лезгийринни чувудрин уртах хуър тир. Адан тІвар чувуд чІаланди я. Ам *мамре* лугъудай дибдикай хъанва. *Хевроне* лугъудай чкада авай мегъуън тарарин кІапІалдин тІвар я. Ана вичин вахтунда Авраам яшамиш хъана. (Килиг: Сперанская. 189-чин).

Къейд: Мамрачрик лап геждалди чІехи тарарин рук квайди тир.

Маркъу

И топоним хейлин хуърерин мулкара дуъшуъш жезва. Адан мана “гатун

ййлах” тир. Амма гьар гьихьтин ййлахдиз хьайитІани “маркъу” лугьудачир. *Маркъу*, адет яз, хуьрелай вине авай, гатун вахтунда къара малар хуьн патал къулай шартІар (там, векъ, яд) авай ййлахдиз лугьудай. Бязи чкайра дагълух чкайра авай къалин тамузни *маркъу* лугьудай. Гекъиг: *марку // марко* “къарамалар хуьдай гатун ййлах” (бежитин чІал).

Мегъверган (Мегъарамдхуьруьн район)

И тІварцІин гьакъиндай адан ван хьайивалди икІ лугьуз жеда: им маса чІалан гаф я, вични туькІуьр хьанвай гаф, (Халис лезги куьгъне хуьрерин тІварар къве слогдинбур ва я гьахьтинбурукай хьайи са слогдинбур я). Амма и гафунин къурулушдин сирер акъван дуьзда алач. Ам лап чІалахъ жедай саягъ са шумуд жуьре анализ ийиз жеда. Хсусан гьа и карди а анализар вири санлай ва гьарма сад къилди са къадар дережада шаклу ийизва.

1. Эвелни-эвел и гафуна *мегъвер*- ва *-ган* паяр чара ийиз жеда. *Мегъер*- (са жизви дегишвилер аваз) “дагъ” манада маса чІалара гьалтзава. Гекъиг: *мегІар* “дагъ” (авар чІал). *-Ган* топоформант (чкайрин тІварар арадиз гьидай морфема-суффикс) яз хейлин чІалара ва жуьреба-жуьре кІалубда (*-ган, -га, -ги, -го* ва мсб.) аваз дуьшуьш жезва. Суффикс *-ган* дин гьакъиндай лагъай гафариз мисалар: *Алчиган* - Шеки шегъердай физвай вацІ, Кура вацІун хел; *Атешга* - “Аллагърин кІвал (кумирня)”, “цІун ибадатхана”; *Субурган* - монастырдин са жуьре (Тибетда); *Мурадга* - “мурадар тІалабдай чка”; *Манзилга* - “сурар, гур”; *Кутурган* - лезги хуьр; *Ахулго* - аваррин хуьр, къеле.

И, сад лагъай, веревирддин бинедал *Мегъверган* “дагъдин къвалал, дагъдин ценел алай чка, “хуьр” лагъай чІал я.

2. Дарги чІала *-ган* сложный суффикс я. Ам къве элементдикай: хуьрерин тІварариз хас *-ги* ва а тІварарикай абура яшамеш жезвай агъалийриз тІвар гудай *-ган* суффиксдикай ибарат я. Гекъиг: Даргийрин: *Махарги* (хуьр) - *махарган* (гьа хуьруьн агъалияр); *Мекеги* (хуьр) - *мекеган* (гьа хуьруьн агъалияр).

И делирал бинеламиш хъана рахайтIа, *Мегъверган* сифтедай “мегъверганвияр” лагъай чIал тир. Хуьруьн тIвар *Мегъверган* ваъ, *Мегъверги* тир. Им мумкин кар яни? Эхъ, лезгийриз *-ги* топоформант галай хуьруьн тIвар авай. (Месела: *Цилинги* (Къурагърин къван)). Гуьгъуьнлай а тIварцIин эхирдай - *и* гадар хъана, адакай адетдин къве слогдин тIвар *Цилинг* хъана.

3. Рахун физвай тIварцIин бязи къетIенвилер фикирда къуна килигайтIа, ам адетдин лезги хуьрерин тIварарин жергедай акъудиз жеда. Чи фикирдалди, *Мегъверган* са гъихьтин ятIани ритуалрихъ, ибадат авунихъ ва я жуьреба-жуьре суварар, къугъунар ва мсб. къиле тухунихъ галаз алакъалу эгъмият авай къетIен чка тир. Хуьруьз ам ахпа элкъвена. Гекъиг: 1. *Махраджан* (генани дуьз: *Мехреган* “персерин зулун (сентябрдиз 23) йикъанни йифен барабарвилиин сувар”) (Килиг: ктаб “Индиядин аламатар” (Чудеча Индии, 129-ч.).

2. *Сабурган* - Тибетда монастырдин са жуьре;

3. *Аташга* - “цIун храм, кумирня” (Килиг: ктаб “Къафкъазвияр”, 406-ч.).

Мегъверган тIварцIиз лап мукъва гаф *Хуьруьгрин* говорда ава: *Муэрган* “чIим-чIир нуькI”. Эхирни и куьгъне хуьруьн тIвар са келимадив мадни мукъва ийиз жеда: рагъэкъечIдай пата мусурманри чпелай гъейри маса динэгълийриз *мугияр* лугъуда. Халисан мугияр цIуз икрамдай шарабчияр я. *Муги* “гада” (Мугинский мальчик). РагъэкъечIдай патан шииратда лап силли образ я (Килиг: Физули. Избранное. Азгосиздат, Баку, 1958, 543-чин).

П.К.Услара “мегер” гаф “дагъ” лагъай чIал я лагъана кхъенва (“Древние сведения о кавказских горцах”, I VI чин).

И баян фикирда къуртIа, Мегъверган дагъдин кIанив, ценев гвай хуьр я лугъуз жеда.

МеркIи

И гафунин ва я микропонимдин асил куьгъне мана “дерин” (прилагательное) тир. Гила адахъ са шумуд цIийи манаяр хъанва: 1) ВацIун,

кІамун, “чланбар”, “чарчар”, (“Водопад”). 2) “Деринда, агъада гьалтнавай чка”, “вацІу вичиз дагъ, раг атІана арадал гъанвай гуьтІуь рехъ” (“коньон”) ва мсб. Идаз тешпигъ гафар маса чІалара амазма. Гекъиг: *мурхъ* “дерин” (дарги чІал).

Мискинжа // Мискискар

Эвелни-эвел, гьелбетда, и тІвар *мискІи // мискІин* гафунихъ галаз алакьалу ийиз кІан жеда.

Идалайни гъейри, ихътин ниятни рикІяй фида: белки им “кесибар” лагъай чІал ятІа, гъахътин *тенкъид* квай гафарикай агъалийриз, ахпа гъабур яшамиш жезвай чкадизни тІвар хьун лап тІебии кар я. Гекъиг: *мискинчи* “кесиб” (авар чІал).

Са гиман чахъ мадни ава: алимри къейд ийизвайвал, тарихда *мушка* лугъудай халкъ хъайидан гъакъиндай лагъанва. А халкъ са шумуд вариант тІварар: *миска, мосход, мосхион, мосхионос, мосхи* ва ихътин мсб. алазни машгъур тир. Белки *Мискиска* гафни гъа халкъдин тІварцІин са вариант ятІа? Килиг: Арн. Чикобавадин макъала. Журн. Вопросы языкознания, N 6, 1955, стр. 83.

МихетІ (Рутул хуьруьн синоним)

И гафунин ери-бине рутул чІалан *михъ* “мирг” (“лань”) гафунай къатІуниз жеда. Им мумкин кар яни? Гьелбетда. Сифте гъайвандин тІвар гъам авай чкадал, чуьлда, мулкунал, ахпа агъалияр яшамиш жезвай тайин пунктунал, хуьрел ва мсб. акьалтун мумкин я. Лезги хуьрерикай гъахътин тІварар алайбурук АрхитІ, ЦІинитІ, ЗахитІ (СахитІ) кутаз жеда.

И гимандин тереф са карди мадни гужлу ийизва: *МихетІа*, санлай Рутул района гавар, жейранар, миргер хьунухъ шаксуз кар я, иллаки фад алатай девирра.

Муьшкуьр. Мегъарамдхуьруьн района са участок.

И тІвар ана авай тамун тІварціхъ галаз, тарарин жинсинихъ галаз алакьалу я. *Муьшкьюр // мушквар* бязи говорра шамагъаж тарциз, гъа тарар авай чкадиз лугьуда. Месела, Хуьруьга. Тарарин жинсиниз килигна чкадиз тІвар гун авай кар я. Гекъиг: *Къарбулук* (Мегъарамдхуьруьн район) - *къарбу* “чуьхвер”.

Нирен вацІ (Дербентдин мукьувай авахъзавай)

И вацІал маса тІварни ала: Рубас. *Нирен* лугьудай тІварціин дибда табасаран чІалан “вацІ” мана авай умуми гаф *нир* ава.

НуьцІуьгъ (Сулейман Стальский район)

И хуьруьн тІварціин дибда “вацІ” мана авай умуми гаф ава, адан дуьм-дуьз мана “вацІув” ва я “вацІухъ” я. Гекъиг: 1) *нецІв* “вацІ” (агъул чІал). 2) *нецІуьр* (рутулри Самур вацІуз лугьудай тІвар).

Рамазан

И гафунин мана араб чІала “зегъем, къизмиш чимивал” (“жара, зной”) я. И гаф маса чІалара гъатдайла, бязи дегишвилер кьиле фена: а) араб чІалан къетІендаказ акъатна ва я хкатна лугьудай “дад” гъарф туьрк чІалара ва урду чІала “з”-ди эвез авуна. Араб чІалан асил диб тир “рамда” гафуникай са шумуд тІвар арадал атана. Дагъустандин чІалара а тІварціин са шумуд вариант (*Рамазан, Рамадан, Рамалдан, Рабадан*) гъатнава.

Ричал, Къеан (С.Стальский район), **Тркал**.

И пуд тІварціикай санал рахун лазим жезва. Ибур гъикъван чара-чара манаяр авай, сесерин жигъетдай са жуьредин ухшамишвални авачир келимаяр ятІани, абурун ери-бине ва пайда хьун лап кІеви алакьада ава.

1. *Ричал*, малум тирвал, гила тІимил ишлемишзавай *ричун // ручун* глаголдин дибдикай хъанвай, гъадахъ галаз са дибдин гаф я. Адан мана “чІур

хьун, чІуру ни агалтун, кутІун (яд)” я. Гьахьтин, лахьу какадин, гугуртдин ни кьведай яд авай чкадиз, уьлегьандизни *ричал* лугьуда. Вич Кьафкьаздин дагьлу халкьарин чІаларикай сад тир абхаз чІала *Рчал* “уьлегьан, акІидай чка” лугьудай манада ишлемишда.

2. Гьа инал тІвар кьунвай абхаз чІала *кэа* гафни ава. Адан мана “чІур хьанвай; ни агалтнавай; гугуртдин ни галай” я. Абхазияда *Кэа* тІвар алай гьвечи вацІни ава. *Кэа* (абхаз чІал) ва *Кьеан* (лезги чІал), чи фикирдалди, са гафар я.

3. Кьариба кар ам я хьи, гьа абхазвийриз *Кэа-ни Ричал* кьведни санал кІватІнавай гаф, хуьруьн тІвар ТКЭАРЧАЛ ава. И эхиримжидакай агаж хьунин нетижада *Тркал* хуьруьн тІвар арадиз атана.

Кьеан // *кьегІан* лугьудай микропоним КІирийрин турпагда ава. *Кьиан кІам* Зрыкрин мулкуна ава.

Винидихь менфят кьачунвай абхаз чІалан делилрин гьакьиндай килиг: Этнография имен, М., 1975, 175-ч.

Рукел (Дербентский район)

И тІвар кьве гафунив гекьигиз жеда: 1) *рук* “там; тамун лап кьалин кІапІал” (лезги чІал); “*Жагьура ваз са кІеви рук, Гьалт тавурай вал чинерук...*” (С.Стальский). 2) *рукъ* “кІвал” (авар чІал).

Самур // Кьулан вацІ

И тІварцІин ери-бине лап якьинвилелди тайинариз жезва. *Самур* “миргин яд, вацІ” лагьай чІал я. *Кьулан вацІни* хсусан гьа гьахьтин мана авай тІвар тир. “Кьулан” гафуна [н] сес [л] –далди эвезнава. *Кьунан вацІ*-укай *Кьулан вацІ* хьанва. Лезгийрин турпагдадин саки юкьвай гьуз авахьзавайвиляй ва гила халкьди вацІарин тІварар гьайванрин тІварарихь галайбур тирди кьатІун тийизмайвиляй и тІварцІе манадин дегишвал кьиле фена.

Самур гафунин винидихъ ганвай мана тестикъардай делилар: 1) *мур* “яд, чӀехи яд” (саямский чӀал); 2) *мур* “хирен яд” (лезги чӀал); (гекъиг: *мурк*); 3) *Сай* “мирг” (чечен чӀал) (гекъиг: *сай бат* “миргин тӀиш”); 4) *moren* (*морен*) “вацӀ” (монгол чӀал. Килиг: Топонимика Востока, 1964, стр. 9); 5) *Сумасыр* Къиргъистанда вацӀун тӀвар; 6) *мыры* “гъвечӀи вацӀ” (ругул чӀал).

Самур гафунин этимология чӀурукӀа ачурзахавай дуьшуьшарни ава: 1) Бязибуру ам туьрк чӀалан *самур* “цуцӀул, куница” гафунин бинедал ганвай тӀвар я лугъузва. Чи фикирдалди, и дуьшуьшда вацӀун тӀвар *цуцӀул* гафуникай ваь, туьрквери цуцӀулдиз *самур* лугъун вацӀун тӀварцӀихъ галаз алакьалу я. 2) *Самур* гуржи чӀалан “хуш, рикӀиз чими” мана авай гаф я, ахпа гьадакай вацӀун тӀвар хьана лугъудай къалп гиман гьатта илимдин ктабрани гьатнава.

“Лезгинская топонимика дает ряд наименований, грузинское происхождение которых находится вне всякого сомнения (подчеркнуто нами - Р.Г.). Так, название реки Самур, известное еще в арабских источниках, находит точное объяснение в грузинском корне и означает “приятный” (Ссылка на А. Хаханова. Древнейшие пределы расселения грузин. В издании “Весь Кавказ”, историческое отделение). 19-----

Птоломея тӀвар къунвай Албан вацӀни 1835-й. Петербургда чапдай акъатай “Энциклопедиядин лексикон” тӀвар алай ктабда “Азиядин къадим Албания” лугъудай статьяда Самур вацӀ сад я, яни гьа заманда Самурдал Албан тӀвар алайди тестикъарзава.

К,В,Тревера вичин “Кавказдин Албаниядин тарихдин ва медениятдин очеркар” тӀвар алай кӀвалахда (139-ч.) къадим авторри тӀвар къазвай *Соана вацӀ* - им *Самур вацӀ* я, лагъана, гиман ийизва.

И.Ильина “Лабиринтрин сир” тӀвар алай статьяда (газ. “Правда”, 1986-й., 8. VIII) урусри гъуьлуьз *мур* лугъудай, адан манани “чӀехи яд” лагъана кхьенва. Гаф вични саамрин чӀалан дувулрикай я, лагъана къейд авунва. Белки *Самур* гафунин дувуларни гьана авайтӀа?

Сараг. Къурагъ райондин хуър.

И гъвечи хуъруьн тІвар майишатдин хилехъ, малдарвилихъ галаз алакьалу я. Адан эвелимжи мана къарамаларин къазма, гъабур паталди авунвай чІехи парох, сарай ва я гатун тевле тир.

Гила ам хъсан кІвалер ва вичин къилдин сифтегъан мектеб авай гъвечи хуър я. Гекъиг: *Сарага // Сурагъа-сарай*, къав алай, йифиз къара малар хъиядай чІехи парох (чечен чІал).

СтІал, СтІур

СтІал тІварціин гъкъиндай къве гиман теклиф ийиз жеда:

1. Лезги чІала гила вич куьгъне хъана, ишлемиш хъийин тийизмай гаф *сумІ* авай. Адан мана ихътинди тир. Йисан вахтар, майишатдин жуьреба-жуьре кІвалахар (тум цун, векъ ягъун ва мсб.) башламишдай вядеяр тайинарун паталди хуъруьн рагъ акІидай патан синел къванерикай гъар жуьредин кІалубар авай къулпар, хараяр (фигураяр) эцигдай. Гъахътин фигурадиз *сумІ (цІуд)* лугъудай. *СтІал* гъа гафунин гзафвилин къадардин куьгъне форма я (*сумІ+ал-сумІал-стІал*).

СумІ Къуьчхуъррин, *цІуд* Къурушрин нугъатра, Ухулрин микропонимикада сахламиш хъанва. Мумкин я, гила СтІалар алай чкадал гуьне хуърерин агъалийри са вахтара гъахътин “къванцин календаръ” яратмишнавай.

2. Табасаран чІала *СтІал* тІварціин маса форма *АстІул* ава. И форми *СтІал* гаф *КъуитІул*, *КІутІул* хътин гафарин жергедик кутазва. Абурун гъакъиндай чна винидихъ лагъанай (Килиг: статьяр “КІутІул, Штул”).

Генани дериндай фикир гайитІа, и къве гимандихъ тайин тир умумивални ава. Аквадай гъаларай, лезгийрин куьгъне ва чІехи хуърерикай тир и хуърел *СтІал* лугъудай тІвар гуьгъуьнлай акъалтна. Эвелдай адал маса тІвар (“Кран” ва

масад) алай. СтІал сифтедай а хуьруьн къуша тІвар хъана, ахпа ада халис куьгъне тІвар арадай акъудна. Амма им СтІал лугъудай тІвар “жегьилди” я лагъай чІал туш. И гафуна *-ар*-дин чкадал *-ал* хьунухьи, и гаф лезги чІала гзафвилин къадар арадал гъун патал *-ар* эхир ишлемишдалди пайда хьунин гъакъиндай шагьидвал ийизва.

3. Къуба пата авай лезги хуьруьн тІвар *СумІур СтІал* гафуниз барабар я, гъамни *СтІал* хъиз *сумІ* дибдикай арадиз атанва. Анжах *СумІур* тІварцІе гзафвилин къадардин маса эхир *-ур* ишлемишнава. *-Ал* ва *-ур* эхирри са нетижа мадни хкуддай мумкинвал гузва: яшдин, къадимвилин жигъетдай *СтІал* гаф (тІвар) *СумІур* гафунилай (тІварцІелай) куьгъне ва я яшлу я.

Сумгаит (Азербайжан)

И шегьердин тІвар са гъвечІи вацІ тир *Сугайты* (ва я *Кузу-чай*) вацІун тІварцІикай хъанва. А вацІукай “Къафкъазвияр” тІвар алай ктабда (395 ч.) икІ кхъенва:...”Одна река Сугайты, или Кузу-чай орошает малейшую часть Бакинских пределов; в прочих местах совершенно безводных. Сугайты значит вода воротилась, т.е. что во время сильных жаров течение сей реки вовсе пересыхает, а потом вода опять с быстрым стремлением в русло свое возвращается” “Кавказцы”, 395-ч.

Таирджал (Азербайжан Республика)

“Кавказцы” лугъудай ктабда къве чІехи ва машгъур хуьруьн тІварар къейднава: а) *Таирджар* (дагъда) ва 2) *Кулгат* (Къубадин къаншарда авай чувудрин хуьр).

Чи фикирдалди, *Таирджарни Таирджал* са хуьруьн тІвар я. Килиг: “Кавказцы” ктаб, 386-чин.

Тарки (Махачкаладин патав гвай поселок)

Чи фикирдалди, а тІварціин дибда дарги чІалан *тІярхъи* “тІвек” гаф ава. И гимандилай артух якъинвал авай маса тедбирни ава. “*Тархан*” *феодал* ва я адан “вар-юх” лагъай чІал я. Винидихъ тІвар къур *тархар* лугъудай тухум, мумкин я, тайин феодалдин инсанар, гьам ва адан хизанар хуъзвайбур, гъабур патал кІвалахзавайбур хьун.

Татархан (хуъруьн тІвар) чун рахазвай гафуниз мукъва авун мумкин я: Татархан хуърай маса хуъруьз гъайи дигегилидиз *татах* лугъуда. Белки хуъруьн тІвар асилдай “Татархандин хуър) ваъ, феодалдин Тархан хуър тиртІа?

Терсепул (Виликди аэродром хъайи, гила ЦИийи хуър хъанвай чка)

И тІварціин къвед лагъай пай *пул* “шегъер” мана авай гаф (*пол, бул*) я. Сад лагъай пай, мумкин я, *персе*-дин эвез мана чидай *терс(е)* гаф ишлемишна арадиз атана.

И тІварціихъ галаз якъинвилелди ихътин гиманар алакъалу ийиз жеда:

1. “Рахун физвай шегъер лап къадимди ва гъа заманадин масштабралди бегъем чІехиди хъана.

2. СтІалрин къуша тІвар “кран” хсусан гъа шегъердин тайин чкадин ва я объектдин тІвар тир. Адан мана-метлеб “цин сооруженияр: фонтан, бассейн, цин килиса (часовня) ва мсб. къалурун тир.

3. Терсепулдин мукъварал, СтІалрин турпагъда куьгъне заманайра яд гъунихъ галаз алакъалу тадаракар (киредин гунгар, къванцин фургъуьнар ва мсб.) жагъун ва и хуърерин рахунра маса нугъатра авачир фарс гафар ва ибараяр хьуни винидихъ къейднавай гиман са къадар мягъкемарзава.

Усар. Хуъруьн тІвар. Къурагъ район.

И ойконим гъа хуъруьн агъалияр лугъудайлани ишлемишда, им лезги чІала гегъенш кар я: *усари цІийи школа эцигна*. И келимадик квай гзафвиллин

къадардин суффикс *-ар* гелягъайла, амукъзавай диб *ус-* чун рахазвай ойконим вич я. *Ус* гаф ойконим яз ишлемишзавай дуьшуьшар чІала мадни ава: *Усугъ / Усугъар, Усугъчай, Усур* ва мсб.

Ус гафунин ери-бине монгол чІала ава, ана *ус* “вацІуз, йициз лугъуда. Килиг: Э.М.Мирзоев. Очерки ономатики. Москва, 1974. стр. 84. Гекъиг: туьрк чІаларин гаф су “яд”.

Уьруь-уьрерин булах. Къурагъ райондин Шимихуьр.

И тІварцІин дибда авайди *уьр* (литературный *вир*) тирди ашкара я. И гидрономдин къарибвал адан сифте паюна (*уьруь-уьрер*) ава. Лезги чІала “*болото*” мана авай “уьлен” гаф и тІварцІе виже къвезвач: булах авай чка *уьлен* туш, гзаф ва я са шумуд вир авай чка я. Им гафар арадиз атунин жигъетдай лап интересний къайда я.

Шимихуьруьн мукъув гвай Урсунa *Уьруь-уьрер* лугъудай уьруьш, микропоним ава.

Халер дагъ

Хал араб чІала “хан” лагъай мана авай гаф я. И ибарадин гъавурда къве жуьре акъун мумкин я: 1) Ханариз (князриз) талукъ, гъабурун ихтиярда авай, гъабур иесияр тир дагъ. 2) Хан-дагъ (“князь-гора”), яни къакъанвилел гъалтайла, Шагъ-дагъдила аскІан дагъ.

Бязи вахтара и дагъларин (Шагъ ва *Халер*) тІварар сад-садаз къарши яз ишлемишда. *Халер* гафунин форма лезги чІаланди хьун мумкин я: *хал-ер* (Гекъиг: *Квалер*), амма и гзафвилин къадардин асул падеж ваъ, *-ин* эхир гадар хъанвай талукъвилин падеждин форма я.

Хив (Гъуьгъвер: Эгъе)

Хив чІехи хуьр, амай хуьрерив гекъигайла артух эгъмиятлу чка ва я гъакІ

хуър лагъай гаф я. Хив райондин меркездал виликдай маса тІварар хъана: Гъуьгъвер ва Эгье. Эхиримжи вахтара абур саки ишлемишзамач. Хив неинки анжах са хуьруьз ваъ, аквадай гьаларай, гьа хуър алай чкадиз, кьве вацІун арадиз лугъузвай. Гекъиг: *хав* “кІвал”; *хив* “хуър”. И кьве гафни умуми (адетдин) гафар яз цахур чІала ава.

Гъуьгъвер, Эгье тІварарикай чяхъ малуматар авач. Цез чІала *ихив* // *ихху* “чІехиди”, екеди, зурбади” мана авай гаф я. Лезги чІалан *чІехи* лугъудай гафни гьа манадинди хьунухъ дуьшуьшдин кар туш.

Хкем (Ахцегь район)

И тІварцІик кьве гаф ква. Абурукай сад “кем” я. И гафунин мана малум я: “вацІ” (гекъиг: кІам). Лезгийри а гаф фарс чІалай кьубулун мумкин я. *Кем* гаф жуьреба-жуьре чкайра гегьеншдиз дуьшуьш жезва. Месела, Тувадин ва Алтайдин топонимикада, хсусан яд авай, цихъ галаз алакьалу чкайрин тІварара (вацІар, кІамар, булахар ва мсб.) *кем* гаф ва адан варианттар гзаф тІварара гьалтзава. (Килиг: Дульзон -Древние топонимы южной Сибири индоевропейского происхождения. В сб. “Топонимика Востока”. Новые исследования., М., 1994, 14 стр.).

Гаф атай чкадал кьейд ийин, машгьур шегьердин тІвар Кембридж дуьм-дуьз таржума авуртІа, “кем вацІал алай муьгъ” лагъай чІал я. *Хкем* гафунин эвел кьиле авай *х*- компонентдин сифтегъан кІалуб ва мана-метлеб малум туш. Аквадай гьаларай, ам вацІ, кІам лишанламишзавай прилагательное ва маса гаф тир. Лезги чІала *Хъикъем* тІварни ава. Им чи фикирдалди, *Хкем* гафунин дагъустанламиш хъанвай вариант я. Чи чІалан фонетикадин законар гьисаба кьуна килигайтІа, ам асилдай *хъикъем* ваъ, *Къикъем* тир, ахпа кьве слогдин эвеларни абруптив сесер тирвилай, абурукай сад дегиш жедай законди сад лагъай слогдикай *къи*-дин чкадал *хъи*- авуна. Эгер и веревирд дуьзди ятІа, *хъикъем* гафунин мана “экьи вацІ (кІам)” тир.

Хунзах (аваррин хуър)

Б.Маллачиханован фикирдалди, и хуъруьн тIвар фарс чIалан кьве гафуникай хьанвайди я. И гимандал вири рази туш. Ингье вуч кхьизватIа Хунзахдикай Л.И.Лаврова: “Об аварском селении Хунзах, которого Маллачиханов Б.объясняет из персидского: *хана* и *сахт*, имеются известия грузинских летописцев о Хозонисе и о том, что в Дагестане имется народ хунзни. Из этого следует, что Хунзах и до арабов был крупным центром”. Килиг: Л.И.Лавров. Эпиграфические надписи Северного Кавказа. X-XVII вв., М., 12966, 195 стр.

И тIварцIикай малуматар чна аниз килигна гузва хьи, адан таяр тир куьгьне хуърер лезгийрихъни авай: *Ахцегь*, *Кьурагь*, *Кьучхуър* ва мсб.

Хурдат. КьепIир хуъруьн мулкарик акатзавай са чил

И гаф сесерин ва кьурулушдин жигьетдай *Хурдат* (Кефер патан Азербайжандин шегьер) ва *Хурдат* 1) цIаюниз икрамзавай диндин календарда ругуд лагъай югъ” гафариз ухшар я.

Манадин жигьетдай и гафарин арада вуч алакъяар аватIа лугьун четин я.

Хутун (Мегъарамдхуъруьн район)

Хутун ва адан варианттар туьрк чIаларал рахадай халкъарин хуърерал гзаф гьалтдай тIвар я. Адан дибда “вацI”, “яд” манаяр авай гаф ава. Гекъиг: *Хотан* “вацI” ва “хуър” (Восточный Туркестан). Идалай гьейри, *хутун* усал кIвализ, кумадизни лугьуда. Гекъиг: *хата*, *хижина*.

Хьартас // Кьартас (Мегъарамдхуъруьн район)

И гафуниз са шумуд куьлег жагьуриз жеда: 1) *хьар* “вини” (дарги чIал). Месела, *Хьар СсирхIяла* “Вини СсирхIяла”; *Хьхьар СсирхIяла* “Агъа

СсирхІяла”; 2) *Хъарт* “кафтІар къари, ведъма” (авар чІал); 3) *Къараташ* “чІулав къван” (хакас чІал).

Чи фикирдалди, *хъартас*, шаксуз, гуржийрин *картвел* гафунихъ галаз алакъалу я, адан мана “гуржияр, гуржи, гуржийрин” я. Делилар: 1. Лезгийриз “къартас пагъливан” лугъудай фразеологизм ава. Бязи вахтара а ибара гегъеншарна ишлемишда: “ са кІвач (ва я са кІвачел) хкадардай хъартас пагъливан”. Им гуржийрин къуълуьниз, гъабуру лезгинка къуъл тамамаруниз талукъ я. 2. *Хъартас* тІварцІин - *гъина?* *гъиниз?* суалриз жаваб гудай форма - *хъартасрик* жеда: *гъинай?* суалдиз жаваб гудайди - *хъартасрикай*. И къве делилди чи гиман гужлу ийизва.

Хъутга (Къурагърин къазма)

И гафунин ери-бине гъелелиг тайин туш. Ам са шумуд гафуниз ухшар я. Бежитин чІала гъахътин мана авай *хъут* гаф ава. Идалай гъейри бежитивийрихъ *Хошархота* тІвар алай хуьрни ава. Манадин жигъетдай и гафунин куьлег *хъутІал* гафни ава: *кутал* “дагъдин гирве, хев” лагъай чІал я. Килиг: Этнография имен, 1971, 179 стр. Лезги чІала *хъутта*-диз мукъва умуми гафар яз: *къунт* \| *хъунт*, *хъутІал*, *хъурт* къалуриз жеда.

Хъутуркуьре

Ихътин тІвар алай чІехи участок виликан Куьре округдик акатзавай. Аник гилан С.Стальский райондин са къадар хуьрер ва Къурагъ райондин са шумуд хуьр акатзавай. Меркез Цумурдал алай. Фикир тагана, анжах сесерин мукъвавилин бинедал ва нифретдиз рехъ гана, баянар гудайбуру и тІвар *хъутур* (азар) гафунин бинедал регъятвилелди ачухарзавай. Амма и тІварцІихъ лап маса мана авайди тир. Адан дуьм-дуьз мана: “нарази”, “рази тушир”, “аси тир” я. Гекъиг: *хъутуръала* “разисузвал, наразивал” (дарги чІал). Лезги чІала а гафунин мана дегиш хъана, адахъ “къиляй акъатун, къваз тежез гъевеслу хъун”

манаяр акал хъана (гекъиг: *къудур*).

Хъуьлуьд // ХъуьлитІ (Ахцегъ район)

И тІварцІин ери-бине (сифтегъан мана ва хуьрел акъалтунин себеб) малум я. Адан дибда *хъуьл // хъул // хъали* “кІвал” гаф ава. Гекъиг: 1) *хъали* “кІвал”; *хъулив* “в доме” (дарги чІал). 2) *хъуь* “гъаят” (лак чІал). И мисалар делил къуна ва хиналугъ чІалан морфологияда -д эхирдин везифадикай менфят къачуна лугъуз жеда: *Хъуьлуьд // ХъуьлуьтІ* тІварцІин дуьм-дуьз мана “кІвалер” тир. Гекъиг: *кІими* “юлдаш”; *кІимид* “юлдашар” (хиналугъ чІал). Маса чІалара *хъуьлуьтІ* “къве кІвал” манадани ишлемишда.

Цаца // Заза (С.Стальский район)

Им *цаз* лугъудай гафуни гужуналди вичелди ялзаватІани, а гафуни бинедал арадиз атай тІвар туш. Чи фикирдалди, им тайин тайифадин (хсусан курд халкъдин са хилен) тІвар тир. (“КІири” статьядиз килиг).

Цилинг (Къурагъ район; Дербент район)

И хуьруьн гъакъиндай чна са тІимил лагъанай (килиг: статьяяр; “Къурагъ”, “Мегъверган”). И тІварцІиз ухшар агъалияр яшамиш жезвай чкайрин тІварар Гуржистанда гьалтзава. Месела. Машгъур Чавчавадзедин ватан Цилиндар ва мсб. Килиг: Ктаб “Блеск сабель”, 63-чин. Хсусан чІалаз талукъ са делил мадни ава: къурагъ нугъатдал рахадай хуьрерин юкъва аватІани, цилингрин говор къурагъ диалектдик акатзавач, ам литературный чІалан дибда авай нугъатриз мукъва я.

ЦицІигъ (С.Стальский район)

ЦинитІ (Хив район)

И хуьруьн тІварцІин баян гун четин я, вучиз лагъайтІа ам сесерин

жигъетдай мукъва гафар са шумуд ава. Чечен чІала *цициг* “кац” лагъай манада ишлемишзава. Им жери кар яни лагъайтІа, “ваъ” лугъуз жедач. Хуърерал, кьилдин тухумрал, гъатта кьилдин инсанрал гъайванрин тІварар эцигун мумкин я, ам вири чІалара дуьшуьш жезвай кар я. Чун рахазвай тІвар лагъайтІа, ам са тІмил хуш тушир гаф хъиз я, а хуьруьнбуруз хъел атун, кІамаз хъун мумкин я.

И жуьредин тІварар маса лезги хуърерални ала. Месела, *КІумІул* гафунин мана авар чІала дуьм-дуьз “кацер” я (*кІумІ* “кац” ва -ул гзафвилин къадардин эхир)³.

Рахун физвайди хътин тІварар алай хуьрер мадни ава. Месела, *Бежта* “чубан” лагъай чІал я; *СумІур (тІур)* “яцар” лагъай чІал я (чечен чІал).⁴

Сулейман-Стальский района Макъаринни Ялцугърин мукъув ЦицІер лугъудай хуьр алай (ам тамамвилелди куьч хъана).

КІирийрин кьуншийри, иллаки кьепІирри кІирийриз *цицІер* лугъудай (гад фад-фад, акуна-такуна кІватІ хъийида лугъуз). Мумкин я, винидихъ рахай хуьрерин тІварарни сифтедай са гъихътин ятІани кьетІенвал фикирда къуна гайи лакІабар тир, ахпа абурукай халис тІварар хъана.

1. *Цицигъ* чечен чІалан *цициг* “кац” гафуниз; 2. *ЦинитІ* гъа чІалан *цІинтІо* “хеб, диши кьар” гафуниз ухшар я; 3. Чечен чІала “кІвал” мана авай *цІа* гаф ава. Гъа гафунин кирс падежрин формаярни лезги хуьрерин тІварариз мукъва ийиз жеда. *ЦІа*- асул падеж; *цІий-н-ал* - гекъигунин падеж; *цІий-н-еу* - асул падеж; гекъиг, хуьрерин тІварар: *цІал* ва *цІинитІ*.

Ихътин гиманар ва я баянар, гьелбетда, гъамиша жагъуриз жеда, амма ина са кьетІен делилни ава. Рахун физвай хуьрерин патарив гвай са шумуд маса тІварни чечен чІалан бинедал ачухариз жезва. Месела, *Мехкергъ*. *Хутаргъ* ва мсб.

И жуьреда санлай са шумуд тІварцІин мукъвавилер малум жезвай дуьшуьшриз иллаки кьетІен дикъетлувилелди фикир гана кІанда. Гъатта а мукъвавилерин ери-бине кьетІидаказ тестикъариз тежез хъайитІани, абур кьейд

авун лап чарасуз я.

Са шумуд тІварцІиз санлай талукъариз жедай ухшамишвилиз са мисал мадни къалуриз жеда. Лезги хуърерин тІварар тир *Цумур, ЦицІигъ, Чилихъ* гафаринни монголрин хуърерин тІварар тир *Чумег, Цецег, Чулун* гафарин дибрин мукъвавал шаксуз я.

Чечен ва монгол чІаларин делилар ишлемишун дуьшуьшдин кар туш. Тарихда къейд ийизвайвал, чечен халкъ вилик вахтара хейлин къибледихъ яшамиш жезвай. Монголар лагъайтІа, лезгийрин турпагъда - яргъал вахтунда яшамиш хъана. Чи фикирдалди, лезгияр яшамиш жезвай хейлин чкайрикай хсусан монголрин девирда халис ва официальный хуърер хъана, абурал виридаз чидай тІварар акъалтна.

Инал менфят къачунвай чечен чІалан материал Б.Салаевадин “Вайнахская зоо-флороантропонимия” кІвалахдай къачурбур я.

Цнал. Хив район.

И ойконимдин ери-бине дуьзда ал, ам Дагъустандин бязи чІалара “амледхва”, “халуд хва” лагъай чІал я. Гекъиг: *Цинал* “амлед хва” (андий чІал). Килиг: “Андийский язык”, 76-ч.

И тІварцІин гъакъиндай къилди-къилдин къве гиман мадни ийиз жеда: 1. И гафунин мана “пІирер, шейхер” я. Гекъиг: *цани* “пІир, шейх” (гуржи чІал). Гъа гафунин гзафвилин къадар: *цани + ал - цанал -цнал*. 2. И тІвар *цал* гафунин (виче сад хътин сесерикай сад дегиш хъанвай) секинвилин II падеждин форма я: *цал + ал - цалал - цнал*.

И гиман чна сесерин туьшвилелай гъейри са кар мад фикирда къуна авунва: къунши хуърел *Цумур* тІвар алайвиляй. Ибурулай гъейри, *Цнал* гафунив гекъигиз жедай са гаф авар чІалани ава: *цІан* “цІегъ” - *цІанал* “цІегъер”. Им, чи фикирдалди, дуьшуьшдин туьшвал ва я ухшамишвал я.

Цумур (Сулейман Стальский район)

И хуьруьн тIвар маса чIалара “цал” мана авай гафарихъ галаз алакьалу я. Гекъиг 1) *муцур* “цал” (дарги чIал); 2) *буцур* “цал” (лак чIал). Лезги чIалан формада, аквадай гьаларай, метатеза (сесерин чкаяр дегиш хьун) кьиле фенва: *муцур-цумур*.

“Цал” мана авай гафуникай вучиз ва гьикI хуьруьн тIвар хьанатIа, адан себеб (первопричина) лугьун четин я.

Лезги чIалан умуми гафарикай *Цумур* тIварцIиз *цур* (*чур*, *куьр*) ва *цал* гафар мукьва ийиз жеда. Сад лагьай гафунай *му-*(*бу-*) гадар хьанва. Им лап мумкин ва вичиз маса тешнигьар авай кар я. *Цал* гафуна префикс гадар хьунилай гьейри, гзафвилин къадардин куьгъне форма сахламиш хьанва: *-ц + -ал*.

Бязи маса хуьрера *Цумур* тIварцIиз сесерин жигьетдай ухшар микропонимар (чкайрин тIварар) дуьшуьш жезва. Месела. Вини Ярагьрин турпагда *Цамур*, *Цамурдин пел* лугьудай микропонимар ава. Идалай гьейри, къуншидал алай хуьруьн тIвар *Цлахъ*-ни *Цумур* тIварцIихъ галаз алакьалу тирди хиялдиз къвезва (*Цал + а+хъ - Цлахъ*).

Инал са кар мадни кьейд авун лазим жезва. Малум тирвал, Дагьустандин лап къадим шегьер Дербентдал шумудни са тIвар хьана. Дагьустандин халкъарини адаз чпин тIварар ганвай: *Чулли*, *Чуруль*, *Цали*. (Килиг: Мухаммед Наби Акташи. Дербенд-Наме. Дагкнигоиздат, 1992. стр. 95). Вири и тIварарин дибда “цал, цлар” мана ава.

Рахун, шаксуз, Дербентдин къеледихъ галай михьиз Кавказда вичелай чIехиди авачир цал я.

Цумур ва *Цлахъ* гафарив гекъиг жедай келимаяр авар чIалани ава: *цIумакъо* “орехи”, *цIумур* “звонок”. Килиг: М.-С.Дж. Саидов. Аварско-русский словарь. 567-ч.

ЦIахур (Рутул район)

Дагьустандин лап къадим хуьрерикай сад тир и хуьруьн тIварцIин ери-бине

са акъван кӀеве авач (гаф вич хӀсандиз сахламиш хъанва). Четинвал а карди арадал гъизва хъи, сад хътин якъинвилелди са шумуд баян теклифдай мумкинвал ава.

1. Эвелни-эвел, гъелбет, *цӀахур* “цӀахрин хуър” мана авай ибара яз (*цӀах хур*) къатӀунун тӀебии кар я.

2. Бязи памятникра и хуъруъз Зайхур лагъанва. Эгер и келимадин сифте пай *зай*-азербайжан чӀалан таъсирдик къиле фенвай сесерин дегишвал (*цӀа*-дин чкадал *зай*-лугъун) тушиз гъисабайтӀа, баян маса манадин бинедал гун лазим жезва. Вучиз лагъайтӀа *зай* // *зей* вичихъ “лекъ” мана авай гаф тирди малум я. (Месела, бежитин чӀала. Килиг: А.К. Абдуллаев. Бежитин чӀала гафар арадиз атун. Канд. диссертациядин автореферат, Махачкала, 198, 7-ч.) яни *Зайхур* “лекърен” ва я “лекъерин хуър”.

И баяндихъ галаз алакьалу яз, са кар къейд авун чарасуз я: чкайриз, хуърериз къушарин, гъайванрин тӀварар гудайла, сифтени-сифте чкадин къакъанвал фикирда къазвай.

Цахур келимадиз са къадар умудлу тедбир масакӀани гуз жеда:

а) *цӀах* “кхъин”, “кхъинардайди” (колиграф);

б) кхъинрал машгъул кас (писака) манайрани ишлемишда.

Гекъиг: а) *цӀахнада* “гзаф, мукъвал-мукъвал кхъин”, б) “кхъинрал машгъул кас” (цез чӀал). (А.К.Абдуллаеван канд. диссер. автореферат).

Целегуън

Са шумуд лезги хуъруън тӀвар табасаран чӀалан делилралди къатӀуниз жеда. Месела: а) *Целегуън* (лезги хуър) ва *Целегуън* (табасаран хуър). б) *Бахцугъ*, *Ахниг* (лезги хуърер) ва *Бахнигъ* (табасаран хуър). в) *Хипеж* // *Хипедж* (лезги хуър), *Хилипенджак* (табасаран хуър). г) *ЦӀинитӀ* (лезги хуър), *ТинитӀ* (табасаран хуър) ва мсб.

Цудахар (даргийрин хуър)

Цудах “цIун патав”; *цIудахар* “яру хуър”. Гекъиг: 1) *цIай* (лезги чIал), *цIай* (яру къаш - фиярин нугъат); 2) *цIуд* // *цIуддо* “яру” (бежитин чIал); 3) *цIад* “цIай” (авар чIал). *Цудахар* гафуниз лезги чIалан делилдал “цIудан хуър” лагъана баян гуз жеда. Чун и гимандал шаклу я.

Им Саид Абдуллаева гайи сивин баян тир. Адахъ галаз рази тежедай делилар ава. Ингъе абурукай сад: цез чIала *цIудзахъу* “гробница” мана авай гаф я лугъузва. (Килиг: А.К.Абдуллаев. “Словообразование в бежитинском языке.” Автореферат кандид. диссерт. Махачкала, 1983. 36-ч.

И гафуниз лап мукъва хуъруьн тIвар Табасарандани ава: *ЦIудух*.

ЦуцIраб

КIирида *ЦуцIран булах* лугъудай лап тIимил яд авай булах ва гъадан патав гвай чка ава.

ЦуцIран “цвег” (муравей) лагъай чIал я. А гаф маса чIалара сахламиш хъанва. Месела, авар чIала.

Гекъиг: *цIуницIра* “цвег” (авар чIал); *цIуницIрабе* “цеквер ва я цекверин кIунтI” (муравейник).

ЧатIа легъв (КIелейрин мукъув гвай къазмаяр Сулейман-Стальский район)

И тIварцIин эвелимжи пай инсандин хсуси тIвар ва я лакIаб хъиз аквада. Гъакъикъатда и тIварцIин баян “севрен шарагдин легъв” я. Гекъиг: *чайта* “севрен шараг” (чечен чIал). Ина кар анал ала хьи, виреризни тIварар гъабурун гъвечIи-чIехивилиз, деринвилиз ва мсб. килигна гузвай. Рахун физвай водоемдиз “Севрен легъв” талагъна, “Севрен шарагдин легъв” лугъунихъ тайин тир метлеб авай.

Зун 1935-40-йисара ЧатIалегъв лугъудай чкада хъайиди я. Ана авай вир са гъвечIи, тIимил яд авай, амма тIебиатди вичи арадал гъанвай са легъв тир.

Чахчах

И тIвар дегиш хъанвай *чахчай* гафуникай хъанвайди я. Адан баян “кицIин вацI” я. *Чахчай* тIвар алай вацIар маса чкайрани ава. Гъина? Суалдиз *Чахча* лугъуни, вуж? суалдиз *чахчиви* лугъуни *Чахчах* асилдай масакIа лугъузвайди, кьве слогни (*чах*) туширди тестикъарзава.

Шагдагъ. Дагъдин тIвар.

Малум тирвал, чIехи дагълариз дегъзаманра гъайванрин, иллаки, чIехи йиртижи гъайванрин тIварар гуз хъана. Месела, Китин дагъ, Шалбуз дагъ, Эльбрус гъахътин тIварарикай я. Чи фикирдалди, *Шагдагъни* гъахътин тIвар тир, анжах адан сифте компонент *шагъ* ваъ, *шагъ* тир (*Шагдагъ*). *Шагъ* лап вагъши чIехи гъайванриз (барс, леопард, пеленг) лугъудай гаф тир. (Килиг: С.М.Хайдаков. Дагъустандин чIаларин гекъигуниин ва кърши эцигуниин словарь. Москва, 1973. с.10.). И баяндихъ тарихдин жигъетдай тайин тир метлеб ава: чIехи, вичел саки гъамиша жив алай дагъ Къафкъаздин дагълуйри Ирандин шагъ кьведалди тIвар эциг тавуна тунвачир, адаз чпин адет тирвал кьуватлу ва викIегъ гъайвандин тIвар ганвай.

Ихътин объектрин, иллаки дагъларин тIварар абурун кьакъанвилихъ, гъайбатдихъ галаз алакълу тир.

Шалбуз, Эльбрус

1. Шалбуз асил лезги гаф туш. Ам маса чIалан гафуникай хъанвайди я.

2. “Абумуслиман Тарихда” ам икI кхъенва: Шагъ-Албурз.

3. Шагъ-Албурздикай Шалбуз хъунухъ лезги чIалан фонетикадин законрин бинедал регъятвилелди кьатIуниз жезва: а) Кьве ачухдан арадал алай ферцин [гъ] сес аватна: (*шагъ-*) ва (*ал-*) слогрикай сад арадал атана *шал-*. б) Сад-садан патав гвай ферцин кьве сесиникай сад аватна /-рз/-дикай /-з/ амукъна. Нетижада

-бруз- дикай буз хъана. Амма и, къвед лагъайди, дегишвал кьиле финиз туьрк чӀаларин буз “мурк” гафуни куьмек гана.

4. И винидихъ лагъай гафарикай хкатзава хьи, дагълар, объектар чара-чарабур ятӀани, абурун тӀварар чеб-чпиз лап мукъвабур я. Им авилай я хьи, дагълариз тӀварар гайибуру а дагъларин географиядин жигъетдай эгъмиятлувал (значимость) ва иллаки абурун къакъанвал гьисаба къазвай. И кар фикирда къурла, гъавурда гъатзава хьи, Шалбузни Эльбрус са тангъахдин, са жергедин дагълар яз гьисабзавай. Чи фикирдалди, абур къведни барсдин дагъларик акатзавай.

5. Ихътин ва гъабуруз мукъва тӀварар (Альбург, Ель-баруг ва мсб.) маса чкайрани гьалтзава. Идалайни гъейри, рахун физвай дагълариз вирибуру сад хътин тӀварар гузвач. Чкадин дагълуйри жуьреба-жуьре тӀварар ишлемишзава: Шат-гора, Ошга-махва (“Счастливая гора”), Орфи-Ингуб, Эренлер ва мсб.

6. Гъам Шалбуз, гъам Эльбрус абурун мукъварив гвай халкъари пӀирер яз, ибадат ийидай чкаяр яз гьисабзава, абуруз садакъяр тухузва. Бязи дагълуйрин мифологийра и дагълара Руьгъверин чӀехиди Джин падишагъ хьунухъ тестикъарзава.

7. Махсус литературада Эльбрусдин (гъакӀ хъайила Шалбуздинни) гъакъиндай маса гиманар ва лап къетӀивилелди лагъанвай баянарни ава.

Ингъе ахътин баянриз мисалар: 1) Эльбрус (Альбрус) гуржи чӀалан *ач-бурцами* дегиш хъана арадиз атай тӀвар я. Адан сифтегъан мана “хкажхъанвайди” ва я “конус хъиз хкажхъанвайди” тир. Ихътин баян Вахушти Царевичан “Гуржистандин географияда” ава; 2) М.Н.Мельхееван “Географиядин тӀварар” ктабда (Учпедгиз, 1961, 95-ч.) (Березинал ссылка авуна) Эльбрусдин ихътин баян ганва: “Нур гузвай дагъ” (Иран чӀал).

8. Эхирни са кар мадни къейд авун лазим жезва. ЧӀехи дагъларин (Эльбрус, Казбек, Шалбуз) тӀварар вири дагълу халкъариз авач, а дагълар чебни вилик вахтара вири дагълуйриз чидачир.

Шагьдуран

Къурагъ райондин Къуьчхуьррин микропонимикада авай и тІвар кьве жуьре ачухариз жеда: 1) я ам Шагь акъвазай чка я; 2) я им *Шагьдур* тІвар алай касдин тІварцІихъ галай чкадин тІвар я.

Дур // дар элемент квай тІ варар лезги антропонимикада авайди я. Месела, *Багьадур, Алидар* ва мсб.

Шагьпаз

И хсуси тІвар иран чІалал рахадайбуру яратмишайди я. Адак кьве гаф ква: а) *шагь*; б) *барс*.

Ихътин тІвар сифтедай сасанидрин башчи ва гьабуру Дербентдин чІехиди тайинарай касдал -*Шахбарсдал* “шагьдинбарсдал” хьана. Ахпа а тІвар аялрал эцигна, *барс* вуч ятІа течидай халкъдин сивера адакай лугьуз регьят *Шагьпаз* тІвар хьана.

Шамахи

И тІварцІин ери-бинедин гьакьиндай са шумуд гиман акьулдиз кьвезва: 1. Шагь махи (“Шагьдин хуьр”); 2. Шам махи (“Шам патан (Востокдин) хуьр”); 3. Шам махи (“Шамвийрин (Дамаскдай атайбурун) хуьр”).

Забит Ризванова и тІвар “*цар*”, “*шар*” гафарихъ галаз дарги чІалан “махи” (“хуьр”) гаф акал хьана арадиз атайди яз, яни “пачагьдин хуьр” мана авайди яз гьисабзава. Адан фикирдалди, *Шамахи* балугьдин (*Шаймахи*) ва Эмир ал Шаммах-ан тІварарихъ галаз алакьалу авун дуьз туш (Килиг: Журн. “Самур”, 1992, N 4, 68-75-чинар).

Виридалайни гьакьикъатдиз мукьвади, чи фикирдалди, ихътин баян я: *Шамахи* гафунин кьве пайни дарги гафар я: *ша(ши)* “гьвечІи хуьр, аул” ва *махи* “хуьр”, яни *шамахи* “къазма хуьр” (“аул, село”) мана авай тІвар тир. Лезги

хуърерикай и тІвар Къурагъ райондин Шимихуъруъв гекъигиз жеда. Анжах са кар фикирда къуна кІанда: *шими* са хуър ваъ, са шумуд гъвечІи хуър лугъудай мана авай компонент я. Шимихуър дуъм-дуъз “ГъвечІи хуърерин хуър” лагъай чІал я.

ШаракІун (тІ) (Герейхановский совхоздин турпагъ)

Им гзаф важиблу тІвар я. Идан ери-бине дуъз тайинарунихъ чи халкъдин тарих патал чІехи эгъмият ава.

Сифтени-сифте и тІварцІин халис кІалуб тайинариз хъанайтІа, хъсан тир. И карди месэла хейлин регъятардай. Асилдай и тІварцІин къвед лагъай пай *-кІун* яни, тахъайтІа *-кІунтІ*?

Эгер и тІвар ишлемишуниз, адан гъина? гъиниз? гъинай? суалриз жаваб гудай формаяр фикирда къуртІа, и гафунин эхирда */-тІ/* амукъзавач (*ШаракІунда, ШаракІундиз, ШаракІундай*).

Эгер мукъварив гвай маса микропонимар фикирда къуртІа (Къухмаз кІунтІ, Мамрач кІунтІ, Бугъда тепе ва мсб.). И тІварцІин къурулушда *-кІунтІ* компонент (ва я гаф) ава. И эхирдиз кІевелай фикир гунин себеб ам я хъи, гъа тек сесини тІварцІин ери-бине михъиз дегишарзава. [тІ] галачир форма къачуртІа, ам *уьлен, вир* гафарихъ галаз алакъалу авун лазим жезва ва мана-метлеб “вир, уьлен авай чка” яз гъисабна кІанда (гекъиг: 1) *шара, шура, шуьре* “вир”, “уьлен” (туьрк чІалар, дарги чІал); *шара* “хъипи” (монгол чІал) ва *кІун // кІани* “чка, мезре, ери” (лак чІал) *кун* “чка” (лезги чІал). Эгер *-кІунтІ* компонент кваз гъисабайтІа, и тІварцІин ери-бине хсуси тІварцІихъ галаз алакъалу яз баянламишна кІанда: *ШаракІунтІ*, яни *Шар* лугъудай касдин *кІунтІ* (гъам кучуднавай ва я гъадан къилел маса дуьшуьш атай чка, кІунтІ, сур). Эгер и гиман дуьзди ятІа, и гаф чи халкъдиз фадлай машгъур Шарвилидин тІварцІив гекъигиз жеда. Чун и эхиримжидан терефдар я.

Эминан булах

Къурагъ райондин Эхнигрин хуьре ихътин тІвар алай булах ва чка ава. И гидрономдин ва микропонимдин мана ачухди я. Баянар гузвай гафарин жергеда и тІвар тунин себеб ихътинди я: лезгийрин виридалайни чІехи шаир Мегъамед Эминанни Ахнигрин (Эхнигрин) хуьруьн арада къетІен алакъаяр авай. Ахнига шаирдин багърияр яшамиш жезвай, гъакІ хъайила ам Ахнигиз булахдин яд дадмишиз тefин мумкин кар туш. Булахдал Етим Эминан тІвар хъун лап мумкин кар я.

Килиг: 1) А.Г.Гюлмагомедов. “В поисках сокровищ”. Литературный Дагестан, № 1, 1987-й.; 2) Р.И.Гайдаров. Введение в эминоведение. Махачкала, 2001, 60-61-чинар.

Ялахъ

Еке шаклувал аваз, ихътин гиманар ийиз жеда: 1) *Ялахъ* “дагъдин хивехъ” гекъиг: *ял* “дагъдин хев, фири, гардан” (фарс чІал). 2) *Ялахъ* “татун ва къакъан дагъ”. Гекъиг: 1) *лахъ* “къакъан”. 2) *хъу* “гора” (лак чІал). И къвед лагъай дуьшуьшда *ялахъ* гафуниз асилдай маса кІалуб авай лугъуз жеда: *яй + лажъ + хъу - яйлахъхъу - ялахъ*.

Къейд авун лазим я, цлахъвийри чеб Ялахъ хуьряй куьч хъайибур я лугъуда. Амма и кардиз акси делилар ава: 1) хуьруьн тІвар ухшарди ятІани, гъакъикъатда масад я. (*Ялахъ - Цлахъ*). 2) Нугъатдин рахунрин мукъвавал малум жезвач: ялахъвияр са нугъатдал, цлахъвияр маса нугъатдал рахазва. И къве тІварцІин ери-бинени мадни ахтармиш хъувуна кІанзава.

Яргун (Ярвун) (Азербайжандин Къусар район)

3. Ризванова и гафунин ва тІварцІин бинеда *яру* гаф ава, адан дуьм-дуьз мана “Яру-кІунтІ” ва я “экуьн ярар” я,- лугъуз тестикъарзава. Чи фикирдалди, *яргун* гафунин ери-бине масад я. И тІвар кеферпатан халкъарин санай-саниз

тухудай *яранга* тIвар алай элкъвей кIвал, юрт я. Официальный документа и хуьрел маса тIвар ала: *Гьезре* (азербайжан чIал), *Хазри* (урус чIал).

ЯркI-ар

Им чи миллетди “лезги” лугъудай тIвар къабулдалди ва адал гъа тIвар акъалтдалди лезгийриз къунши дагълу халкъари лугъудай тIвар тир. Гекъиг: 1) *ярккур-жви* “лезгины” (табасаран чIал); 2) *йырк* “лезгины” (рутул чIал); 3) *йикIи* “лезгины” (цIахур чIал); 4) *яркар-шу* “лезгины” (агъул чIал).

Гуьгъуьнлай и гафуник лакIабдиз хас мана акатна. Лезгийри чпи-чпиз лугъуз башламишна, къибле терефда авайбуру чпелай кефердихъ галайбуруз, дагълух хуьрера авайбуру чпелай агъада, аранда авайбуруз *яркIар* лугъуз башламишна. ЯркIижув “са пакун тIвал кимиди я” лугъудай тегъне ягъанат сивера гъатна. Гафунин тайинвал зайиф хъана. ЧIалан илимда, хсусан лезги диалектологияда яркIи нугъат термин ава. Адан сергъятарни виликдай хъсандиз цIар илитIиз жедайбур, географиядин куьмекдалди чара ийиз жедайбур тир, гила, яркIи нугъатдин векилар чпин бубайрин ерийрилай маса чкайриз куьч хъанва. ЯркIи нугъат анжах рахунрин, гафар ишлемишунин ва абур сивяй акъудунин къетIенвилералди тайинарзава.

ЯркIар гафунин диб (-*яркI-*) вичин кIалубдин жигъетдай ва чкадихъ галаз алакълу мана-метлеб авайвиляй *яргъи*, *яргъар*, *гъяркъуь*, *юрк*, *муртI*, *яцI* хътин гафарин жергедик акатзава, амма якъинвилелди адан мана-метлеб тайинарун четин я. Мумкин я, а дибдин (*яркI-*) сифтегъан мана *яргъ-*, *гъяркъв-* дибри яргъивал, гъяркъуьвал къалурзаваай хъиз, къакъанвал къалурун тир, яни *яргъ-и* - “длинный”, *гъяркъ-уь* “широкий”, *яркI-и* “высокий” тир.

Амма виридалайни гъакъикъатдиз мукъвади яз *ярквар* гаф рикIел къвезва. Адан мана “тамар, там” я, Мумкин я, тамар къит тир къакъан чкайра яшамиш жезвай агъалийри (агъулар, рутулар, цIахурар ва мсб.) тамар бул авай чкайра бине къунвай лезгийриз дуьм-дуьз манада ва я айгъамдалди тамунбур, тамун

инсанар лугьун. ИкI хьайитIа, *яркI-ар* гафунин этимон вичихъ “там” мана авай *яркI-//яркI-диб* я.

ЯркI гафунихъ галаз “юрк” (пая) гафни мукьва хьун мумкин я.

Гила Советское хуьруьз куьч хьанвай виликдай Ахцегь района авай Ялджук /Ялджугъ/ хуьруьн тIварцIихъ галаз чун рахазвай лексемадин алакьа авани-авачни гьелелиг лугьун четин я. Инал а хуьруьн тIвар ванцин тушвал себеб яз кьунва.

АЛАВАЯР

Автордин макъалаяр “Пеласг” гьинай - “лезги” гьинай?!

Гафарин ери-бинейар тайинарун ва я этимология чIалан илимдин лап къадим ва рахазвайбуру гьамиша зурба интерес ийизвай хел я. Амма вичин асул мана-метлеб ва арадиз атунин саягъ чIалай къатIуз тежезмай гафуниз баян гун, адан гьакьикьи этимон (бине тир маса гаф) тайинарун регьят месэла туш. Ам неинки махсус чирвилер авачир гьевескарриз, гьатта чпи чIалан винел кIвалахзавай алимризни четин кар я. Четинвилин себебни, гзаф вахтара, ахтармишзавай гафуниз сесерин ва мана-метлебдин жигьетдай ухшар гафар тахьун ваъ, акси яз, гьахьтин гафар гьам жуван, гьам маса чIаларай гзаф гьалтун я. И “булвили” гафуниз асантвилелди баян гудай мумкинвал арадал гьизва. Нетижата чIалан илимда вичиз “къалп” ва я “халкъдин” этимология лугьудайди майдандиз акъатзава, гафунин дибда авай гьакьикьи этимон лагьайтIа, тайинариз тахьана, амуькьзава.

“Халкъдин” этимология гзафни-гзаф хуьрерин, географиядин маса

объектрин, миллетрин, тухумрин, хсуси тварарин гъакъиндай дуьшуьш жеда. Мисал яз, бязи хуьрера тварариз ганвай “баянар” къалуриз жеда: *КIахцугъ* - яни “кIах цуз!”; *ДаркIушар* - яни а) “дар кIушар”, б) “тар кIус-ар”, *Миграгъ* - яни “ракъинин муг” ва мсб. Гьелбетда, ихьтин баянар гъакъикъатдин мукъувайни фенвач. “Халкъдин” этимологиядин нетижада бязи дуьшуьшра чIала виче дегишвилер гъатун, рахазвайбуру вичин ери-бине рикIелай фенвай келимадин эвезда масад ишлемишун ва и эхиримжидакай норма хьунухъ мумкин я. Месела, чи чIехи вацIун тIвар асилдай “Къунан” вацI тир; *яргъи-руш* чна *ягъид руш*, *кIвал-югъ* - *кIвал-юрт* гафарин чкадал ишлемишзава ва мсб.

Эхиримжи вахтара яшайишда физвай дегишвилер, жуван фикир ачухдаказ лугъунин мумкинвал ва мсб. себеб яз, халкъдин жуьреба-жуьре къатар тарихдин, культурадин, чIалан месэлайриз цIийикIа ва дериндай интерес ийизва. “Коммунист” газетдиз, “Литературадин Дагъустан” журналдиз ва маса органриз фикир гуниз лайихлу са къадар материалар акъатнава. А макъалайра хейлин чка чIалан месэлайри, гъабурукай яз, къилдин гафариз баянар гуни къунва.

Гъайиф хьи, бязи юлдашри теклифзавай баянар, вичикай винидихъ рахай “халкъдин” этимологиядиз хасбур, зайифдиз делилламишнавайбур хъанва. Хсусан гъа и себебриз килигна, а макъалайра баян гузвай гъар са гафунин гъакъиндай къетIендаказ рахун лазим я. Амма и макъалада чаз кIелзавайбурун фикир, асул гъисабдалди, анжах са гафунал, хсусан “лезги” терминдал желб ийиз кIанзава. “Лезги” гафунин яш, ишлемишунин тарих, сергъятар ва талукъвал тамамвилелди тайинариз хъанвач, иллаки рагъ экъечIдай патан халкъарин кхьинра, урус чIалалди авай документра, ам тахминан 300- йисан, мумкин я, гъадалайни вилик пайда хъана.

Турк чIала “лезги” гаф ишлемишиз 1000 йисалай тIимил туш жеда. Бакуда авай “Лезги” мискIин ва “Лезги гъамамар” эцигна 822 йис я.

И гафунин ери-бине авторри са шумуд этимондихъ галаз алакълу ийизва:

- 1) *Лаз* (*лац-у*) гафунихъ галаз (У.А. Мейланова);
- 2) Къадим заманада (VI-VIII эсерра) Дербентдин мукъув хъайи “Лакзи” (Лякзи) лугъудай шегъердин тІварцІихъ галаз (арабрин алим Якъут, XIII эсир);
- 3) Скифрин тайифайрикай садан тІвар тир “леки” гафунихъ галаз (Страбон). И эхиримжиди (“леки” гаф) вични;
- 4) Нуьгъ пайгъамбардин къуд лагъай несилдин неве Гаргомасан рухвайрикай сад тир Лекосидин (Леканан) тІварцІихъ галаз (Гуржийрин хроника “Дхобрера”);
- 5) Къадим Грециядин агъалийрин тІвар тир “пеласг” гафунихъ галаз (Расим Гъажи) ва мсб.

И баянар “Лезги” гафунихъ галаз гъарма са дуьстуьр алакълалу я, амма абурукай садни “Лезги” гафунин этимон яз гъисабиз жедач. Яни “лезги” гаф абурукай садакайни арадиз атайди ва я а гафари делилламишнавай гаф туш.

Сад лагъай баян къабулун четин я: а) са миллетдиз хамунин рангунин бинедал тІвар гудайла, къуншидал ва мукъварив адаз рангунин жигъетдай къарши эцигзавай маса халкъни хъунухъ лазим я; б) *Лаз* ва *лацу* гафунин диб вич манадин жигъетай *-ги* суффикс акалун патал ярамишди туш.

Къвед лагъай гиман мумкинди я: шегъердин тІварцІикай агъалийрин тІвар хъунухъ жедай кар я. Амма и дуьшуьшда маса къве жуьредин шаклувал пайда жезва: а) Машгъур Дербентдин мукъув шегъер яратмишнавай халкъ вич - арабар - къведалди тІвар алачиз амукъун! б) Лезги чІала, жуьреба-жуьре эсерра, иллаки чи фразеологияда ва топонимикада Лакзи шегъердикай са жуьредин малуматарни тахъун, адан тІвар риваятра къванни амукъ тавун.

Леки ва *Лекоси* гафар чи халкъдин тІварцІихъ галаз алакълалу, гъадаз мукъва гафар я. Амма абур “лезги” гафуниз бине хъайи гафар, адан этимонар яз гъисабиз жедач, акси яз, гъабур чеб “лезги” гафунихъ галаз къушаба арадиз атайбур я. Яни Лекоси ва я Лекон лугъудай касдин тІвар сифте, халкъдин тІвар гуьгъуьнлай ваъ, халкъдин тІварцІин гуржи вариант *леки* эвел, къилдин ксарин

тIварар ахпа пайда хъайибур я. И гафарин гъакъиндай са шумуд къетIен къейд агъадихъ мадни жеда.

Гила чун “пеласг” гафуникай рахан. И гафуна, “лезги” гафунив гекъигайла, фикир вичелди чIугвадай фонестема (сесерин кIватIал) -ласг ава. Адахъ урус чIала гзафвилин къадардин лишан тир -и ва лезги чIала гъа къадардин эхир тир -яр, къведни са гъилди, акал хъувурла, *пеласг* гаф чи миллетдин тIварцIиз мадни гзаф ухшар кIалубда гъатзава: *пеласгияр-лезгияр*. “Чун чаз килигин” повестдин автор Расим Гъажиди и гафар гъамиша гзафвилин къадардин формада ишлемишни ийизва. Гъам повестдин автор Расим Гъажи, гъам къадим пеласг тайифа хатур хуьниз лайихлу ксар ятIани, “лезги” гаф “пеласг” гафуникай ва лезгияр чебни къадим Грециядин агъалийрикай арадиз атанва я гъабур чеб тир лугъун, чи фикирдалди, бинесуз тестикъарун я. Гъа и баяндин бинедал лезгияр маса дагълу чIаларин векилрикай чара ийиз алахъун, лезги чIалан лексикадин дибар фарс ва бязи маса чIаларай жагъуриз гъавалат хъун, халкъдал ва чIалал а делилсуз фикирар гужуналди илитIун генани чIехи ва зиянлу чалишмиш я.

“Лезги” лугъудай терминдин ери-бине ва этимон тайинарунив чун и саягъда эгечIзава:

1. И гаф къурулушдин жигъетдай саяди ваъ, маса гафунин дибдикай туйкIур хъанвай, гъада делилламишнавай, вичик дибдила гъейри, къуллугъчи морфемаярни (суффиксар) квай гаф я.

2. А гаф (лезги) **лекъ** гафунин дибдин (-ле) бинедал арадиз атанва.

3. Ихътин диб (-ле) вич гила куьгъне хъанвай ва анжах дурумлу ибарайра (“ляйци ягъайди хъиз...”)(дуьшуьш жезмай *ляй//лей//ляъ* гафуникни ква. Гъа гафунин манани “чинеруг” ва я “лекъерин са жуьре” тир.

4. “лезги” гафуник саки сад хътин метлебар авай, чпи хайи ва я яшамиш жезвай чкадиз килигна инсанриз тIвар гудай гафар арадиз гъидай къве суффикс: -э(и) ва -ги ква, яни а гафунин къурулушдин схема ихътинди я: *ле+z+ги*.

5. Чпин ери-бинедиз килигна суффиксар -зи ва -ги къведни са морфемадин

(суффиксдин, вариантрикай я: *-ви, -ги, - з/уь* (яркИи нугъат), *-жув, -зи, - шу...*

6. *-з(и)* суффикс цИийи гафар арадиз гьидай везифада дагълу халкъарин бязи чІалара гилани ишлемишзава. Месела, цез чІала. И чІала: *цей* “лекъ” - *цези* “цезви” ва я “цезвиар”: *Сонгада* “хуьруьн тІвар” – *сози* “согдави” ва я “согадавиар” (Килиг: А.К.Абдуллаев. Диссертациядин автореферат. 1981, 7-ч.).

Лезги чІала виче (ахцегъ нугъат) рахун физвай суффиксдин ономим *-зи* прилагательнияр причастияр, тІварцІиевезар тІварламишдай суффикс яз ишлемишзава: *яру-зи, уьлуь-зи* ва мсб.; *буба-зи, хая-зи* ва мсб.

7. Суффикс *-з(и)* квай гафунихъ (*лез(и)*) къвед лагъай суффикс акал хьуниз себеб хьана: 1) *-зи* суффиксдин мана-метлеб къатІуз амуьк тавунва ам сая гаф хьиз, къатІунун; 2) *-зи* суффикс къадардин жигъетдай синкретичный (гьам теквилин, гьам гзафвилин къадар къалурдайди) хьунухъ; 3) суффиксдин везифа дегиш хьун ва мсб.

8. Халкъариз, миллетриз тІварар, адет яз, къуншийри, мукъварив гвай маса тайифайри гуда.

9. Ахьтин тІварарин дибда гзаф вахтара, ва я адет яз, жуьреба-жуьре лакІабар жеда. А лакІабри миллетдин къетІен са лишан, ягъай вил хкІадай къилихдин хасвал ва я хесет къейд ийида.

10. “Лезги” тІварни асилдай лакІаб яз пайда хъайиди я. Дагъустанвийриз гуржийри лугъувай тІварни (лекІи) гьахьтин ери-бине авайди ва мана-метлебдин жигъетдай гьадаз лап мукъвади я. *ЛекІи* гафунин эхирда авай *-и* гуржи чІалан вири существительнийрихъ акалдай къетІен эхир я, амуькзавай *лекІ*-виче [къ] сес авачир гуржи чІала *лекъ* гафунин вариант хьунухъ мумкин я.

11. Ихьтин лакІаб гун мумкин кар я, адан дибда: 1) Къакъан чкайра, дагъларин кукІвара, рекъер-хуьлер авачир рагара яшамиш хьун; 2) Лекъери хьиз, садлагъана, гьужумар авун, чапхунчи гьерекатрин йигинвал ва мсб. (Месела “Лекърен культ”) хьунухъ мумкин я.

12. Винидихъ тІвар къур Дербентдин мукъув хъайи шегъердин тІварцІени -

зи суффикс ава. Имни дуьшуьшдин кар туш, агъалияр яшамиш жезвай чкадал (шегърдал, хуьрел) ва гъа агъалийрал чпел сад хьтин тІварар хьунухъ гегьеншдиз дуьшуьш жедай кар я (Килиг: Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976, 130-ч.).

13. “Лезги” гаф Азербайжанда авай лезги хуьрерин тІварарихъ галазни алакъа ава. Месела, Лаза лугъудай хуьруьн тІварцІихъ галаз.

14. Къадим лезар, гуьгъуьнлай лезгияр асилдай ву жар, гъи тайифа тиртІа, лугъун четин я. Амма къе чпиз лезгияр лугъузвай бур абурун арада гъамиша аваз хьунухъ шаксуз я.

15. Са бязи авторри, и дуьзда ал алай месэла муракаб ийиз чалишмиш хъана, бизнесуз къейдер ийизва: Месела, И.Г.Абдуллаев ва К.Ш. Микаилов чІехи макъалада, яргъалди веревирдер авурла, ихьтин нетижадал къвезва: вири дагъустанвияр ва гъатта дагъустанвийрик акат тийизвай бязи маса халкъарни асил лезгияр я, амма къенин лезгияр асилдай лезгияр тушир, и тІвар лезгийри чпиз къерехдай къунвайди я. (Килиг: Этнография имен. Москва, 1971, 13-26-чинар). Гъ.Х.Ибрагъимова лагъайтІа (лап и мукъвара “Литературадин Дагъустан” журналдин чинра, 1990, N 6) исятда къейд авур къалп фикир тикрар хьувунихъ галаз санал, са къундарма мад теклифзава. Автордин фикирдалди, лезгийри (яни чна-лезгидалди рахазвайбуру) чун лезгияр яз анжах советрин девирда аннамишна, гъа чІавалди чун лезгияр ваъ, куьревияр, ахцегъар, къубавияр тир. Яни чахъ гъа чІавалди битав миллетдиз хас къанажагъ авачир лугъузва. Чун къве кардал мягтел я: сад лагъайди, тІварар къунвай авторар пудни савадсузар туш, рахун физвай месэлайрин гъавурда авай ксар, чІалан алимар я! Къвед лагъайди, лезги чІалалди акъатзавай журналди лезгийриз акси, абурун намусдик хкІадай материалриз, вичин патай са къейдни тавуна, вучиз чка гузва?!

16. “лезги” гафунин къушран тІварцІихъ галаз алакъалу тир ери-бине тестикъардай са делил мадни ава. *Куьре* гаф, гзафбуру тестикъарзавайвал, *Куьр*

(Кура) вацІухъ галаз алакъя авай гаф туш. Им анжах сесерин жигъетдай авай винел патан ухшамшвал я. “Куьре” гафунин асил манани “чинеруг” я. Ам Кавказдин чІалара къейд авунвай ва гилани ишлемишзавай гаф я. Месела, чечен чІала.

(“Лезги газет”, N 10, 1990-й., 22-январь).

КІеви кІерец

“Самур” журналда (1992, N 4) рагъметлу Забит Ризванован Низами Генжевидиз бахшнавай макъала ава. Авторди чІехи шаирдин ватандин, мукъва-кбилийрин, халис тІварцІин ва миллетдин гъакъиндай хейлин цІийи ва къиметлу фикирар лагъанва. Ана са шумуд хуьруьн тІварариз баянарни ганва. Гъабурукай яз “Гъепцегъ” тІвар “хеб” ва “цІегъ” гафарикай хъайиди тестикъарзава. Им ажайиб фикир я. Нагагъ адахъ сесерин ухшамшвилелай гъейри маса субутни авайтІа, чавай ам “Ахцегъ” гафунизни талукъариз жедай (*Гъеп-цегъ - Ах-цегъ*). Амма ахътин жуьрэт ийиз хъун мумкин туш. “Ахцегъ” гафунин ери-бинедай кбил акъудун паталди гъадалай артух инанмишвилелди даях къаз жедай хейлин маса делилар ва инлай вилик маса ксари ганвай баянар ава. Алатай асирдин 60-йисара лезги чІал ахтармишай П.К.Усларан “Куьре чІал” ктабда “Ахцегъ” гафунин баян араб чІалан “ухт” (“вах” гафуналди даяхламишнава. И баян, малум тирвал, дагъвийрив ислам къабулиз таз, халкъдин гегъенш къатара адан таъсир мягъкемариз атай Абумуслиман - Маслаам ибн Абдалмаликан вах ва езне Ахцегъа яшамш хъунихъ ва а дишегъли гъана кучудунихъ галаз алакъялу я. И кар тестикъарун патал даях, “Ахцегъ” ва “ухт” гафарик квай сесерикай ва абурун галай-галайвеликай къунва. Гъелбетда, я делил къунвай вакъиади, я рахун физвай гафарин ванерин ухшамшвилери и баяндихъ инанмишарзавач. Артухан яцІара гъахъ тавуна са живи веревирд авурвалди адан бинеяр кІватзава, хейлин кърши суалар пайда жезва. Маслааман езне къведалди, адан вах кучуддалди Ахцегъ тайин ва лезгийрин арада машгъур тІвар алачир

къазмаяр тушир хъи?! Гъа чІавалди ам Дагъустандин лап къадим ва чІехи хуърерикай сад тир. Маслааман езнеди хзанни галаз ина бине къуни ва кечмиш хъайи кайвани, масаниз хутах тавуна, гъана секинаруни Ахцегъар яшайишдин къулай шартІар авай чІехи ва лайихлу хуър тирди тестикъарзава. “Ахцегъ” гафни вичин къурулушдин (слогрин къадар, эхирда авай сесерин группа, уаренидин чка) жигъетдай Дагъустандин лап куьгъне хуърерин тІварариз ухшар я. А хуърерикай бязибур, месела, аваррин “Хунзах” арабар пайда жедалди Дагъустандилаь къецени машгъур тир. (Килиг: Л.И.Лавров, ЭНС-К X-XVII в., М., 1966, 195 ч.). Муькуь патахъай, араб чаІалан “ухт”-дикай “Ахцагъ // Ахцегъ” ва я “Ахты” гъикІ хъанатІа, чи чІалан фонетикадин къанунралди ачухарун мумкин туш. “Ухт”-дин бинедал баян пайда хъун, чи фикирдалди, чпин тІварарихъ “ал Ахты” акалзавай динчи алимриз чпин тахаллусар диндин машгъур дирек Маслаамахъ галаз алакъалу ийиз кІан хъунин нетижа я.

ЧІехи СтІал Сулеймана “Ахцегъар” “Лацу шегъер” гафаралди эвез ийизва. Ина, гъелбетда, шаирриз хас тешпигъламишун авач лугъуз жедач. Амма даях шаксуз “Ахцегъар” гаф вич я: *ax//agъ+ шегъер*. Шаирдин баяндихъ са шумуд важиблу къетІенвал ава: “ахцегъ” дуьздаказ паюн *ax-цегъ*: а паярикай сад муькуьда лишанламишзавай къилинди *-цегъ*, муькуьди табий гаф *agъ* (лацу) хъунухъ я. И дуьстуьрда паюни веревирдзавай тІвар лезгийрин ва маса дагълух халкъарин хуърерин тІварарин жергейрай акъудзавач (гекъиг: Гъапцагъ, Хунзах, Бахцугъ, КІахцугъ, АнцІух ва мсб.). Ихътин хъсан терефар аватІани, шаирди теклифай баянни гъакъикъи яз гъисабиз жедач. Ада “Ахцегъ” туьрк чІалан бинедал ачухарзава. И карди Ахцегърин яшар хейлин жегъиларзава. Лезгийрин ва маса халкъарин куьгъне дагълух хуърерал туьрквери эцигай тІварар алайди туш, ахътин тІварар геж вахтара ва анжах аран чкайра пайда хъайибур я (Уружба, Устажагъ, Маллакент, Азадогъли ва мсб.).

Идалайни гъейри, туьрк чІала чкайрин тІварарин формантрин арада *-цегъ* ва *цех* дуьшуьш жезвач. Рахун физвай баяндин гъахълувал са карди генани

шаклу ийизва: а баяндин кар алай пай (“лацу” мана) “Ахты” гафуниз, яни Ахцегърин къуша тІварцІиз, ерли талукъариз жедач.

Чи фикирдалди, *-цегъ* “цех” гафунин дегиш хъанвай жуьре я. Адан мана “къеле, шегъер ва я хуьр” я. Ихътин манада ам Эрменистанда ва Гуржистанда дуьшуьш жезва. Эрменистанда Цех тІвар алай шегъер (Эрменийрин классик шаир Туманянан ватан) ава. Гуржистанда *Цихи // Цехи* хейлин чкайрин тІварара “къеле, шегъер” лугъудай манада гьалтзава (Ахалцихе) “Цийи къеле” (шегъердин тІвар - *М.Н. Мельхеев*). Ихътин тІварара эхирдихъ ахкал жезвай ачух сес [и] гуржи чІала вири жуьредин тІварариз хас къетІенвал я (Тбилиси, Кутаиси, Мицхети ва мсб.). Гаф атай чкадал лугъун, са шумуд югъ идалай вилик Абхазиядин Верховный Советди чпин шегъердин тІварарихъ гуржийри акалнавай [и] гелягъунин гьакъиндай махсус къарар къабулна: *Сухуми* ваъ, *Сухум* ва икІ мад. “Цахур” гафунин эвел къиле *цех* жезви дегиш хъанвай къалубда ишлемишзава. А тІвар арадиз атун и саягъда къатІуниз жеда: *цІах+хуьр*, яни “Цахур” гафуна саки сад хътин мана авай къве диб (*цех // цІах* ва *хуьр // хур*), санал хъанва. Гьелбетда, асилдай хуьруьн тІвар ва ана авай агъалияр рахазвай чІал *-ур* (*-хур*) галачиз анжах “цІах” тир, *хуьр* (*хур*) адахъ ахпа акал хъайиди я.

“Ахцегъ / Ахцагъ” гафунин къуба нугъатдиз хас жуьреда [ц] сес [ч]-ди эвез ийизва. Им чІала хейлин гафара дуьшуьш жезвай кар я, ада “Ахцегъ” гаф лезгийри лап фадлай инихъ ишлемишунин гьакъиндай шагъидвал ийизва. Къуба нугъатдиз хас формади са гиман мадни ийидай мумкинвал гузва: *Чахч-ар* (*Чах-чак*) тІварцеІни цех дибдин са жуьре ава. Гьа ихътин фикир *Цехуьл* гафунин гьакъиндайни ийиз жеда (*Цех+хуьл*).

Гьа икІ, “Ахцегъ” гафуна *-цегъ* вичихъ къилдин маса мана авай (къеле, шегъер, хуьр) диб я, адалай вилик квай пай *ах(эх)*- гьа диб ачухарзавай, ам лишанламишзавай ва идалди умуми тІварцІикай тайин са чкадин хас тІвар (топоним) арадал гъизвай гаф я, адан сифтегъан ва гьакъикъи мана-метлеб

тайинарун ва субутарун четин месэла я. Четинвал *ах*-диз фонетикадин жигъетдай ухшар ва манадал гьалтайла, чпивай къеле, шегьер, хуър гафар лишанламиш жедай кутугай келимаяр авачирвили ваъ, акси яз, гьахьтин гафар хейлин хьунухь арадал гьизва. Винидихъ чпикай рахай ва чи фикирдалди, *Ахцегь* гафунипхъ галаз алакьа авачир араб чІалан “ухт” ва туърк чІалан “агъ” гафарилай гьейри ихьтин гафари чпел фикир желбзава.

1. *Ах* - ”агъа, агъада авай” (Фиярин нугъат). Месела, *ахкку* “агъа магъле”, *вахкку* “вини магъле”. Чкадин тІварцІик ихьтин пай хьунухъ лап тІебии кар я, амма гекъигдай маса къаншар тІвар тахьуни и гиман игьтиятлу ийизва.

2. *Ах-ахъ*- “бустан, багъ” (лак ва авар чІалара). Ихьтин мана авай пайни чкадин хуъруьн ва мсб. тІварцІик хьун мумкин я, амма и рахун физвай дуьшуьшда ам ярамиш жезвач. Акі хьанайтІа *Ахцегь* хейлин дережада жегьил жедай. Багъманчивал, иллаки бустанчивал лезгийрин яшайишда геж пайда хьайи пеше я. Исятда *ахцегьвийрин* дуланажагъда майишатдин и хилери къазвай чка фикирда къуртІа, гьелбетда, *ах*- лап вичиз хас чкадал алаз аквада.

3. *Ах-Ахъ* “дагъдин хур, алгъай цен, гуьне” (Азербайжандин Варташен районда авай лезгийрин нугъат). И гафуникай къеле, хуър лишанламишдай, гьахьтин гзаф объектрикай чара ийидай пай хьунухъ мумкин кар я. Ихьтин манадал бинеламиш хьана са гиман мадни ийиз жеда. *Ахцегь* сифтедай анжах вацІун са пата авай хуъруьн тІвар тир.

4. *Ах-ахтына* - “къакъанди, гьуьндурди” (цІахур чІал). Ихьтин мана авай гафунивай неинки маса гаф лишанламишиз жеда, адакай вичикай тайин тир са чкадин, хуъруьн, къеледин ва мсб. тІвар хьунухьни мумкин я (гекъиг: Къакъа (Къакъар)).

Рахун физвай цІахур чІалан гафуникай (*Ахтыны*) *Ахцегь* гафунин ери-бине тайианарун патал авай метлеб винидихъ авунвай гимандалди акьалтІарзавач. И гафуна *Ахцегьрин* къуша тІварцІин (*Ахты*) баян даяхламишдай хьсан делилни сахламиш хьанва.

5. *Ах-ахъу* “вини-винидихъай” (дарги чІал) (Гекъиг: *Ахъуша* “Вини хуър”).

6. Эрмени чІала *ах*-дин ва *Ахтыдин* этимонвиле ярамиш са шумуд гаф ава: *ахты* “булахдин дере”; *ак / ах* “чешме, булах”, *ахтанак* “Чехи гъалибвал”. Ибурулай гъейри Эрменистанда Ахты тІвар алай са шумуд шегъер ва хуърер ава.

7. Гуржи чІала, винидихъ къейд авурвал, *ахал* “цІийи” манада ишлемишзава. И гафунин эхирда авай сесер, ам *цех* гафунихъ галаз ккІана, са гаф хъайила, аватна. Им мукъвал-мукъвал гъалтдай кар я, хуърерин тІварара лагъайтІа, ам генани законлу кар я. Вучиз лагъайтІа лезгийрин куьгъне дагълух хуърерин тІварар анжах кве слогдин кІалубда авайбур я. И фикир субутарун паталди ихътин мисал теклифиз жеда: Хипедж табасаран чІала тамамвилелди ама - Хилипенджик. Гаф и дуьстуър куьруь ва агаж хъхъун маса дуьшуьшрани менфят къачузвай рехъ я: Хидирнеби (тІвар) - Хиби (гъа тІварцІикай хъанвай лакІаб).

8. Къариба мана *ах* гафунихъ чечен чІала ава (*ах* “зур, са пай”; *ахкепиг* - “зур кепек”; *ахлитр* “зур литр”). Маса чІалан гаф рикІел гъун и сеферда Ахцегърин са къетІенвилехъ галаз алакълалу я. Ахцегъар гурлу вацІун кве пата авай чара-чара кве хуьруькай арадиз атайди я. Ахцегърин хсуси нугъатда сахламиш хъанвай рахунрин къетІенвилери и кар хъсандиз тестикъарзава: *къычын, чывын, къачын, амма: къыцын, цывын, къацын* ва мсб. Гиман авун мумкин я, Ахцегъ асилдай анжах са паюнин, са хуьруьн тІвар тир, гележегда къулай муькъвер эцигна, Гуьней ва Къузай патарин алакълар гужлу ва лап мукъва хъайила, абурукай са тІвар алай са хуър хъана.

9. *Ах*-ва *ахцегъ* ва абурун вариантлар лезгийрин ва маса дагълу халкъарин хуърерин ва мулкарин тІварарик дуьшуьш жезва: *Ахниг, Ахвах, Ухул, Ахцехан* (Чантарахуър), *Ахтехъан* ва *Ахтехъандихъ* (Штул), *Ахчал* (Р.Ризванов) ва мсб. И мисалрикай кве важиблу нетижа хкудиз жезва: а) мисал гъанвай гафар асилдай чпихъ тайин тир мана-метлеб авай умуми тІварар тир, гуьгъуьнлай абурукай

хуърерин ва чкайрин тІварар хъайила, чІала абуру тамамарзавай везифаяр дегиш хъайила, абурун манайрин якъинвал зайиф ва къвез-къвез михъи-михъелай рахазвайбурун рикІелай алатзава: б) Гъанвай мисалрикай бязибур фонетикадин жигъетдай вичикай винидихъ рахай *цех*-паюниз лап мукъвабур я, яни абуру *цегъ*-дихъ галаз лезги чІала *цех*-ни гъалтзавайди тесикъарзава.

10. Б.Малачиханова (“Авариядин тарих (прошлое)” макъала (Материалы по истории Нагорного Дагестана, Махачкала, 1928, 8-ч.). “Хунзах” тІвар фарс чІалан бинедал и саягъ ачухарзава: *Ханен Сахт*, яни “лап кІеви къеле, къачуз тежер чка”. Авторди и келимадин къвед лагъай пай “сахт” гафунин къвед лагъай паюниз талукъарзава, ам эхирда ваъ, къиле ава. ТІвар арадиз атунин рехъ и саягъ къатІуниз жеда: *Сахт+цегъ - Ахцегъ*. И баяндини са къадар дережада Ахты гафунайни къил акъуддай мумкинвал гузва.

Винидихъ лагъанвай хътин фикирар ва я гиманар мадни ийиз жеда. Амма абурукай садни, са рахунни алачиз, вири рази хъун мумкин тир акъалтІай суьретда субут хъанвай баян яз гъисабиз жедач. Къадим заманрин кхъинар авачир лезги чІал хътин чІалара гъар кткай гафуниз, иллаки *Ахцегъар* хътин куьгъне топонимриз ахътин даяхлу баянар гуз хъун мумкин туш. Гузвай баян гъикъван хъсанди, чІалахъ агъадайди хъайитІани, авторди ам вичин хсуси фикир яз малумарна кІанда.

Негъажаяр:

1. *Ахцегъ* къве паюникай, чара-чара къве дибдикай ибарат тІвар я.
2. А дибар тайин тир са чІалаз ваъ, са шумуд чІалаз талукъариз жеда. Им а тІварцІин къадимвиляй я.
3. Къенин йикъан делилар фикирда къуртІа, *Ахцегъ* гафунин куьлег эвелни-эвел цІахур ва эрмени чІаларай жегъизва.
4. Эрмени чІалан иштираквал Ахцегъа ва адан мукъварив гъа чІалан векилар яшамаш хъунин эсер я. (Къилдин магълеяр, сурар ва гъвечІи хуърер, месела, КІрукІнар).

5. Ахцегъ и хуьруьн сифтегъан ва асил тІвар туш. Риваятрай и хуьрел ТІур, Яргъикар, Кендушкент ва маса тІварарни хъайиди малум жезва.

6. Ахцегъар лезгийрин, неинки са лезгийрин, тарихдин лап куьгъне шагъид тир, чІехи ва гуьзел макан я, амма адан тарих са терефдихъайни са бубат къванни ахтармишнавач, гъелелиг адан тІварни хаз тахъанвай кІеви кІерец яз ама.

(“Лезги газет”, 1992, 31-декабрь).

И макъалада эзберайбурулай гъейри, *Ахцегъ // Ахцагъ // Ахчагъ* (Ахчах) тІварціихъ гужлу са тедбир мадни ава. Патав гвай ва я яргъара авай лезги хуьрерин арада Ахцегърин къилин къетІенвал адан турпагъда къетІен чими яд авай булах хьун я. Бязи лезги чІалара, хсусан чи чІалан къурушрин нугъатда булахдиз, цин чешмедиз “*ах*” лугъуда. Имни лишанлу туьшвал я.

Примечания к словарю-индексу моносиллабов лезгинского, агульского, табасаранского, лакского, даргинского, аварского языков, помещенному в работе автора *“Лезгинский моносиллаб”* (Махачкала, 2001).

Несмотря на ограниченное количество сравниваемых опорных моносиллабов и небольшое число языков, словарь, на наш взгляд, содержит большую и разнообразную информацию научного характера. Однако в данной работе из-за ограниченности объема мы лишены возможности всесторонне и полно охарактеризовать его. Здесь после кратких замечаний о словаре в целом делаются отдельные выводы о соответствии и связях лексем в сравниваемых языках.

1. Адекватные по семантике и сохраняющие общие с лезгинским фонемоструктурные признаки и элементы лексемы чаще встречаются в наиболее близких к нему агульском и табасаранском языках. Однако немало случаев, когда подобные совпадения встречаются в других языках (лакском, даргинском, аварском), а в названных “близкородственных” аналогичных совпадений не наблюдается (см. ниже).

2. Особенно последовательно встречаются отдельные корневые звуки и фонемы в системах местоимений и числительных. Однако количество местоимений и их разновидностей, связанных с лицами, с отнесенностью к частям речи, все уменьшается в зависимости от отдаленности от опорного языка и в целом уступает числу подобных лексем в последнем. Отмеченное частично связано с отсутствием в лезгинском грамматических классов, тогда как в других языках они представлены, и поэтому в них наличествует дополнительные возможности для уточнений адресата высказывания.

3. Незаполненные клетки остались в тех случаях, когда в данном языке нет адекватной лексемы, а в обиходе народности нет и соответствующего предмета или явления.

4. Как отмечалось выше, словник нами был сокращен за счет лексем, заимствованных из русского и других языков. Тем не менее, **как видно из словаря**, отдельные лексемы из иноязычной лексики в нем остались. В словаре они остались моносиллабами и имеют одинаковую структуру и звучание. Например: *ттай* “жеребенок”, *мас* “цена”, *кIаз* “шелкопряд” и др.

5. Словарь помогает разобраться и в том, как возникло то или иное слово, особенно ценную информацию можно почеркнуть из словаря по этимологии ряда лезгинских ойконимов (примеры см. ниже).

6. Наконец, следует отметить, что автор не считает, что примечания предлагаемые им на основе данных односложных слов, безупречны. Мы допускаем, что в структуре многосложных образований могут сохраниться в качестве компонента или морфемы такие элементы, которые первоначально были самостоятельными лексемами, но со временем выпали из языка совсем или же сохранились как словообразовательные суффиксы (см. ниже табасаранское соответствие слову *мус*? “когда”).

После этих общих замечаний предлагаем свои соображения относительно отдельных слов и фактов.

1. Лезгинский моносиллаб *кхьин* “писать”, бесспорно восходящий к *кихьин* и означающий букв. “ожог +делать” (*кихь+ин*), имеет прямое отношение к лакскому *чичин*¹ в том же значении, связанным со способом нанесения знаков - букв. (по-видимому, на древесине). Агульское *ликIес*, даргинское *лукIес*, а также табасаранское *бикIес* имеют другое происхождение, а именно: их первая корневая часть *ли-*, *лу-*, *би-* означала ни способ письма, письменные знаки, например, на коже, шкуре.

2. С приведенными словами, обозначающими письмо (*ликIес*, *лукIес*) имеет этимологическую связь, а может быть, и прямое родство другой моносиллаб *лит* “войлок (как материал)” или “примитивная разновидность бурки”. Юрты и другие жилища имели кровлю или же покрывались именно шкурами и

войлоком. Накидками от дождя и холода, постелью для человека также служили шкуры и войлок. Обратите внимание в словаре на лак. *юрт* и лезг. *ли, лит*.

3. Сравнение лексемы *вил* “глаз” (л) с агульскими и табасаранскими соответствиями, а также со словами, обозначающими “дыра, отверстие”, тех же языков плюс слово *ула* “сыто” (д) дает повод для этимологического сближения всех трех названных слов. Ср. также выражение (Л): *вил-вил хъайи ниси* “сыр с дырочками”.

4. Таб. *фури* и лак. *хъхъури* со значением “уздечка” имеют отношение к лезгинскому *фири* “грива”. Связь данных лексем, видимо, основана на том, что в полевых условиях при езде верхом приходится держаться именно за гриву, которая как бы заменяет уздечку.

5. В Агульском районе есть известное село *БуркИухан*. Лезгины произносят этот ойконим *БуркИухъан*. Лексема *буркI-ац* в агульском, *буркI* в лакском, *болган* в аварском означает “кабан, свинья”, вполне допустимо, что *буркИухъан* первоначально означало “место, где обитают, бывают, часто встречаются кабаны”. Подобное объяснение подкрепляется и тем, что и в лезгинском, и в других языках *-хъан* является суффиксом, который образует слова подобной семантики: *данархъан* “место, где обитают телята”, *яцархъан* “место, где бывают туры”. Ср. также *хян* “стояние скота” (т). Однако слово *БуркИухъан* могло иметь отношение к антропонному с компонентом *-хан* (основатель или знаменитый житель этого села).

6. В лезгинской детской сказке имеется персонаж - представитель мышей по имени *ХункIали*, в котором первый компонент *хункI-* совпадает с аварским словом *гIункIкI* со значением “мышь”. Видимо, слову *къиф* в лезгинском предшествовало *хункI* или же оно функционировало параллельно с нынешним названием.

7. Лезг. *цIекъ-къецIила* можно считать изменившимся тавтологическим выражением со значением “совсем голый, в костюме Адама”. Как видно из

словаря, в даргинском и аварском языках наличествует лексемы *цІакІли* и *цІекъ*, соответствующие лезгинскому *лап* “очень”, следовательно, выражение *цІекъ къеуІила* буквально означает “очень голо”.

8. Лезг. *кІалхан* “гортань, горло” легко этимологируется с помощью авар. *кІал* “рот” и лезг. *хан* // *хян гІан* “место у, за”. *КІалхан* значит “место за ртом”.

9. Соответствие может помочь восстановить значение лексемы. Так, таб. *хъана* “еще” позволяет думать, что лезг. *ахпа* // *хъна* имело не только значение “потом, после”, но и “еще”, которое оно утратило в лезгинском.

10. Словообразовательный суффикс, утративший семантику в качестве самостоятельного слова, может раскрыть ее в составе слова другого языка. Так, например, суффикс *-ла* - в лезгинском как лексема утратил свое значение, которое не трудно восстановить в табасаранском слове *фила?* “когда”, где *фи-* означает “которое”, а *-ла* “время”. В лезгинском суффикс *-ла*, хотя и образует деепричастия времени, но свою самостоятельную семантику не раскрывает.

11. Односложное слово *къуьд* “зима” в лезгинском приобретает значение *кІеви* “крепкий, твердый”. Другие наименования годовых сезонов подобное определение не принимают. Можно допустить, что словосочетание *кІеви* къуьд первоначально было сложением двух слов, обозначающих одно понятие “зима”. Ср. с даргинским *КІви* “зима”. Подобное явление в языке встречается, ср.: *тек-бир* “одинокий один”; *нече-шумуд* “многие, множество”; *кІвал-югъ* (*кІвал-юрт*) “дом, жилище” и др.

12. Лезгинскому *сур* “могила” в агульском соответствует *некъв*, в табасаранском - *накъв*. Причин у данного расхождения несколько: а) слово *накъв* представлено в лезгинском языке, но имеет по крайней мере два значения: 1) “земля, почва”; 2) “место захоронения, свежая могила” (перед выносом тела покойного с возвышенного места кричали: *Накъваралди экъечІ гъа!* “Выходите на захоронение!”); б) слово *сур*, появившееся позже, в отличие своего синонима, означало не просто место захоронения, а могилу как некое сооружение с

надгробием и другими атрибутами благоустройства. Кроме того, оно стало употребляться в форме множественного числа, которая, обособившись, стала обозначать другое понятие, а именно “кладбище”; в) вполне допустимо и такое соображение, что в древние времена хоронили не в глубоком яме, а почти на поверхности. Поэтому для того, чтобы на месте захоронения насыпать достаточно высокий земляной холм, призывали на помощь соседей.

13. Таб. *кIул* “голова” имеет **омоним** в лезгинском, означающий “горб”. Как это могло случиться? Горб бывает двоякого рода% а) искривление спины, позвоночника (старческое или по другой причине); *горб* “нарост” похожий на что-то круглое, на головку. Вот в данном значении совпали две лексемы. Для обозначения головы в лезгинском имеется особая лексема *кьил*.

14. Глагол “пить” в даргинском звучит *бужес*. Данная лексема и лакское слово *буза* (напиток домашнего приготовления типа пива) следует считать однокоренными. Ср.Лезг. *хъвадайди* “питье”, которое является причастием глагола *хъун* “пить”.

15. В лезгинском языке имеется композит *жимми-журу* “жидкое”(о похлебке). Самостоятельно употребляется и имеет значение только первый компонент *жимми*- - “жидкий”, а вторая часть отдельно не употребляется, лишена собственного значения и служит как бы для протезирования.

Однако данный композит первоначально относился к другому типу, обе его части были самостоятельными словами: *жимми-журу* букв. “жидкое-крутое”. Ср. табасаранское соответствие лезгинскому *къи* “крутой”, а также лезг. *курут* “сгусток” (например, крови).

16. Интересные факты и совпадения встречаются в аварских соответствиях, зафиксированных в словаре.

ф) Лезг. *къе* “сегодня, сегодняшний день” - авар. *къо* “день”. Здесь кроется секрет наличия падежных форм (*къенин, къедалди*) у лезгинского *къе*, которое совмещало в себе значения имени существительного и наречия. Видимо,

синкретизм был характерен и для других слов.

б) Аварское слово *сон* “год” служит настоящим ключом для раскрытия, во-первых, этимологии лезгинского слова *шазан* “прошлогодний” и, во вторых, возникновения самого наречия *шаз* “в прошлом году”. *Шазан* образовалось из двух компонентов *шай* + *сон*, а *шаз* путем сокращения *шазан*.

в) Аварское *квар* “нитка” имеет отношение к лезгинскому *кваг* “узел, связка”.

г) *Чало* “бревно” в лезгинском *члул* “бревно как строительный материал”.

д) С аварским *гин* “ухо” имеет связь лезгинское восклицание (яркинский диалект) *йинхъ* // *йихъ*, которое произносят, когда сказанное собеседником не понятно, не расслышано.

е) Авар. *гюр* “река” и лезг. диал. *гъвар* и лит. *йургъ* “селевой поток” являются однокоренными лексемами.

ж) Следует отметить, что наиболее близкое по звучанию соответствие к лезгинскому *рикI* “серце” представлено в аварском языке - *ракI*.

17. Ценную информацию этимологического характера представляют соответствия односложных слов, принадлежащие к таким разрядам, как местоимения, а также вопросительные и сравнительные слова. Вот некоторые из них.

а) Лезгинское сравнительное слово наречного значения *хъиз* “подобно, как что-то или кто-то” употребляется для сравнения образа действия, а для сравнения признаков предмета и самых предметов употребляют другое слово - частицу *-хътин* (*-хъти*) “подобный, похожий”. Эти два слова имеют общий корневой элемент *хъи-*, к которому прибавляются *-з* и *-д*, из которых *-з* оказался устойчивым, а *д* подвергся коортикуляционным изменениям: а) получив морфемы *-и* и *-н*, образовалось слово *хъидин*; б) оказавшийся безударным *-и-* редуцировался, а звонкий *д* в позиции после щелевого глухого *хъ*, утратив звонкость, перешел в *-т-*. Употреблявшиеся первоначально с одинаковыми

функционально-семантическими нагрузками два варианта или же синонима *хьиз* и *хьти* постепенно разошлись и стали употребляться, как указано выше, в разных значениях, для сравнения различных признаков (образ действия; признаки или сами предметы). Далее к *хьтин* стали префиксально прибавляться разные указательные слова-местоимения: *а*, *и*, *гьа*, *гьи*. В языке возникли новые лексемы: *ахьтин* “такой, как тот”, *ихьтин* “такой, как этот”, *гьахьтин* “такой, как известно”, *гьихьтин*, “какой?”

В правдоподобности предложенной динамики развития названных разрядов слов убеждают, во-первых, их соответствия в других языках (например, в табасаранском ср.*гьаци* “так”, *фишти?* “как?”, *фуну?* “какой?”, *гьаму* “тот” и др.) и, во вторых сохранившийся в говорах ахтынского диалекта синоним слова *хьиз*, *хьти*. Ср. у Тагира Хрюгского: *Хуьруьг Тагьира лугьуда ацІай кьечІ хьтин* (!) Хрюгский Тагир скажет, как переполненная кринка (горшок)”.

18. Рассматриваемый словарь моносиллабов содержит сведения, помогающие понять происхождение ряда ойконимов (наименований населенных пунктов). Таковы, например, названия лезгинских сел *Алкьвадар*, *Ашар*, *Гельхен*, *Кркар*, *КІакІар*, *КІири*, *КІутІул*, *Маза*, *Рухун*, *Тркал* и др. Подобные топонимы имеются и на территории всех пяти сравниваемых языков. Их рассмотрение требует самостоятельного исследования.

19. Лезгинские мрнрсиллабы *кьи* “густой” и *кІуь* “соленый” имеют структурно похожие произносительные варианты *икьи* и *уькІуь*. Происхождения данных лексем представляется в следующей последовательности: были имена существительные *икь* и *уькІ*, которые мотивировали имена прилагательные *икь* и *уькІ* + *уь*. Начальные вокалы последних, оказавшись в безударной позиции, утратились и стали преимущественно употребляться в виде *кьи* и *кІуь*. Подобное укорочение в лезгинском наблюдается и в других случаях. Ср. *иви* “кровь” и *ви* (в том же

значении), *ицIи* “сырой” и *цIи* (в том же значении) и др.

20. Не затронутым в этих примечаниях остается и такой важный вопрос, как окаменелые классные экспоненты в структуре лезгинских лексем, в частности лезгинского моносиллаба. Проблема еще не готова для рассмотрения не только теоретически, но и фактологически. Для исследования подобного аспекта необходимо сравнение лезгинского материала не с пятью языками, как в данном словаре, а со всеми дагестанскими языками, не говоря об их многочисленных диалектах и говорах.

ЧІАЛАН МЕСЭЛАЙРИКАЙ МАШГЪУР КСАРИН ФИКИРАР

I. Алейкумсалам Мегъамед пайгъамбар

“Если иметь в виду арабскую антропониимику, то у ее колыбели стоял сам Мухаммед. Это подтверждается следующим:

а) Мухаммед в начале своей пророческой миссии двух своих наиболее упорных противников прозвал Абуджахл “отец невежества” и Абулахаб “отец пламени (ада)”. В последствии пророк давал шуточные куньи - прозвища и своим лучшим друзьям. Постоянного собеседника своего он назвал Абухурейра “отец котенка” который по этому прозвищу и известен в истории, а своего двоюродного брата Али наградил куньей Абутураб “отец праха” за то, что тот однажды сильно опечаленный сидел в пыли. Сам пророк насил кунью Абдулкасим (хотя сына у него по имени Касим не было).

б) Несмотря на то, что сам Мухаммед любил давать людям насмешливые имена, он призвал арабов “не вешать друг на друга унижительных кличек”. Для того, чтобы изжить этот нехороший обычай, он советовал давать детям красивые куньи еще в младенчестве, чтобы к ним не пристали насмешливые, оскорбительные прозвища”.

в) Не менее энергично боролся Мухаммед и против старых языческих имен, часто ничем неотличившихся от безобразных кличек. Особенно не терпим был пророк к именам, данным в честь идолов. Таких имен немало было среди его многочисленной родни, но мусульманская традиция их не сохранила, заменив более или менее благозвучными прозвищами. (Из них до сих пор осталось только одно имя Абдулманаф - прапрадед Мухаммед просто-напросто переименовал тех новообращенных мусульман, которые насили языческие имена. А заменял он старые имена на самое “правоверное” мусульманское имя Абдурахман “раб милостивого”.

См. А.Гафуров. Лев и Кипарис. стр. 12-13.

Примечание: Утрата лезгинских исконных имен также следует отчасти связать с утверждение в Дагестане ислама, с его особым именем

II. Мао Цзе-дун. Избранное.

“ Мы должны еще учиться тому живому, что есть в языке наших предков. Мы недостаточно усердно учились языку, а потому пока еще не использовали в полной мере и рационально то многое в языке наших предков, что еще жизнеспособно. Конечно, мы решительно против использования уже отмершей лексики и отмершей фразеологии – это бесспорно, но воспринять все хорошее, годное мы должны”

III. Мухаммед ал-Яраги

“Если добавить к духовным наукам и позитивные науки, обретешь оба крыла как у орла”. (Из письма Мухаммеда ал-Яраги к Мирзе Али ал-Ахты).

Письмо напечатано: Мухаммед ал-Яраги. Асар аш-Шейх ал Яраги. Темирхан Шура, 1910. стр. 147 (на арабском языке).

IV. П.К. Услар

“С другой стороны если допустить, что племена, которых представителей находим мы теперь лишь между обитателями Дагестана, некогда распространились до берега Черного моря, то в имени припонтийских гелонов можно видеть древних гелов, которые упоминаются рядом с легами (лезгинами) и которые оставили след пребывания своего на южном берегу Каспийского моря, сообщив имя свое персидской провинции Гилян”

(П.К.Услар. ДСОК. стр. 460)

Интересно: а) лезги и лезгины отождествляются; б) гиляне связаны с легами.

V. П.К.Услар

“Горы азов могли называться Гог-аз или Гоуг - аз: тут находим мы почти чистое греческое Кауказос” П.К.Услар. Древнейшие сказания о Кавказе. стр. 490.

“Азами кавказские туземцы называют прикубанских жителей. Так как страна по Кубани называлась некогда Азией”

П.К. Услар Древние сказания о Кавказе.

VI. Александр Дюма

1. “Кавказ есть история богов и людей”.
2. “Дербентская крепость построена пелазгами”.
3. “Коге означает духи”.
4. “Каф означает теснина”

А. Дюма. стр. 103.

Ван ва мана

Хъсандиз фикир тагайтIа, гаф ибарат тир сесеринни адан мана-метлебдин арада тайин тир алакъя, мукъвавал. аслувал авачирди хъиз жеда. Маса чIаларай къабулай гафар фикирда къуртIа, гьелбетда, гьакI язни я. Амма са чIалан гафарин ванер ва абурук квай сесер са жуьредин алакъяйра, ухшамишвилин къайдайра ава.

Къачун чна бедендин паярин тIварар: *къил, вил, гьил, къуъл, цIвел, кIул, пел, къвал*. И келимайрин кIалуб, сесерин къадар, эхирда авай сес тайиндаказ къайдаламиш хъанва ва гафар чеб манадин жигъетдай мукъва я. *Мез, цилез, пIуз; хъвехъ, пехъ; туькъуъл, тухул; ницI, къуцI; къечIем, рацIам, гилцIам* (нугъатдин гаф), *хърхъам, мам, хам*.

Гафарин ихътин кIватIалар маса группайрани чара ийиз жеда: а) *гьекъ, рекъ, тIекъ, векъ, пIекъ, цIвекI*; б) *витI, къутI, пIивитI*; в) *ветI, тIветI, нетI*

(*нугъатда*), *нет* (*нетI-ep*) ва мсб.

Чун рахазвай месэла кьилдин еке монография кхьиниз лайихлу я. И ктабда чна анжах адан тIвар кьунва, вични са кар себеб яз, мисал гъанвай хьтин группаяр чара авуни, ухшар ванер ва метлебар авай гафарикай халисан чи чIаланбур ва кьерехдай кьачур “кьалп тешпигъар” чара авуни гафарин ери-бинейр тайинаруниз еке ва лишанлу куьмек гуда. (И ктабдин автор).

“В процессе биологического и общественного развития, в процессе коллективного труда у человека появилась речь, развилась вторая сигнальная система. Слово способно заменить любой раздражитель.

Словесный сигнал, полученный через анализатор корой мозга, также подвергается здесь анализу и синтезу. Слово, кроме того,- сигнал обобщающий. Оно позволило человеку перейти от простого анализа и синтеза раздражителей к более сложным операциям, что в конечном итоге предопределило процесс мышления”. (*Академик С,А,Саркисов*).

“С другой стороны, иногда очень сильно отличающиеся друг от друга надо считать словами, относящимися к общему фонду, несмотря на их значительные фонетические отличия.

Так следует считать исторически тождественными также слова, которые на первый взгляд кажутся совершенно непохожими друг на друга, как, например, названия головы: ав.-*бетIep*, лак.- *бакI*, лезг. - *кьил*, таб. - *кIул*; и тем не менее они оказываются одними и теми же словами, претерпевшими в различных языках различные фонетические изменения” (*ВСИИДЯ*, - стр. 9).

“Точно так же и слова имели магическую силу. Этимологии популярны в средние века не менее, чем энциклопедии (собственно подчас они совпадали. Дать толкование слову значило раскрыть сущность обозначаемого им явления. Средневековые этимологии - небылицы с точки зрения научной лингвистики, но людям той эпохи служили руководством для углубления в тайну и мира”.

А.Я. Гуревич. Категории средневековой культуры. М.,1972., стр. 265.

“Этимология та же добыча золота, здесь можно и надо вести дело тщательным технологическим путем, но это не исключает возможность поднять из подлежащей к промывке породы самородков, видимых простым глазом”.

“Если одно слово какого-то языка разъясняет этимологию слова другого слова другого языка, это не значит, что второе произошло от первого, т.е. первый язык служит первоосновой второго. Это может означать еще и то, что и во втором языке было подобное слово, которое в силу ряда причин выпало.

Вернее, оно есть (именно об этом слове идет речь, разъясняется ведь этимологию этого же слова), но оно изменило свою семантику до неузнаваемости. Здесь главное установить имеют ли на самом деле отношение друг к другу рассматриваемые слова или же здесь имеет место случайное совпадение, дающее повод для их сближения”.

Родительские имена

Отдельные родители стремятся объединить в одном имени своего чада инициалы или “куски” своих собственных имен. По Успенскому подобными именами являются:

Миоль (отец Михаил, мать Ольга) - сын.

Миолина (отец Михаил, мать Ольга) - дочь.

Родители Владимир и Екатерина, их дочери: *Владикатра*, *Влена*, *Века*.

Опыт присвоения подобных имен состоялся и в лезгинских семьях. Однако здесь использованы инициалы не только родителей, но также и ближайших родственников:

1. *Эфриса* (Эфенди, Фарман, Рамазан, Сефият, Агьмад);
2. *Эзифа* (Эфенди, Зулеханум, Фарман, Агьмад);
3. *Эрена* (Эфенди, Рамазан, Надир);
4. *Намир* (Надир, Магьиханум, Рамазан);
5. *Рамэс* (Рамазан, Эфенди, Сабир);

6. *Рамзес* (Рамазан, Зулейханум, Эфенди, Сабир).

Автором перечисленных имен является *Эфендиев Ахмад Рамазанович*.

Имена типа *Владлен, Вил* (Владимир Ленин; Владимир Ильич Ленин) также можно отнести к родительским, хотя в их образовании употреблены инициалы не родителей как таковых, а известного во всем мире человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев А.К. Словообразование в бежтинском языке: Автореф. дис... канд. наук. Махачкала, 1981.
2. Абдул Фетягь. Чи хуьрерин тIварар. // Лезги газет. 1950, 5 сентябрь.
3. Бакиханов А.А. Гюлистан-ирем. Баку, 1951.
4. Вахушти Царевич. География Грузии.
5. Вопросы языкознания. 1974. N 2. С. 32.
6. Гаджиев М.М. О некоторых особенностях аныхского говора лезгинского языка // Уч. записки Института ИЯЛ т.II. 1957. Стр. 221.
7. Гайдаров Р.И. КIеви кIерец // Лезги газет. 1992. 31 декабрь.
8. Гайдаров Р.И. Лексика лезгинского языка. Основные пути развития и обогащения. Махачкала, 1966.
9. Гайдаров Р.И. О названиях лезгинских аулов. К вопросу о топонимии лезгин // Уч. записки ДГУ. Т.ХIII. 1963.
10. Гайдаров Р.И. “Пеласг” гынай? “лезги” гынай? Лезги газет. 1991. 107.
11. Ган К.Ф. Опыт объяснения кавказских географических названий. Тифлис, 1909 (СМОМПК. Т. 40. Тифлис, 1909, отд. III).
12. Джейранишвили Е.Ф. Случаи “riuzailf tantum в удинском языке// ИКЯ. Т.II.1948. С.239.
13. Дульзoi А.П. Древнейшие топонимы южной Сибири индо-европейского происхождения // Топонимика Востока. Новые исследования. М., 1964. С.14.
14. Дьяков А.М. Некоторые вопросы современной индийский топонимии // Топонимика Востока. 1962. С.53-59.
15. История Апшеронского полка (1700-1892).-СПб, 1892. Том I. С. 384.
- 16.”Кавказы”, Майкоп, 1992. С.38, 395, 406”.
17. Капиев Э. Поэт.- Махачкала, 1971.

18. Кудрявцев А.А. Дербенту 5000 лет, С. 4-7.
19. Лавров Л.И. Из эпитафических находок Дагестанской экспедиции // СМАЭ. Т. XVII. 1957.
20. Лоя Я. Г.В.Лейбниц. Новые опыты о человеческом разуме. М.-Л., 1936. С.71.
21. Магометов А.А. Агульский язык. Тбилиси, 1970.
22. Мельхеев М.Н. Географические имена. М.: Учпедгиз, 1961.
23. Молла-Заде С. Топонимика Северных районов Азербайджана.- Баку. 1979.
24. Переводные национально- (аварско-, даргинско-, кумыкско-, лакско-, лезгинско-, табасаранско-) русские словари.
25. Рамазанов Х.Х., Шихсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана. Махачкала, 1964.
26. Ризванов Р. Чи микротопонимикадай кьейдер (булахар) // Журнл. “Самур”, 1991.
27. Салаева Б. Вайнахская зоо-флороантопонимия.
28. Сулейман С. Эсерар. Махачкала, 1994.
29. Талибов Б.Б. Гаджиев М.М. Лезгинско-русский словарь / Под ред. Р.Гайдарова. Махачкала, 1966. С.417-536.
30. Топонимика Востока. М., 1962.
31. Тревер К.В. Очерки истории и культуры Кавказской Албании. -М.-Л., 1959.
32. Услар П.К. Древнейшие сказания о Кавказе // Сведения о кавказских горах. Вып. X.Тифлис, 1881.
33. Услар П.К. Кюринский язык.- Тифлис, 1896.
34. Физули М. Избранное. Баку, 1958.
35. Хайдаков С.М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков. М., 1973.

36. Хайям Омар. Рубайя. Душанбе: Издательство “Ирфон”, 1965.
37. Хаханов А. 1965. Древнейшие пределы расселения грузии. В издании “Весь Кавказ”, Историческое отделение. С.6.
38. Чикобава Арн.С. О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков // Вопросы языкознания 1955. N 6. С.83.
39. Эврика. М., 1969.
40. Эмин Е. Ширар. Махачкала, 1980.
41. Этнография имен. М.1971.

ГАФАРГАН

Умуми гафар

А

1. агалрин кІвал
2. агъдабан
3. аджижал-маджиж
4. акун
5. алцифун
6. алцумун
7. алцураарун
8. аялар

Б

9. бадгъавая
10. барцІак
11. битІиш
12. буъркъуъ
13. буъуъ

В

14. вай!
15. вар
16. -ви
17. витІ

Г

18. гавур
19. гатфар

20.ген

21.гигин

22.гитІ

23.гуьгъуьна

24.гуьгъуьниз

25.гуьнуь ягъун

Гъ

26.гъуц-гъуцар-бугъуц

Гъ

27.гъадди

28.гъуьжет

29.гъингъ

Д

30.дакІ, рак, тІвек

31.дерхъаб

32.дехъне

33.дуру

Ж

34.жегъиз

35.жими-журу

36.жуьтер

З

37.зар

38.звар

39.зирба

И

40.икълим

41.имама

42.иран-туран

43.ичИ

К, КК

44.кавал

45.канда

46.карагун

47.кван

48.кибаштан / икибаштан

49.кифил

50.куг

51.кутІа

52.куъруъ

53.куъсуъс

54.куьцІуьн

55.кхьин

КЪ

56.къадакъ-ракъ

57.къайгъанах

58.къапачи

59.къе

60.къекъеш

61.къут

62.къуърен карч

КЪ

63.къуркъушум

64. къуъд

КІ

65.кІел

66.кІи

67.кІир//кІур

Л

68.лезги

69.лекІури

М

70.маж

71.макъун

72.маргъ

73.маргъал

74.мах

75.мез//мес

76.миджж / медж

77.мугъуштан / муьгъ

78.мулах

Н

79.нажах

80.накъв

81.нутѹф

П, ПП

82.панкъ

83.пар

84.ппар

85.ппенкІ

86.пперем

87.пулур

88.пут

Р

89.рагъданд

90.раж

91.рас-

92.рехъ

93.рикІ

94.рипе

95.руг

96.руцѹгул

97.рух

98.рухва

С

99.сарсах

- 100. сенфиз
- 101. сив хуьн
- 102. стха

Т

- 103. тапрак
- 104. тархи чІал
- 105. тегьмезхан
- 106. тІветІвел
- 107. тиш
- 108. туьрез

У

- 109. удин
- 110. улус

УЪ

- 111. уьлкве
- 112. уьлуьган

Х

- 113. хак
- 114. хая
- 115. хват
- 116. хвашкалди
- 117. хемир
- 118. хен
- 119. хинкІ

- 120. хитІ
- 121. хкянек
- 122. хуър//хур

Хъ

- 123. хъалабай
- 124. хъалхъас
- 125. хъарк

Ц, ЦЦ

- 126. цел
- 127. цикІен
- 128. цуцІул

ЦІ

- 129. цІай хъувун
- 130. цІвелин
- 131. цІиг
- 132. цІуърнуьгъ

Ч, ЧЧ

- 133. чин
- 134. чуру
- 135. чуьнгуър
- 136. чуьхвер
- 137. чаракун

ЧІ

138. чІанакІ

139.чІапІ

140. чІатІ

141. чІехи

142. чІиб

143. чІулав

Э

144. эрекь

145. эрк

Я

146. ягъи

147. яд

148. ялав

ХАС ТІВАРАР

А

- 1.Авара //Аваран
2. Агъул
3. Алкъвадар
4. Аных
5. Аран
6. Арагъ
7. Арагъ вацІ
8. Ахты (Ахцагъ)
9. Ашар

Б

- 10.БацІа
- 11.БарцІ
- 12.БичІер
- 13.Бугъда тепе

В

- 14.Варташен
- 15.Вегърел

Г

- 16.Газард кІам
- 17.Генже
- 18.Гельхен
- 19.Гуниб

20.Гъетегъ (Гатаг)

Д

21.Дарги (Дарго)

22.ДаркIуш

23.Дахадаев

24.Джаба (Чепер)

25.Дургели (кил. Дарги)

З

26.Зрых

И

27.Избербаш

К

28.Калтур

29.Квардал

30.Кркар

31.Куткашен (кил. Варташен)

32.Китин дагъ

Къ

33.Къафкъаз

34.Къугъун

35.Къуруш

36.Къусар (КцIар)

Къ

- 37.Къеан
- 38.КъепИир
- 39.Къурагъ
- 40.КъуштИил
- 41.Къуьчхуър

КІ

- 42.КІири
- 43.КІатІрух
- 44.КІварчагъ
- 45.КІимихуър
- 46.КІурукІнар
- 47.КІутІул, Штул

М

- 48.Маза
- 49.Маркъу
- 50.Мегъверган
- 51.МеркІи
- 52.Мискискар
- 53.МихетІ
- 54.Муьшкуър

Н

- 55.Нирен ваці
- 56.Нуьціуьгъ

Р

57.Рычал, Къеан, Тркал

58.Ружел

С

59.Самур

60.Сараг

61.СтИал

62.Сумгаит

Т

63.Тарки

64.Терсепул

У

65.Усар

Х

66. Халердагъ

67. Хив

68. Хкем

69.Хунзах

70.Хутун

Хъ

71.Хъартас

72.Хъитга

73. Хъутуркуъре

74.Хъуълуд

Ц

75.ЦацІа (Заза)

76. ЦицІигъ

77. Цилинг

78. Цнал

79.Цумур

ЦІ

80.ЦІахур

81.ЦІудахар

82.ЦІудух

Ч

83.ЧатІа легъв

84.Чахчах

Ш

85.Шагдагъ

86.Шалбуз

87.Шамахи

88.ШаракІун

Я

89.Ялахъ

90.Яргун (Ярвун)

91.ЯркІ (ЯркІар)

Мисалар талукъ чІалар

1. абаз
2. авар
3. азербайжан
4. алан
5. албан
6. араб
7. армени
8. арчи
9. бежитин
- 10.ботлих
- 11.будух
- 12.дарги
- 13.кисти
- 14.китай
- 15.кумык
- 16.курд
- 17.къадим фарс
- 18.лак
- 19.михетІ
- 20.монгол
- 21.ногай
- 22.осетин

- 23.рутул
- 24.саянский
- 25.скиф
- 26.табасаран
- 27.таджик
- 28.татар
- 29.тибет
- 30.тува
- 31.туьрк чІалар
- 32.удин
- 33.фарс
- 34.цІахур
- 35.хиналугъ
- 36.чувуд (тат)
- 37.шамвайрин
- 38.шугано-руганский

Къилер

Сифте гаф.....	
1 пай. Умуми гафар.....	
2 пай. Хсуси гафар.....	
Алаваяр.....	
Макъалаяр.....	
Чалан месэлайрикай машгъур ксарин фикирар.....	
Литература.....	
Гафарган.....	
Мисалар талукъ чIалар.....	

¹Килиг: П.Н.Услар. Древнейшие сказания о Кавказе. Тбилиси, 1881. ст.28

²Бязибуру чеб гъавурдик квачирвиляй, и тIварара чара ийизвай *Чи-, Яр-, Рагъ-, Муг-, Муг* дувулар и гафарик квач.

³КIутул ва Шутул гафарин гъакъиндай килиг: чи гафарин гъакъиндай къейдер: Махачкала, ИПЦ ДГУ, 1998.-- 44-45 ч.

⁴*СутIур (СтIур)* гафунин дувул СутIдихъ маса манани хъунухъ мумкин я. Месела, “Эркек” лугъудай мана. Гекъиг: *стха (сутха, ситха)* гаф.